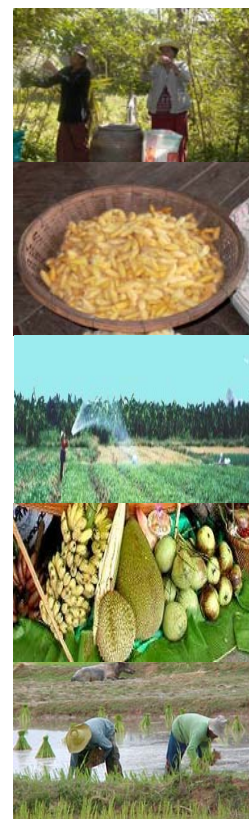

โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

พัฒนาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ทุนชุมชน:รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

ชุดที่ 2 บทเรียนจากภาคตะวันออก

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัว และกองทุนหมู่บ้าน

ดร.มณีนัย ทองอยู่

คำนำ

ผลการวิจัยที่นำมาเสนอนี้เป็นความรู้ที่ได้จากการที่ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาและเรียนรู้ร่วมกับชุมชนในช่วงที่ชุมชนได้รับการจัดสรรเงินกองทุนหมู่บ้านจากรัฐบาล เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่มีเป้าหมายในระยะยาวที่จะให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในกิจกรรมการพัฒนาระบบการพึ่งตนเองของชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้ การสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนและการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชน ในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่บ้านจะใช้ยุทธศาสตร์ของการจัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุมชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ดังนั้น กองทุนหมู่บ้านจึงนับเป็นทุนอย่างหนึ่งที่ได้นำไปในชุมชนเพื่อให้ชุมชนได้ใช้ทุนนี้ ร่วมกับทุนทางด้านทรัพยากร สังคม ความรู้ วัฒนธรรม และเศรษฐกิจที่มีอยู่เดิม เพื่อก่อให้เกิดกระบวนการสะสมทุนอย่างต่อเนื่อง และเกิดประโยชน์กับครอบครัวและชุมชน การวิจัยนี้จึงให้ความสนใจกับกระบวนการที่กองทุนหมู่บ้านมีปฏิสัมพันธ์กับทุนที่ชุมชนมีอยู่แต่เดิม และผลที่ติดตามมาจากปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวว่าสามารถทำให้ชุมชนมีการดำรงชีวิตแบบพอเพียงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมโดยเฉพาะการพึ่งตนเองได้ทั้งด้านความรู้ และเทคโนโลยี รวมทั้งสามารถติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลและองค์กรทางสังคมภายนอกอื่น ๆ อย่างเสมอภาค ทั้งนี้ความรู้และความเข้าใจในมิติอันซับซ้อนของทุนชุมชนจะช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับการเข้ามาของกองทุนหมู่บ้าน และผลของกองทุนหมู่บ้านที่มีต่อชุมชนได้ดียิ่งขึ้น

การสร้างความรู้เพื่อให้เกิดความเข้าใจวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อน เนื่องจากแต่ละชุมชนตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นความสูงต่ำของพื้นที่ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของดิน แหล่งน้ำ หรือสถานที่ตั้งที่มีการคมนาคมติดต่อกับเมืองหรือชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวก เป็นต้น โดยชุมชนแต่ละแห่งได้มีกระบวนการของการสร้างสมความรู้ที่จะทำมาหากิน สร้างที่อยู่อาศัย สร้างความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต ฯลฯ ซึ่งต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนหรือการจ้างแรงงาน การแลกเปลี่ยนความรู้ การร่วมมือกันสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ซึ่งทั้งหมดนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายและความต้องการของคนในชุมชนมาโดยตลอด ก่อให้เกิดเป็นทุนในด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม ทุนเศรษฐกิจ ซึ่งทุนเหล่านี้เมื่อก่อรูปขึ้น ก็จะช่วยให้เกิดการสะสมทุนในด้านต่าง ๆ ต่อไปอีก โดยกระบวนการนี้จะดำเนินต่อเนื่องไปเรื่อย ๆ

เป้าหมายสำคัญของการดำเนินการวิจัย ได้แก่ การศึกษาถึงกระบวนการดำเนินการของกองทุนหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรค และเพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน โดยนักวิจัยเป็นผู้ศึกษาและทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ จากมุมมองของชุมชนเพื่อให้ได้ความรู้ที่มีชุมชนเป็นศูนย์กลาง โดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (grounded theory) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่จะช่วยให้ได้ความรู้หรือทฤษฎีที่เหมาะสมจะนำมาใช้ทำความเข้าใจกับชุมชนจากจุดยืนของชุมชนได้อย่างแท้จริง คณะผู้วิจัยคาดหวังว่าผู้วางนโยบายจะได้ใช้ประโยชน์จากกระบวนการวิจัยและความรู้ เพื่อการวางนโยบาย การปรับเปลี่ยนนโยบาย การนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ การดำเนินการให้เป็นไปตามนโยบาย และการประเมินการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายในระยะยาวที่ตั้งไว้ อันจะเป็นการเชื่อมโยงการวิจัยกับนโยบาย เพื่อนำไปสู่การเปิดพื้นที่ให้กับความรู้ที่ชุมชนได้สร้างและสะสมมา รวมทั้งเพื่อให้ความรู้ที่สร้างขึ้นมีนัยสำคัญในระดับนโยบาย และเพื่อให้นโยบายต่าง ๆ เกี่ยวกับชุมชนสามารถตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

ในการดำเนินการวิจัย โครงการวิจัยนี้ได้เลือก ชุมชน 53 แห่ง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ เป็นกรณีศึกษา (case studies) เพื่อทำความเข้าใจกับกระบวนการสะสมทุนชุมชนซึ่งรวมถึงทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ เพื่อทำความเข้าใจกับชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ กัน และมีเงื่อนไขความพร้อม และกระบวนการนำกองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการแตกต่างกัน วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานรากเน้นการสร้างความรู้จากจุดยืนและมุมมองของชุมชน โดยมีได้มุ่งตรวจสอบความถูกต้องของทฤษฎีที่มีอยู่ ทฤษฎีและความรู้ที่ได้จะมาจากประสบการณ์ การรับรู้ ความคิดของชุมชน

นอกจากนี้ โครงการวิจัยนี้ยังได้เลือกชุมชนอีก 9 แห่งเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชน โดยใช้วิธีวิทยาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) ซึ่งมีกระบวนการวิจัยที่มุ่งเน้นให้ชุมชนกับนักวิจัยได้เรียนรู้ร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคอันเกิดจากการดำเนินงานที่เกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน โดยนักวิจัยและชุมชนจะร่วมกันประสานงานกับสถาบันวิชาการ องค์กรของรัฐและเอกชน เพื่อเข้าร่วมกันทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในการดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้จะเลือกดำเนินการในชุมชนซึ่งมีภัยอุปสรรคที่ไม่สามารถแก้ไขได้โดยชุมชนเอง ซึ่งกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการจะช่วยให้สามารถเอาชนะอุปสรรค และปัญหาได้

การวิจัยนี้ได้ให้ความสำคัญกับกระบวนการสะสมทุนของชุมชน โดยทุนของชุมชนมีความหมายกว้าง หมายถึง สิ่งที่ชุมชนได้พยายามสร้างและสะสมมาเป็นเวลานาน เพื่อให้ชุมชนมีอาหารที่เพียงพอต่อการบริโภค มีสุขภาพที่ดี มีการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ทุนชุมชนจึงอาจหมายถึงแหล่งอาหารตามธรรมชาติของชุมชน การร่วมมือร่วมใจกันทำมาหากิน การแบ่งปันผลได้จากการผลิต การดูแลผู้เจ็บป่วย การดูแลเด็ก การดูแลผู้สูงอายุ การช่วยกันป้องกันโจรผู้ร้าย การพึ่งพากันและกันระหว่างหมู่บ้านเมื่อเกิดฝนแล้ง ฯลฯ

ทุนชุมชนอาจมีการสะสมพอกพูนขึ้นหรือสูญหายไปตามช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ของชุมชน การสืบค้นเพื่อให้ได้ความรู้เกี่ยวกับทุนชุมชนตั้งแต่อดีต มาจนถึงปัจจุบันจึงเป็นประเด็นสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจถึงการสะสมทุนของชุมชนที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน และรวมไปถึงการวางยุทธศาสตร์ที่จะทำให้อุณหภูมิทุนชุมชนที่มีอยู่เกิดการสะสมทุนของชุมชนต่อไปอย่างยั่งยืน โดยรวมวัตถุประสงค์สำคัญของการวิจัยกรณีศึกษา มีดังต่อไปนี้

(1) เพื่อศึกษาแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนที่มีลักษณะหลากหลายแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และทรัพยากร โดยวิถีการดำรงชีวิตมีความหมายรวมถึง สิ่งที่ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้ เช่น ระบบการผลิต การบริโภค การจัดสรร การแลกเปลี่ยน ระบบความรู้และเทคโนโลยี ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมในด้านต่าง ๆ (เช่น ระบบการแลกเปลี่ยน การรวมกลุ่ม ระบบความคิด ความเชื่อ ฯลฯ) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชีวิตชุมชนดำรงอยู่)

(2) เพื่อศึกษากระบวนการที่วิถีการดำรงชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ของชุมชน สัมพันธ์กับบุคคลและองค์กรสังคมภายนอกชุมชน เพื่อให้เกิดความเข้มแข็งและเติบโต หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการศึกษาถึงระดับความพอเพียงของวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนแต่ละรูปแบบว่ามีความพอเพียงในลักษณะใด หรือยังคงต้องพึ่งพิงบุคคลและองค์กรภายนอกชุมชนในลักษณะใด

(3) เพื่อศึกษากระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งหมายรวมถึงทุนสังคม ทุนวัฒนธรรมและทุนเศรษฐกิจ อันมีพลวัตของการปรับเปลี่ยนมาจากอดีต ทุนชุมชนเป็นสิ่งที่ชุมชนสร้างขึ้นมา และทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ และสามารถสะสมทุนชุมชนต่อไปได้อย่างต่อเนื่อง จนถึงปัจจุบัน การศึกษากระบวนการสะสมทุนชุมชนจะทำให้เข้าใจถึงความหมายของทุนชุมชนในมิติต่าง ๆ รวมทั้งศักยภาพและจุดอ่อนของชุมชนว่าเป็นอย่างไร

(4) ในส่วนของทุนทางเศรษฐกิจ จะศึกษาถึงภาวะหนี้สินของคนในชุมชน กระบวนการที่หนี้สินสะสมพอกพูนขึ้น หรือลดน้อยถอยลง รวมทั้งกระบวนการจัดการเกี่ยวกับหนี้สิน ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในการจัดการกับหนี้สิน

(5) เพื่อศึกษาว่ากองทุนหมู่บ้านมีส่วนในการสร้างกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งรวมถึงทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจอย่างไร และกองทุนหมู่บ้านมีปฏิสัมพันธ์วิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างไร เช่น ในเรื่องการทำมาหากิน การจัดการกับหนี้สิน การทำงานร่วมกันของชุมชน เป็นต้น

ผลจากการศึกษารณีศึกษาได้แก่องค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนของชุมชน ซึ่งโครงการวิจัยนี้จะนำเสนอเป็น 3 ช่วงใหญ่ ๆ ได้แก่

(1) ช่วงก่อนที่ชุมชนจะเข้าสู่กระบวนการพัฒนาไปสู่สังคมสมัยใหม่ (เช่น การผลิตเพื่อขาย การซื้อสินค้าเพื่อบริโภคแทนการผลิตเองเป็นส่วนใหญ่ การแลกเปลี่ยนผ่านกลไกตลาด ฯลฯ)

(2) ช่วงที่ชุมชนเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ จนถึงช่วงก่อนมีกองทุนหมู่บ้าน

(3) ช่วงที่กองทุนหมู่บ้านเข้าไปในชุมชน ซึ่งในช่วงนี้จะได้องค์ความรู้จากการศึกษาติดตามชุมชนในระยะเวลา 2 ปี คือเริ่มจากช่วงเวลาที่ได้รับกองทุนหมู่บ้านและศึกษาติดตามชุมชนเหล่านี้ไปจนถึงสิ้นปีที่ 2 และจากการศึกษาแบบย้อนประสบการณ์ ซึ่งเป็นการศึกษาชุมชนที่ได้เริ่มดำเนินการเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้านไปแล้วเมื่อเริ่มต้นโครงการวิจัย

คณะผู้วิจัยหวังว่าองค์ความรู้ที่ได้จากกรณีศึกษาจะช่วยให้เกิดความเข้าใจว่าในแต่ละวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน (เช่น การปลูกข้าว การทำไร่ การเลี้ยงสัตว์ การแปรรูปสินค้า การท่องเที่ยวและบริการอื่น ๆ ฯลฯ) จะต้องมีการเชื่อมโยงกัน (เช่น ทางด้านภูมิศาสตร์ ระบบตลาดสาธารณะูปโภค ระบบสินเชื่อ ความรู้และเทคโนโลยี องค์การสนับสนุน ฯลฯ) โค้งงอที่จะช่วยให้ประสบความสำเร็จในระดับที่ชุมชนมีอำนาจอิสระ และสามารถพึ่งตนเองได้ทั้งในด้านความสัมพันธ์กับองค์กร/บุคคลภายนอก ในด้านความรู้และเทคโนโลยี ในด้านเงินทุน และในด้านการตลาด ซึ่งในแต่ละวิถีการดำรงชีวิตต้องการเครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน นับตั้งแต่ระดับชุมชน ระดับอำเภอ ระดับจังหวัด ระดับประเทศ ไปจนถึงระดับโลก (เช่น กรณีของการนำผลผลิตหรือผลิตภัณฑ์ไปขายในตัวจังหวัด กรณีของการส่งออกผลผลิตไปขายต่างประเทศ)

ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งหมายถึงทุนทางสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ จะช่วยให้ผู้วางนโยบายชุมชน นักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และสาธารณชนมีความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนในสถานการณ์ต่าง ๆ กัน ต้องการความรู้จากนักวิชาการที่เหมาะสมรวมทั้งความต้องการจำเป็นในระดับการวางนโยบายและกำหนดแผนการพัฒนาที่แยกออกได้หลายระดับ ซึ่งจะมีผลทำให้ผู้เกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างความรู้ของนักวิชาการ และกระบวนการกำหนดนโยบายและแผนการดำเนินงานได้มีองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชนมากกว่าที่เป็นมาในอดีตผลจากการวิจัยนี้จะช่วยให้ชุมชนได้มีเครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตและกระบวนการสะสมทุน โดยบทเรียนจากชุมชนหนึ่งเป็นประโยชน์กับชุมชนอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ การนำความรู้จากชุมชนเผยแพร่ไปสู่ผู้วางนโยบาย นักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และสาธารณชนจะช่วยให้ชุมชนสามารถสื่อสารกับองค์กรและบุคคลต่าง ๆ ภายนอกชุมชนบนฐานของความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ที่ใกล้เคียงกัน ไม่เกิดช่องว่างทางความรู้และความคิดอย่างที่เคยเป็นมา

นภาพรณ์ หะวานนท์

เพ็ญสิริ จีระเดชากุล

สุรวุฒิ ปัดไธสง

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัวและกองทุนหมู่บ้าน

รายนามคณะผู้วิจัย

ดร. มณีมัย ทองอยู่

นายมนต์ชัย ผ่องศิริ

นายสมศักดิ์ สัมวิบุตร

นายอดิเรก เร่งมานะวงษ์

นายธีระพล เหมะธูสินทร์

นายศักดิ์ชัย เชษฐบุตร

นางสาวรังศรี วงษ์ภูธรณ์

นางสาวกาญจน์พันธุ์ วงศ์ศึก

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ทุนชุมชนและการปรับตัว	10
ชุมชนอีสานในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ	10
การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย	21
กรณีที่ 1 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของรัฐ	24
และการปรับตัวของชุมชน	
กรณีที่ 2 จากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเพื่อการค้า	35
การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตข้าว	36
การปลูกแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมเขื่อน	42
การทำไร่อ้อยโรงงานในระบบโควตา	48
กรณีที่ 3 การปรับตัวในภาวะวิกฤต	57
กรณีที่ 4 สานสัมพันธ์ของทุนชุมชนในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	71
บทที่ 3 ยุทธศาสตร์ครอบครัวและทุนชุมชน	79
ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชนบท	80
ทุนชุมชนกับยุทธศาสตร์ครอบครัว	105
บทที่ 4 กองทุนหมู่บ้าน	114
การดำเนินงานกองทุนหมู่บ้าน	115
ปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน	124
บทเรียนจากกองทุนหมู่บ้านที่บริหารงานได้ดี	127
กองทุนหมู่บ้านกับยุทธศาสตร์ครอบครัว	132
กองทุนหมู่บ้านกับการสร้างทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชน	135
ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนากองทุนหมู่บ้านในระยะต่อไป	137
เอกสารอ้างอิง	140

สารบัญตาราง

ตารางที่	ชื่อตาราง	หน้า
1.1	ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน	7
2.1	ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทำนาปีต่อไร่	41
2.2	ค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่	44
2.3	งบประมาณรายจ่ายรายรับและงบดุลโดยเฉลี่ยในการทำไร่อ้อยต่อไร่	55
2.4	อาชีพของครัวเรือน	73
2.5	ระยะเวลาในการประกอบอาชีพ	73
3.1	ร้อยละของครัวเรือนที่ทำนาและสัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้านที่ต้องซื้อ	83
4.1	จำนวนสมาชิก จำนวนคนกู้ อัตราดอกเบี้ยของกองทุนหมู่บ้าน	117
4.2	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไถลเมือง	118
4.3	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไถลเมือง	118
4.4	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไถลเมือง	120
4.5	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไถลเมือง	120

สารบัญภาพ

3.1	ประเภทของทุนสังคม	106
-----	-------------------	-----

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาของโครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้าน เป็นกองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล มีชื่อเต็มว่า กองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมือง มีขอบข่ายของการดำเนินโครงการกว้างขวางครอบคลุมทุกหมู่บ้านของประเทศ ซึ่งมีอยู่ถึงประมาณ 70,000 หมู่บ้าน กองทุนหมู่บ้านมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากโครงการอื่นๆ ของรัฐที่เคยมีมา คือเป็นโครงการที่มีนโยบายชัดเจนว่า ให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายเฉพาะตามความต้องการของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนร่วมกันกำหนดกรอบกติกาในการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน และให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบต่อผลการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน

ตามนโยบายของการจัดทำโครงการกองทุนหมู่บ้านนั้น ได้กำหนดเป้าหมายในระยะยาว คือเพื่อให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในการเสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของชุมชน และมีส่วนร่วมในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน ตลอดจนการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชนในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่บ้านจะใช้ยุทธศาสตร์ของการจัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุมชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน (นภาพรณ์ หะวานนท์, 2546)

รัฐบาลซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบโครงการกองทุนหมู่บ้าน ได้มอบหมายให้องค์กรที่ไม่มีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรงกับโครงการเป็นผู้ทำการประเมินโครงการหลายคนด้วยกัน หนึ่งในคณะผู้ประเมินคือมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ซึ่งได้ร่วมมือกับมหาวิทยาลัยและสถาบันทางวิชาการต่างๆ ในทุกภูมิภาคเพื่อดำเนินการวิจัยประเมินผลโครงการนี้ โดยคณะผู้วิจัยได้เลือกชุมชนที่มีวิถีการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน ในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศ เพื่อศึกษากระบวนการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในระดับชุมชน ว่ามีปัญหาและอุปสรรคอะไรบ้าง ในอันที่จะทำให้ชุมชนบรรลุเป้าหมายที่ได้วางไว้ ทั้งนี้เพื่อให้รัฐบาลได้ปรับเปลี่ยนนโยบายและกรอบการดำเนินงานให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น

เป้าหมายสำคัญของการดำเนินการวิจัย ได้แก่ การศึกษาถึงกระบวนการดำเนินการของ กองทุนหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรค และเพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจ เกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน และการประเมินถึงบทบาทของกองทุนหมู่บ้านในกระบวนการ สะสมทุนชุมชน ในการดำเนินการวิจัย โครงการวิจัยได้เลือกชุมชน 50 แห่ง ซึ่งเป็นชุมชน ที่มีวิธีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ เป็นกรณีศึกษา (case studies) เพื่อทำความเข้าใจกับกระบวนการ สะสมทุนชุมชน ซึ่งรวมถึงทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ เพื่อทำความเข้าใจกับชุมชนที่มีวิธีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ กัน และมีเงื่อนไขความพร้อม และกระบวนการนำ กองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการแตกต่างกัน นอกจากนี้ยังได้เลือกชุมชนอีก 10 แห่งเพื่อสร้าง กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชน โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการ อีกด้วย

รายงานการวิจัยเรื่อง “ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัวและกองทุนหมู่บ้าน” นี้ เป็นส่วน หนึ่งของกรณีศึกษาศึกษา 50 กรณีดังกล่าวข้างต้น โดยรายงานนี้ เป็นบทสังเคราะห์ของการ ศึกษาวิจัยจากกรณีศึกษา 10 กรณีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.2 ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของ ครอบครัวในการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

ในการที่กองทุนหมู่บ้านจะบรรลุเป้าหมายของการเสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้และความรู้เพื่อแก้ปัญหาของชุมชน และการเสริมสร้างศักยภาพ ของชุมชนในการก้าวไปสู่เศรษฐกิจพอเพียงนั้น มีกลไกสองส่วนที่สำคัญที่จะนำพาชุมชนและโครง การไปสู่เป้าหมาย คือชุมชน และครอบครัว ในส่วนของชุมชนนั้น หมายถึงระบบความสัมพันธ์ทาง สังคม และสถาบันทางสังคมต่างๆ รวมทั้งองค์กรชุมชนและผู้นำ ตลอดไปจนถึงระบบวัฒนธรรม ของชุมชน ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันดีว่ามีส่วนอย่างสำคัญต่อความสำเร็จและความล้มเหลวของโครงการ พัฒนาต่างๆที่ลงไปในพื้นที่หมู่บ้านและกิจกรรมส่วนรวมภายในชุมชน ซึ่งในปัจจุบัน นิยมเรียกกลไกตัว นี้โดยรวมๆว่า ทุนชุมชน ในส่วนของครอบครัวนั้น ก็เป็นอีกส่วนที่สำคัญ เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นกองทุนที่มีวัตถุประสงค์เพื่อ “เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนสำหรับการ ลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และสำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิภาพที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน”¹ สมาชิกในชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นฝ่ายนำเงินหมุนเวียนหรือเงินกู้ไปลงทุนเพื่อ

¹ วัตถุประสงค์กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ข้อ 1

พัฒนาอาชีพและชีวิตของตนเองนั้น มิได้อยู่อย่างโดดเดี่ยวเป็นปัจเจกชนอิสระ ส่วนใหญ่จะทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระบบครอบครัว ครอบครัวจึงเป็นส่วนสำคัญที่แยกไม่ออกจากระบบชุมชน และมีส่วนสำคัญต่อความสำเร็จของกองทุนหมู่บ้านเพราะเป็นหน่วยของการลงทุนด้วยเงินกู้จากกองทุนหมู่บ้านโดยตรง

การศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวเป็นการศึกษาที่ริเริ่มมาในประเทศแถบละตินอเมริกา มาตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1970-ทศวรรษ 1980 แนวคิด ยุทธศาสตร์ครอบครัว (household strategies) นี้มีชื่อเรียกต่างๆกัน ได้แก่ ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว (household survival strategies) ยุทธศาสตร์การดำรงชีวิต (livelihood strategies) ยุทธศาสตร์การผลิซ้ำ (reproduction strategies) และยุทธศาสตร์เพื่อชีวิต (life strategies) ในประเทศไทยการศึกษาวิจัยในลักษณะนี้ยังมีอยู่น้อยมาก ลักษณะงานที่พอจะใกล้เคียงอาจปรากฏในงานของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนในช่วงหลัง คือในช่วงประมาณ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ซึ่งหันมาสนใจในเรื่องระบบเศรษฐกิจของชาวนา โดยเริ่มเข้าไปศึกษาถึงกลไกเศรษฐกิจภายในครัวเรือนมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม จากที่แต่เดิมจะให้ความสนใจต่อประเด็นที่เกี่ยวกับระบบสังคมและวัฒนธรรมชาวนามากกว่า

อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ในปัจจุบัน เรายังไม่มีความเข้าใจชัดเจนต่อประเด็นที่ว่า ในสภาพที่ชาวนชนบทโดยทั่วไปประสบกับปัญหาความไม่มั่นคงและความเสี่ยงอย่างมากจากความไม่แน่นอนด้านฤดูกาลและด้านตลาด อันเป็นปัจจัยเสี่ยงที่ชาวนาแทบไม่สามารถควบคุมได้เลย ในสภาพการณ์เช่นนี้ ชาวนามีวิธีการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของครอบครัวไปอย่างไรที่ทำได้สามารถดำรงชีวิตอยู่รอดได้โดยแทบมิได้เรียกร้องหรือสร้างปัญหาใดให้แก่สังคมส่วนรวมเลย เราคงไม่อาจวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในระดับรากหญ้า หรือคิดและประเมินโครงการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โครงการกองทุนเพื่อการกู้ยืมไปลงทุนทางเศรษฐกิจโดยครอบครัว โดยปราศจากความเข้าใจพื้นฐานในประเด็นนี้ เมื่อเราเข้าใจในประเด็นเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวของชาวนชนบทแล้ว เราก็จะหันมาดูว่า กองทุนหมู่บ้านที่ลงไปสู่ชุมชนและครัวเรือนของชาวนชนบท ได้มีส่วนช่วยเสริมสร้างหรือตอบสนองยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวอย่างไร ถ้ากองทุนหมู่บ้านถูกออกแบบและดำเนินการในลักษณะที่สามารถนำไปใช้ในการเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวได้ ก็เท่ากับว่า กองทุนหมู่บ้านได้มีส่วนช่วยให้ชาวนชนบทได้บรรลุผลในการดำเนินยุทธศาสตร์เพื่อไปสู่เป้าหมายแห่งการมีชีวิตที่ดีขึ้น และอาจถือได้ว่า เป็นความสำเร็จที่สำคัญจากจุดยืนของชาวนชนบทเอง

ข้อดีอีกประการหนึ่งของการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว คือ การศึกษาจากมุมมองนี้ เราได้มองชานาหรือชาวชนบทว่าเป็นเพียงเหยื่อของกระบวนการพัฒนาจริงอยู่ กระบวนการพัฒนาที่ผ่านมาทำให้ชาวนาต้องสูญเสียหรือลดทอนความสามารถในการพึ่งพาตนเอง การเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานชีวิตที่สำคัญ รวมทั้งการตกอยู่ในสถานะเสียเปรียบในระบบตลาด แต่ในขณะเดียวกัน ในสภาพการเช่นนี้ ชาวชนบทที่เสียเปรียบเหล่านี้ ต่างพยายามดิ้นรนทุกวิถีทางที่จะนำพาชีวิตของตนและครอบครัวให้อยู่รอดได้ด้วยวิถีทางที่สุจริต ด้วยการเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ อย่างหลากหลาย มิใช่ในลักษณะของเหยื่อที่อ่อนแอ หรือผู้ยากไร้ที่น่าสงสาร อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยตระหนักดีว่า ลำพังการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพนั้น ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เราเข้าใจถึงพลังทางสังคมหรือพลังของชุมชน ซึ่งก็เป็นส่วนเกื้อหนุนเศรษฐกิจครอบครัวที่สำคัญด้วย จึงได้ผนวกเรื่องทุนชุมชนเข้ามาด้วย

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการปรับตัวของชุมชนและกระบวนการสะสมทุนชุมชนในยุคการพัฒนาสู่ความทันสมัย
2. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชาวนาอีสาน
3. เพื่อศึกษาถึงกระบวนการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน ปัญหา อุปสรรค และประเมินถึงผลสำเร็จของโครงการตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
4. เพื่อประเมินบทบาทของกองทุนหมู่บ้านต่อการเสริมสร้างกระบวนการสะสมทุนชุมชน และการสนับสนุนยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชาวนาอีสาน

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยในพื้นที่ชนบทในภาคอีสาน โดยศึกษาจากกรณีศึกษารวม 10 กรณี ซึ่งมีการดำเนินกิจกรรมภายใต้โครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่เริ่มต้นโครงการ คือตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2544 จนถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2546

1.4 การเลือกปรากฏการณ์เพื่อศึกษา

เนื่องจากชุมชนชนบทมีความหลากหลายทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรัพยากร สังคม และวัฒนธรรม และการศึกษาครั้งนี้ต้องการให้ได้ภาพตัวแทน (representation) ของชุมชนต่างๆ ดังนั้น ในการเลือกปรากฏการณ์เพื่อศึกษา ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่การเลือกปรากฏการณ์ที่นำมาศึกษาที่มีความหลากหลาย เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่สามารถสร้าง

ความเข้าใจในวิธีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างครอบคลุม เกณฑ์ที่นำมาใช้เป็นหลักในการเลือกปรากฏการณ์ที่ศึกษาในภาคอีสาน จะสอดคล้องกับเกณฑ์รวมของโครงการวิจัย คือครอบคลุมมิติ 3 มิติได้แก่

1. ระบบนิเวศของชุมชน การวิจัยในภาคอีสานได้พิจารณาเลือกหมู่บ้านที่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่างกัน ซึ่งจะมีผลถึงการทำมาหากินที่แตกต่างกัน เช่น เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ เขตที่สูงแล้งในเขตอีสาน เขตที่สูงริมอ่างเก็บน้ำ รวมทั้งสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นคือเขตที่มีการชลประทานและไม่มีการชลประทาน เขตใกล้เมืองและเขตไกลเมือง
2. วิธีการดำรงชีวิต ได้พิจารณาเลือกหมู่บ้านจากการทำมาหากินหลักๆในชุมชน ซึ่งส่วนหนึ่งจะถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม ได้แก่
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในที่ลุ่ม เช่น การปลูกข้าว
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในที่ดอน เช่น การปลูกอ้อย สับปะรด
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำหรือมีการชลประทาน เช่น การปลูกผัก พริก แตงกวา
 - การทำประมงน้ำจืด
 - การเลี้ยงสัตว์
 - การทำหัตถกรรม การทำอุตสาหกรรมครัวเรือน เช่น การปั่นครก การทำใน (อุปกรณ์สำหรับการเดินฝ้าย) การเจียรระโนพลอย
 - การแปรรูปผลผลิต เช่น การทำปลาร้า
 - การท่องเที่ยว

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ชุมชนหมู่บ้านที่เลือกมาศึกษาทั้งหมดจะมีความหลากหลายในด้านการประกอบอาชีพภายในชุมชน ดังนั้น การคัดเลือกหมู่บ้านก็จะพิจารณาจากอาชีพหลัก คืออาชีพที่มีผู้ประกอบการจำนวนมากในชุมชน แต่ไม่ได้กำหนดเป็นสัดส่วนที่แน่นอนเพื่อความยืดหยุ่น

3. ระดับความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งถือเป็นเงื่อนไขสำคัญของความสำเร็จในการดำเนินการกองทุนหมู่บ้าน ในการที่จะระบุว่าหมู่บ้านใดมีความเข้มแข็งหรือไม่ก่อนที่จะทำการประเมิน ผู้วิจัยได้อาศัยการสอบถามจากเจ้าหน้าที่ที่ทำงานในพื้นที่เป็นหลัก เช่น พัฒนาการตำบล พัฒนาการอำเภอ เจ้าหน้าที่เกษตรตำบล และนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ นอก

จากนี้ หมู่บ้านที่เข้มแข็งบางหมู่บ้าน จะมีรางวัลต่างๆเป็นเครื่องบ่งชี้ เป็นต้น จากนั้น จึงได้มีการสำรวจในพื้นที่โดยคณะผู้วิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจนอีกครั้ง

ผลการคัดเลือกหมู่บ้าน ได้หมู่บ้านที่อยู่ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ชัยภูมิ นครพนม อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ ซึ่งมีคุณสมบัติต่างๆตามเกณฑ์การคัดเลือก แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อปกป้องสถานะของผู้ให้ข้อมูล ทั้งที่เป็นบุคคลและสถานที่ ผู้วิจัยจึงใช้ชื่อสมมุติสำหรับหมู่บ้านที่เป็นพื้นที่วิจัยทั้ง 10 แห่ง ส่วนสถานที่ตั้งของหมู่บ้านจะนำเสนอเพียงชื่อจังหวัดเท่านั้น สำหรับรายละเอียดของหมู่บ้านตามเกณฑ์การคัดเลือก สรุปได้ตามตารางที่ 1.1

1.5 วิธีวิจัย

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research method) เป็นหลัก และเก็บข้อมูลเชิงปริมาณในบางเรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น จำนวนประชากรแบ่งตามช่วงอายุ ค่าใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อการประกอบอาชีพ เงินกองทุนที่ชุมชนได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ เป็นต้น

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ครั้งนี้คือ แนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) และมีอุปกรณ์ช่วยในการเก็บข้อมูลคือสมุดบันทึกภาคสนาม (field note) เทปบันทึกเสียง และกล้องถ่ายภาพ

1.5.1 การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ

การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ ใช้วิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่วิจัย การเข้าร่วมกิจกรรม การจดบันทึก การสังเกต และการบันทึกเทป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.6.1.1 การสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม (group interview)

กลุ่มคนที่สัมภาษณ์จะขึ้นอยู่กับประเภทของข้อมูลที่ต้องการ ดังนี้

- () ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชนและทุนชุมชน ได้เชิญผู้รู้และผู้อาวุโสของชุมชน ที่อาศัยอยู่ในชุมชนนานกว่า 30 ปี มาร่วมเป็นกลุ่มสัมภาษณ์ เพื่อสอบถามถึงประวัติการก่อตั้งชุมชน ทุนชุมชนในอดีต ทั้งทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนความรู้ และทุนทางสังคมและวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงของทุนชุมชนจากอดีตจนถึงปัจจุบัน การสัมภาษณ์เป็นกลุ่มจะช่วยให้ผู้รู้ของหมู่บ้านสามารถร่วมกันหรือฟื้นความทรงจำที่แต่ละคนอาจลืมเลือนไป และเป็นการตรวจสอบข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีตให้มีความถูกต้องตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด

ตารางที่ 1.1 ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

ที่	หมู่บ้าน	จังหวัด	ครัวเรือน	ประชากร	ลักษณะพื้นที่	ชลประทาน	ชุมชนเข้มแข็ง	พื้นฐานเศรษฐกิจ	ข้อสังเกต
1	หนองพระ	ขอนแก่น	125	515	ที่ดอนติดอ่างเก็บน้ำของเขื่อน	มี	ไม่	ทำนาปี ทำนาปรัง ปลูกแตงกวา ประมง ในเขื่อน รับจ้าง	กองทุนเก่าอื่น ๆ มีปัญหามาก เป็นหมู่บ้านที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อน
2	หนองหิน	ขอนแก่น	86	452	ที่ราบแห้งแล้ง	ไม่มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี อุตสาหกรรมครัวเรือน รับจ้าง เลี้ยงหมู	สามารถเชื่อมโยงกองทุนกับกลุ่มออมทรัพย์ได้ดี
3	ห้วยโตน	อำนาจเจริญ	139	680	ที่ราบลุ่มสลับที่ดอน แห้งแล้ง	ไม่มี	ไม่	ทำนาปี รับจ้าง	เล่นการพนันมาก กองทุนอยู่อันดับสุดท้ายของอำเภอ
4	ห้วยไคร้	อุบลราชธานี	65	272	ที่ราบลุ่มสลับที่ดอน มีอ่าง	ไม่มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำสวน (พริก ผัก) หัตถกรรม รับจ้าง	ได้รางวัลชุมชนเข้มแข็งอันดับ 1 จังหวัดอุบลราชธานี
5	ห้วยหวด	นครพนม	250	841	ที่ราบลุ่มริมแม่น้ำโขง	มี	ไม่	ทำนาปี เลี้ยงปลาในกระชัง หาปลา สาขาค่ารับจ้าง	อยู่ห่างจากตัวจังหวัดเพียง 6กม.
6	นาดี	นครพนม	163	674	ที่ราบลุ่มน้ำสลับที่ดอน มีแหล่งดินเหนียวดีมาก	ไม่มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำไร่ (ข้าวโพด, สับปะรด) สวนยางพารา ปั้นครก	มีกลุ่มอาชีพเข้มแข็ง รวมกลุ่มต่อorong ราคาได้ (กลุ่มปั้นครก)
7	ปงสา	ชัยภูมิ	192	962	ที่ราบสูงใกล้อ่าง	มี 20%	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำไร่ อ้อย ประมง	ที่นาของหมู่บ้านถูกน้ำท่วมเพราะการสร้างฝาย
8	แก้ว	ขอนแก่น	148	604	ที่ดอนแห้งแล้ง	ไม่มี	ปานกลาง	ทำนาปี รับจ้าง	เป็นหมู่บ้านท่องเที่ยว
9	หนองลาย	มหาสารคาม	104	578	ที่ราบลุ่มน้ำเป็นแอ่งกะทะ	มี	เข้มแข็ง	ทำนาปี ทำนาปรัง แปลงปลูกและค้าขายปลา	ประสบอุทกภัยหนัก เมื่อพ.ศ. 2545
10	บึง	มหาสารคาม	231	1055	ที่ราบลุ่ม	มี	ไม่	ทำนา ค้าขาย รับจ้าง ทำกิจการอิสระ	เป็นชุมชนในเขตเทศบาลอำเภอขนาดเล็ก แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ทำนา

(ข) ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการกองทุนหมู่บ้าน ได้สัมภาษณ์คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และคณะกรรมการกองทุนต่างๆ ที่ดำเนินการอยู่ในชุมชน เพื่อทราบถึงเป้าหมาย แผนงาน วิธีการในการบริหารจัดการทุนของชุมชน ปัญหา อุปสรรค ที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ปัญหา รวมทั้งผลและผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานกองทุน

1.5.1.2 การสัมภาษณ์รายบุคคล

(ก) ข้อมูลเกี่ยวกับการกู้เงินและการใช้จ่ายเงินกู้ เป็นการสัมภาษณ์ในรายละเอียดของสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน เพื่อต้องการทราบถึงสภาพปัจจุบันในการใช้เงินกู้ยืมเพื่อการผลิตของสมาชิก และทราบถึงความคิดเห็นต่อการบริหารกองทุนของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังได้สัมภาษณ์สมาชิกในกองทุนอื่นๆ ด้วยเพื่อทราบถึงความเชื่อมโยงของทุนต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน

(ข) ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการกองทุนหมู่บ้าน เป็นการสัมภาษณ์คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และคณะกรรมการกองทุนต่างๆ ที่มีการดำเนินการอยู่ในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งต้องการทราบถึงแนวความคิด แผนงาน วิธีการ ทักษะ ในการบริหารจัดการของคณะกรรมการ

1.5.1.3 การสังเกต

ในการสังเกต ใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ในการประกอบอาชีพ การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจกรรมกองทุนของกรรมการกองทุนและชาวบ้าน เช่น การเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทุนของชุมชน เช่น การประชุม การจัดเก็บเงินออมทรัพย์ เป็นต้น ซึ่งระหว่างการสังเกต บางครั้งจะมีการจดบันทึก และถ่ายภาพกิจกรรมด้วย

1.5.2 การเก็บข้อมูลทุติยภูมิ

การเก็บข้อมูลทุติยภูมิเป็นการรวบรวมข้อมูลที่ได้มีการจัดเก็บไว้แล้ว ทั้งข้อมูลที่ยังไม่มีการวิเคราะห์ และข้อมูลที่ได้มีการวิเคราะห์แล้ว ซึ่งมีแหล่งข้อมูลที่น่ามาใช้ในการวิจัยดังนี้

- 1) ข้อมูล กชช.2ค. ได้จากสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอ และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) ข้อมูลดิน ได้จากสำนักงานเกษตรอำเภอ และจากสถานีพัฒนาที่ดินเขต 5 จังหวัดขอนแก่น รวมทั้งข้อมูลที่ได้จากโปรแกรมสำเร็จรูป SoilView และ DLD Version2
- 3) ข้อมูลที่ตั้งและสภาพทางกายภาพของชุมชน ได้จากแผนที่ประเทศไทย 1 : 50,000 กรมแผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 3-RTSD และโปรแกรมสำเร็จรูป ArcView GIS Version 3.1 เพื่อใช้ในการทำแผนที่ระดับประเทศ ระดับอำเภอ และระดับตำบล

- 4) ข้อมูลประชากรจำแนกตามช่วงอายุ ได้จากสถานีอนามัยตำบล
- 5) ข้อมูลที่ได้จากบันทึกอาสาสมัครกองทุนหมู่บ้าน
- 6) องค์ความรู้ที่ได้จากหนังสือ และเอกสารสรุปที่ได้จากการประชุมสัมมนา

1.5.3 การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล

การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูลได้กระทำไปพร้อมกับการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา (content analysis) และการวิเคราะห์เปรียบเทียบอย่างต่อเนื่อง (constant comparative analysis) และการตรวจสอบสามเส้า (triangulation technique) ซึ่งเป็นการยืนยันข้อมูลจากหลายแหล่ง เพื่อทดสอบความเป็นจริงตามธรรมชาติของสถานการณ์นั้นๆ ด้วยวิธีการประเมินให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ทั้งโดยตัวนักวิจัยแต่ละคนเองและโดยวิธีการวิเคราะห์ร่วมกันในคณะผู้วิจัย จากนั้นจึงสรุปเป็นหลักการ หรือ ข้อเสนอเชิงแนวคิด ซึ่งต้องอาศัยหลักตรรกวิทยาแบบอุปนัย (induction) และพื้นฐานความรู้เชิงทฤษฎีของผู้วิจัย

1.7 การนำเสนอผลการวิจัย

การนำเสนอผลการวิจัยกระทำในรูปรายงานการวิจัยที่เน้นการพรรณนาวิเคราะห์ และสังเคราะห์จากกรณีศึกษาทั้ง 10 กรณีเข้าด้วยกัน รายงานการวิจัยแบ่งออกเป็น 4 บท คือ บทที่ 1 เป็นบทนำ บทที่ 2 ว่าด้วยทุนชุมชนและการปรับตัว จะกล่าวถึงสภาพทั่วไปของภาคอีสาน ภูมิหลังความเป็นมาทางเศรษฐกิจการเมือง ทุนชุมชน และวิถีชีวิตของคนในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย บทที่ 3 เป็นการวิเคราะห์ถึงยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนในยุคที่เศรษฐกิจครัวเรือนได้เข้าเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับระบบตลาดมากยิ่งขึ้นทุกที บทที่ 4 เป็นบทที่ว่าด้วยกองทุนหมู่บ้าน จะกล่าวถึงการดำเนินงานของกองทุนหมู่บ้าน และวิเคราะห์ถึงผลกระทบของกองทุนหมู่บ้านต่อครอบครัวและชุมชนชนบท ว่า ในสภาพที่ทุนชุมชนบางส่วนกำลังอ่อนล้าลง อันส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน และระดับความสามารถในการพึ่งพาตนเองของชุมชนนั้น กองทุนหมู่บ้านได้มีบทบาทในการเสริมสร้างทุนชุมชนและความเข้มแข็งโดยรวมของชุมชนอย่างไร นอกจากนี้ จะได้วิเคราะห์ด้วยว่า กองทุนหมู่บ้านได้เข้าไปเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนต่างๆในชนบท และทำให้เศรษฐกิจครอบครัวมีความเข้มแข็งขึ้นหรือไม่อย่างไร รวมทั้งให้ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนาและปรับปรุงการบริหารงานและการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ

บทที่ 2

ทุนชุมชนและการปรับตัว

1. ชุมชนอีสานในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ

1.1 สภาพทั่วไปของภาคอีสานและภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยทั้งในด้านพื้นที่และประชากร ภาคอีสานครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 168,854 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 33 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศ มีประชากรทั้งสิ้น 20,759,890 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 34.2 ของประชากรทั้งหมด

ในด้านภูมิหลังทางประวัติศาสตร์นั้น อาจถือได้ว่า บริเวณภาคอีสานเป็นรัฐชายขอบของศูนย์อำนาจสองแห่งคือลาวและไทย เนื่องจากโดยลักษณะภูมิประเทศแล้ว ก่อนที่จะมีการพัฒนาในด้านการคมนาคมขนส่ง ภาคอีสานถูกโดดเดี่ยวออกจากภาคกลางของประเทศไทย โดยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ และทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และทิศใต้ มีเทือกเขาดงพญาเย็นและเทือกเขาพนมดงรักทอดเป็นทิวยาว ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกเฉียงมีแม่น้ำโขง ภาคอีสานจึงเป็นสถานที่ที่อยู่ห่างไกลมีอิสระจากการควบคุมจากของพระราชอำนาจทั้งลาวและไทย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2529; Keyes, 1967; ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2546) ก่อน พ.ศ. 2303 ดินแดนอีสานส่วนใหญ่อยู่ใต้การปกครองห่างๆของอาณาจักรล้านช้าง ต่อมาใน พ.ศ. 2303 อีสานส่วนใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวกูยและชาวเขมรได้มาขึ้นกับอาณาจักรอยุธยา และต่อมาใน พ.ศ. 2322 อีสานและลาวทั้งหมดก็มาอยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพ แต่ก็เป็นการปกครองแบบที่ไม่เข้าไปควบคุม คือไทยยังยอมให้เมืองต่างๆในอีสานใช้ระบบการปกครองแบบล้านช้าง (ระบบอาญาสี่) และได้ส่งคนจากส่วนกลางเข้ามาปกครอง จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปการปกครองโดยการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง มีการส่งข้าราชการจากกรุงเทพมาดำรงตำแหน่งสำคัญในอีสาน และยังมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคอีสานกับกรุงเทพด้วย (สุวิทย์ วีระศาสตร์, 2546) การปฏิรูปการปกครองและการพัฒนาด้านการคมนาคมนี้ เป็นความพยายามในการต่อต้านฝรั่งเศสที่กำลังขยายอิทธิพลด้วยการล่าอาณานิคมในภูมิภาคอินโดจีน และได้ยึดเอาดินแดนบางส่วนในบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเคยอยู่ใต้การปกครองของไทยไป

การขยายทางรถไฟไปสู่โคราชในพ.ศ. 2443 ได้ทำให้การขนส่งข้าวไปยังกรุงเทพ สะดวกยิ่งขึ้น ชาวอีสานที่แต่เดิมมีการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักใหญ่ ได้เริ่มบุกเบิกหาที่ดินใหม่ๆ และจัดสรรที่ดินบางส่วนปลูกข้าวเจ้าเพื่อส่งไปขาย นอกเหนือจากการปลูกข้าวเหนียวเพื่อบริโภคในครัว

เรือน จากโครงข่ายทางรถไฟได้สร้างต่อไปถึงอุบลราชธานีในพ.ศ. 2473 และไปถึงขอนแก่นในพ.ศ. 2476 การขยายทางรถไฟไปสู่ภูมิภาคที่เคยโดดเดี่ยว ได้ดึงเศรษฐกิจและการเมืองของอีสานให้ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ยิ่งขึ้น แต่การเพิ่มขึ้นในการผลิตข้าว¹ เป็นผลมาจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปมากกว่าการพัฒนาหลังการผลิต เนื่องจากที่ดินยังมีอยู่อย่างเหลือเฟือ การเพาะปลูกข้าวยังกระทำโดยใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ และมีการลงทุนในการผลิตน้อยมาก ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือแรงงานคนภายในครอบครัวและที่ดิน แม้แต่การถางป่าซึ่งเป็นงานหนักก็ยังใช้แรงงานในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่

1.2 ทุนชุมชนอีสานก่อนการผลิตพืชพาณิชย์

สภาพภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของภาคอีสานที่กล่าวมาข้างต้น คือเป็นท้องที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐและศูนย์กลางอำนาจทางเศรษฐกิจ มีผู้คนอาศัยอยู่ไม่หนาแน่น มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และผู้คนส่วนใหญ่ก็มักเลือกตั้งถิ่นฐานในที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งดิน น้ำ และป่า การผลิตเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ คือมีการทำนา ปลูกพืชผักต่างๆเป็นอาหาร เลี้ยงสัตว์ จับปลา ล่าสัตว์ และเก็บหาอาหารจากป่าและแหล่งน้ำ มีการทำหัตถกรรมต่างๆ เช่น การทอผ้าฝ้าย ผ้าไหม การจักสาน การทำอุปกรณ์เครื่องมือในการเกษตร ล่าสัตว์ และจับปลา การผลิตที่กล่าวมานี้เป็นการผลิตเพื่อบริโภคและใช้เองเป็นหลัก การแลกเปลี่ยนและค้าขายเป็นเพียงส่วนประกอบ การค้าขายที่สำคัญในช่วงก่อนการมีเส้นทางรถไฟคือการค้าวัวควาย ซึ่งทำกับภาคกลางของประเทศไทย รวมไปถึงจนถึงกับประเทศลาว และเขมร เพราะ “วัวควายเป็นสินค้าที่เดินได้” จึงสามารถเอาชนะความยากลำบากในการคมนาคมขนส่งได้³

¹ ในปี 2448 มีการส่งข้าวเปลือกประมาณ 200,000 หาบ¹ จากอีสานไปยังกรุงเทพฯ แต่ในปี 2468 ข้าวเปลือกถึงประมาณ 1,700,000 หาบ (หาบ = pical = 133 1/3 ปอนด์หรือ 60.48 กิโลกรัม) ถูกส่งมาจากภาคอีสานและเมื่อถึงปี 2478 (คือเมื่อมีการสร้างทางรถไฟมาถึงเมืองหลักๆในอีสานเกือบหมดแล้ว) จำนวนข้าวเปลือกที่ส่งมาจากภาคอีสานมีทั้งสิ้นถึงประมาณ 4,600,000 หาบ คิดเป็นเกือบร้อยละ 20 ของการส่งออกข้าวของประเทศทั้งหมด (Ingram, 1971: 47)

² พื้นที่ที่ปลูกข้าวได้เพิ่มจากถั่วเฉลี่ยปีละประมาณ 3,900,000 ไร่ในปี 2463-2467 เป็นมากกว่า 12,000,000 ไร่ในปี 2491-93 อินแกรม (Ingram, 1971)

³ ความยากลำบากในการคมนาคมก่อนมีการสร้างทางรถไฟ จะเห็นได้จากหลักฐาน เช่น เมื่อพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้รับแต่งตั้งให้มาดูแลมณฑลในอีสาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

การผลิตเพื่อการค้าที่สำคัญในระยะต่อมา เมื่อมีการสร้างทางรถไฟคือข้าว แต่ข้าวก็เป็นพืชเศรษฐกิจที่เป็นพืชอาหารหลักของชาวอีสานด้วย แม้ข้าวที่ปลูกขายกับข้าวที่ปลูกเพื่อบริโภคจะเป็นข้าวคนละชนิดกัน แต่การผลิตข้าวเพื่อขายในระยะต้นก็ได้มีผลเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวอีสานมากนัก การดำรงชีวิตของชาวอีสานเป็นการนำเอาแรงงานและทักษะความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดและบ่มเพาะมาจากบรรพบุรุษไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมที่มีความสมบูรณ์เพียงพอที่จะหล่อเลี้ยงชีวิตคนได้ ในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมหมู่บ้าน หรือชุมชนที่กว้างขวางออกไป ก็มีกฎเกณฑ์ กติกา และบรรทัดฐานของการอยู่ร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมเกษตรกรรมที่บางครั้งจะต้องเผชิญกับความผันแปรของฤดูกาล ซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุม กฎเกณฑ์กติกาส่วนหนึ่งจึงเป็นเรื่องของการช่วยเหลือกันในยามทุกข์ยาก ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ นอกจากนี้ ชุมชนยังมีอุดมการณ์ ความเชื่อ ระบบคิดร่วมกัน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เป็นทุนวัฒนธรรมที่สำคัญ อาจกล่าวได้ว่า ในอดีต ชุมชนมีทุนธรรมชาติ ทุนสังคม และทุนความรู้และวัฒนธรรม ที่ค้ำจุนชีวิตของสมาชิก และยังก่อให้เกิดการสร้างสรรคความรู้ใหม่ ทำให้ชุมชนสามารถปรับตัวเองได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป (นภาพรณ์ หะวานนท์ และคณะ, 2544) โดยทุนชุมชนเหล่านี้ ล้วนเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน และเนื่องจากมันมีความหมายจริงต่อการดำรงอยู่ จึงได้รับการสืบทอดต่อไปยังคนรุ่นต่อไปได้อย่างมีความหมาย และมีการปรับเปลี่ยนเมื่อจำเป็น

ทุนธรรมชาติ

ในการเลือกพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน ชาวอีสานส่วนใหญ่จะพยายามเลือกพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ดินดำ น้ำชุ่ม ในอดีตจำนวนประชากรในอีสานยังมีน้อย หากหมู่บ้านใดมีประชากรเพิ่มมากขึ้น คราวเรือนที่มีที่ดินไม่เพียงพอก็จะแยกออกไปตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนใหม่ขึ้นมา โดยอาจเลือกไปตั้งบ้านเรือนในบริเวณหัวไร่ปลายนา หรือไปบุกเบิกหาที่ตั้งบ้านเรือนและชุมชนใหม่ที่ไกลออกไปซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์กว่า ดังนั้น คำบอกเล่าเกี่ยวกับสภาพทรัพยากรธรรมชาติในอดีตของผู้อาวุโสในพื้นที่วิจัยทั้งหมด จึงเป็นคำบอกเล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งเลี้ยงชีพได้อย่างพอเพียง

“---สาเหตุที่อพยพมาอยู่ที่นี่เพราะมีคนเล่าลือว่าทางภูเขี้ยว ภูเวียงดินดำน้ำชุ่ม โคกกว้าง มั่นอุดมสมบูรณ์มาก ป่าอุดมสมบูรณ์ มีป่าไม้ จักจั่น กบ เขียด สัตว์ป่ามีมาก พวกเสือโคร่ง เสือเหลืองก็มี ชาวบ้านก็หากินตามนา หาปลามา ไม่มีคนซื้อคนขาย หามาแค่ได้กิน ถ้าจับมามากไม่รู้จะขายให้ใคร เพราะต่างคนต่างได้มา ไม่มีที่ขายให้กัน มีแต่เอามากิน หากินตามห้วยนกเขาชั้นนี้แหละ แต่ก่อนเป็นห้วยลึกท่วมหัว มีต้นไม้งดงามตามริมห้วย มีรากไม้โผล่ขึ้นมา เต็มๆ ก็ใช้เป็นไม้กระโดดน้ำเล่น ---” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“---แต่ก่อนพากันหาปลากินกันเอง หาไคร่หามัน หวานแหหาปลาได้ไม่อึด ปลามีแต่ตัวสวยงาม น้ำใสมองเห็นตัวปลา น้ำสะอาดมองเห็นทุกแนวทุกอย่าง ตอนเย็นปลาชอบ จะมารวมตัวกันเหมือนกองปลวก ตอนบ่ายตอนเช้าปลาจะเยอะมาก เวลาทำงานบุญจูงชาวบ้านจุดพลุเสียงดัง ปลาตกใจกระโดดขึ้นจากหนองน้ำ ตอนกลางคืนจะมองเห็นชาวบ้านจุดไฟไฟ มองเห็นดวงไฟเป็นจุดๆ หมู่บ้านอื่นก็มาหาปลาเหมือนกัน---” (บ้านหนองลาย มหาสารคาม)

“---ป่าดงถ้าเสืออยู่ห่างจากหมู่บ้าน 2 กิโลเมตร ป่าดงถ้าเสือแต่ก่อนมีเสือชุกชุม มีสัตว์ป่ามากมาย กวาง ชะนี ผึ้งช้าง ควายป่า หมูป่า มันมักจะออกจากป่ามาหากินบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงอยู่เป็นประจำ จนชาวบ้านเรียกว่า ดงถ้าเสือ เพราะเป็นถิ่นอาศัยของเสือที่สำคัญในละแวกนี้---” (บ้านห้วยหวด นครพนม)

ทุนความรู้และวัฒนธรรม

ทุนความรู้ที่สำคัญคือความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพและความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น การประกอบอาชีพที่สำคัญของชาวอีสานคือการทำนา ซึ่งชาวบ้านจะมีความรู้เกี่ยวกับการทำนาอย่างละเอียดลึกซึ้งเพราะผ่านกระบวนการปฏิบัติจริงมาตั้งแต่บรรพบุรุษ สามารถนำมาใช้ในวิถีการผลิตได้อย่างสอดคล้อง เช่น ความรู้เกี่ยวกับการทำเครื่องมือที่ใช้ในการทำนาทุกขั้นตอน ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าว เช่น ความรู้ในการคัดเลือกสายพันธุ์และเมล็ดพันธุ์ ความรู้ในการเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ ความรู้ที่จะปลูกข้าวไว้หลายๆ พันธุ์เพื่อประกันความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของฤดูกาลและภูมิอากาศ นอกจากนี้ ยังมีความรู้

ในขั้นตอนของการปลูก การดูแล การเก็บเกี่ยว เป็นต้น บางครั้งความรู้เหล่านี้จะถ่ายทอดผ่านบุญประเพณี คำสอน จนแยกไม่ออกจากทุนวัฒนธรรม เช่น การใช้บุญประเพณีเป็นสัญญาณบ่งบอกถึงการเริ่มต้นหรือการจบลงของกระบวนการผลิตในบางขั้นตอน ซึ่งหากทำล่าช้าออกไป อาจก่อผลเสียหายได้

“---ปฏิทินการผลิตของชาวบ้าน เขาจะทำนายไปจนถึงบุญข้าวสาก (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10) ถ้าเลยบุญข้าวสากไปแล้วปักดำก็จะได้ผลผลิต ปักดำไปข้าวก็ไม่แตกกอ เพราะมันใกล้ถึงช่วงที่ข้าวนาปีจะเริ่มออกรวงแล้ว ข้าวนาปีมันเป็นข้าวที่ออกรวงตามฤดูกาล พอถึงช่วงฤดูของมันก็ออกรวง ถ้าเราปักดำหลังบุญข้าวสากไปแล้ว มันมีเวลาสะสมอาหารน้อยเกินไป ถึงจะแตกรวงออกมาก็มีแต่ข้าวเม็ดลีบ ปลูกไปก็ไม่ได้ผล ผู้เฒ่าถึงมีข้อห้ามปักดำหลังบุญข้าวสากแล้ว---“

“---แต่ก่อนเวลาลงนา วันแสมกนา (วันแสมกนาขวัญ)จะตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านก็จะเอาปุ๋ยคอกมาใส่เนาเอาไว้ เพราะตั้งแต่สมัยพ่อแม่สอนไว้ว่า “เดือนสาม มือออกใหม่สามค่ำ เป็นมือกบมีปาก นาคบมีฐี่ หัวขิงโคเป็นดอก มะขามป้อมสุกหวาน เป็นวันเปิดประตูเล่า ตกปากเล่า ปากแซ่ ให้เอาฝุ่น(ปุ๋ยคอก)ใส่ไฮ่ (ไร่)ใส่เนาเดือ” พ่อแม่พากันถือเป็นประเพณีสืบต่อมา พอถึงวันแสมกนาต้องเอาปุ๋ยคอกมาลงทุ่ง ต้องหาบเอาไปกองไว้ตามทุ่งนาทุกมุม”

“---ประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา การทำนาก็ใช้วัวใช้ควายไถนา พอถึงเดือนห้าเดือนหก ก็แบกขวานขึ้นโคก ไปหาไม้มาทำผานไถ หางไถ หาคราด หาแอก พ่อแม่สอนให้ทำมาแบบนั้น ทำมีดเอง ทำคราดเอง มันอยู่ในวิถีชีวิต ทุกวันนี้พวกผมก็ยังทำเป็นอยู่ เพราะว่าเคยทำมาตลอด เพิ่งจะมีรถไถเมื่อไม่นาน ประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมานี้เอง---“

การทำนาของชาวบ้านในอดีตนั้นใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองปลูกในที่นา ชาวบ้านสามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้เองได้ ซึ่งแบ่งเป็น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง และข้าวดอ (ข้าวเบา) พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ชาวบ้านเคยใช้ปลูกกันนั้นส่วนใหญ่เป็นข้าวเหนียว สามารถแบ่งตามสายพันธุ์ได้ดังนี้

ข้าวใหญ่ เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 5 เดือน พันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวอีเซ ข้าวขาวทุ่ง ข้าวคำผาย ข้าวอ้าย และข้าวขาวกันดำ เป็นต้น

ข้าวกลาง เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 4 เดือน ซึ่งพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวขี้ตมกลาง ข้าวสันปาดอง ข้าวขี้ตมดำ ข้าวขี้ตมขน ข้าวเกษตร ข้าวแก่นดู่ ข้าวเล้าแตก เป็นต้น

ข้าวดอ หรือข้าวเบา เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 3 เดือน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวปล้องแฉ่ว ข้าวเหลืองบุญมา ข้าวปลาชีว เป็นต้น

“---สมัยก่อนบ้านเรามันเป็นนาเงิน (เงิน) ใช้แต่бакจก (จอบ) ขุดกันกว่าจะเสร็จก็นาน ถ้าตรงไหนมันเป็นทีเงินก็ปล่อยให้มันเงิน แล้วเราก็ใส่ข้าวดอ ถ้าต่ำลงมาอีกแบบหนึ่ง เราก็ใส่ข้าวกลาง ต้องเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับภูมิประเทศของเราเอง ถ้าเป็นทุกวันนี้เงินเขาก็ใช้รถไถให้มันเรียบเหมือนกันหมด แล้วก็ใส่ข้าวพันธุ์เดียวคือ กข.6 หมดเลย ถ้าใส่ข้าวเมล็ดใหญ่เขาก็ไม่ซื้อ แม้แต่ข้าวเจ้าแดงเขายังไม่ซื้อเลย ทุกวันนี้ชาวบ้านพากันปลูกแค่ข้าวเจ้ามะลิ กับข้าว กข.6 เท่านั้น---“

นอกจากนี้ยังมีการใช้ทุนความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวเอาไว้ ซึ่งทุนความรู้นี้ดังกล่าวได้มาจากการปฏิบัติด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง และทุนความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ

“---สมัยก่อนจะคัดเลือกพันธุ์ข้าวเก็บไว้เอง จะสังเกตดูว่าทุ่งไหนมันดี ก็เกี่ยวแล้วตากเก็บแยกเอาไว้ไปเป็นข้าวปลูก แยกกองไว้ต่างหาก ก่อนจะดีข้าวใหญ่ในลอมข้าว ก็จะไปลอมพาด้านล่างเลือกพันธุ์ข้าว รวงไหนมีลักษณะไม่เหมือนเพื่อน ก็ดึงออกเอาขึ้นแล้วไปสีกิน จะคัดพันธุ์เก็บเอาไว้ทุกปี ทุกวันนี้มันคัดพันธุ์ยาก แม้แต่ข้าวปลูก (ข้าวพันธุ์ส่งเสริมจากทางราชการ) รวงมันก็ยังต่างกันเลย---“

ความรู้ในการวางแผนการผลิตให้เหมาะสมกับจำนวนแรงงานในครัวเรือน เป็นทุนความรู้ที่สำคัญของชาวบ้านในอดีต ซึ่งได้แสดงออกมาในวิธีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกอย่างหลากหลาย ให้เหมาะสมกับสภาพทางภูมิประเทศของพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน โดยวิธีการปลูกข้าวแบบเดิมนั้น ชาวบ้านจะไม่ไปเปลี่ยนสภาพเดิมของพื้นที่ แต่จะใช้พันธุ์ข้าวที่นำมาปลูกให้เหมาะสม และเลือกพันธุ์ข้าวที่มีอายุการออกรวงแตกต่างกัน ทำให้มีการวางแผนการผลิตได้อย่างเหมาะสมกับจำนวนแรงงานในครัวเรือน และยังเป็นการลดความเสียหายที่อาจเกิดจากภัยแล้งหรือน้ำ

ท่วม ไม่ให้สูญเสียข้าวทั้งหมด นอกจากนี้ยังเป็นการเลือกชนิดข้าวที่ปลูกให้เหมาะสมแก่การใช้ประโยชน์ เช่น เป็นอาหารหลัก ทำขนม ทำบุญ และบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ

“---ข้าวใหญ่ใช้เวลาปลูกนานกว่าข้าวทั่วไปประมาณ 1 เดือน รวมแล้วเป็นเวลานาน 5 เดือน จนหมดเขตฤดูแล้วยังไม่ทันได้เกี่ยวเลย เดือนสิบสองก็ยังไม่เกี่ยวไปจนถึงเดือนสาม เป็นเดือนใบไม้ปง (ต้นไม้ผลิบ) ถึงได้เริ่มเกี่ยว การปลูกข้าวนั้นก็ปลูกแบบนาโครนามัน ดูว่าข้าวพันธุ์ไหนเหมาะกับดินแบบไหนที่อยู่ในพื้นที่นาของตนเอง จะสังเกตจากลักษณะพื้นที่นาของตนเองว่ามันเหมาะสมกับข้าวพันธุ์ไหน ถ้าเป็นดินทรายก็จะใช้ข้าวพันธุ์อื่น ถ้าเป็นนาตมเราก็เอาข้าวใหญ่ลงปลูก เพราะมันเป็นนาแก่นน้ำ (น้ำท่วมขังทุกปี) จะไปเอาข้าวกลางลงปลูก มันก็เกี่ยวไม่ได้ เพราะน้ำมันหลาย ความรู้เหล่านี้ได้ผ่านการทดสอบมาด้วยตนเอง มันรู้ด้วยเหตุผล พ่อแม่ก็พาบอกพาสอน เวลาปลูกก็จะปลูกข้าวทั้ง 3 รุ่น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง ข้าวดอก พอเริ่มทำนา เราจะดำข้าวดอกก่อน ต่อจากนั้นก็ดำข้าวกลาง ถ้าบริเวณไหนเป็นนาเงิน (นาที่สูง) เราก็ดำข้าวดอก ตรงไหนน้ำมากก็ดำข้าวกลาง ส่วนที่ต่ำที่สุดก็จะดำข้าวใหญ่ เวลาเกี่ยวก็เกี่ยวไม่พร้อมกัน พอเกี่ยวข้าวดอกเสร็จ เราก็มาเกี่ยวข้าวกลาง พอเกี่ยวข้าวกลางเสร็จก็มาเกี่ยวข้าวใหญ่ต่อกันไปเลย แต่ก่อนกำลังดำนาอยู่ฟากหนึ่ง แต่อีกฟากหนึ่งข้าวออกรวงแล้ว เพราะใช้ข้าวคนละพันธุ์ พวกที่ออกรวงก่อนเป็นข้าวดอก ถ้าปัจจุบันจะมั่วแต่ทำนาแบบนั้นไม่ทันได้กินหรอก ต้องเกี่ยวข้าวให้เสร็จภายใน 2 วัน เพราะมันจะสุกพร้อมกันหมด เหลืองกรอบ ต้นข้าวล้ม เกี่ยวยาก ใครจะมีที่นามากน้อยเกินกันเป็น 10 ไร่ หรือ 20 ไร่ ก็ต้องเสร็จพร้อมกัน ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่างอดีตกับปัจจุบัน คือ เรื่องแรงงานนี้แหละสมัยก่อนใช้แรงงานของตัวเองในครัวเรือนก็เพียงพอ”

“---ข้าวเก่าจะเป็นข้าวเม็ดดำๆ ชาวบ้านจะปลูกเอาไว้กลางแปลงนา ข้าวอู๊เซียวนอนทุ่งมันเป็นข้าวขึ้นผิดฤดูกาลที่แก่ไม่เป็น เพราะฝนฟ้าไม่อำนวยชาวบ้านจึงดำช้ากว่าปกติ อาศัยแต่น้ำค้างน้ำหมอก ทำให้ข้าวออกรวงมาแล้วแก่ไม่เป็น จนถึงช่วงเก็บเกี่ยวแล้วมันก็ไม่เหลือง ชาวบ้านเลยเรียกว่าอู๊เซียวนอนทุ่ง เอาไปใช้ทำข้าวเม่า ข้าวเจ้าลอยเป็นพันธุ์ข้าวเจ้า มันมีลักษณะพิเศษคือเมื่อปลูกไปแล้ว พอน้ำมามาก ต้นข้าวมันก็จะยืดยาวขึ้นลอยน้ำ ชาวบ้านก็เลยเรียกว่าข้าวเจ้าลอย ข้าวอู๊เซียวเป็นพันธุ์ข้าวเหนียว เป็นข้าวหนักเม็ดใหญ่ออกสีลายๆ มีอายุหลายเดือนกว่าจะได้เก็บเกี่ยว พอเวลาออก

รวงแล้วมันหนัก ต้นข้าวก็เลยล้มเซไปเซมา ชาวบ้านก็เลยเรียกว่าข้าวอีเซ ข้าวเหลืองทองเป็นข้าวเจ้าพอถึงเวลาข้าวสุกใกล้จะเกี่ยว มันจะเป็นสีเหลืองทองไปหมดทั้งทุ่ง--“

ชาวบ้านในอดีตมีการใช้ทุนความรู้ในการแสวงหาหนทางเพื่อแก้ไขปัญหา เนื่องจากในกระบวนการผลิตในช่วงระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพนั้น ชาวบ้านต้องอาศัยธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญ เช่น ถ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวบ้านก็พยายามแสวงหาหนทางในการแก้ปัญหา ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า

“---แต่ก่อนถ้าแล้งมากก็ยังทำนาได้ ชาวบ้านจะเอาไม้กระทุ้งดินให้เป็นหลุมแล้วค่อยเอาต้นกล้าจุ่มน้ำแล้วปักดำ ข้าวก็ยังงามได้รวงข้าวดีเหมือนกัน พันธุ์ข้าวที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นข้าวดอก เคยทดลองใช้ข้าว กข.6 ก็ทำแบบนี้ได้ แต่ไม่ได้ผลดีเท่ากับใช้ข้าวดอก---“

นอกจากทุนความรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิธีการผลิตแล้ว ยังมีทุนความรู้ด้านอื่นๆ ที่ได้รับการถ่ายทอดมา เช่น การเลี้ยงสัตว์ การทอผ้า การจักสาน และการรักษาโรคต่างๆ เช่น โรคตาแดง คอพอก ชาวบ้านก็จะใช้วิธีการรักษาตนเองในหมู่บ้าน มีทั้งหมอธรรม หมอยาพื้นบ้าน มีการเขียนตำรายาถ่ายทอดเอาไว้ด้วย แต่ปัจจุบันไม่มีคนสนใจที่จะสืบทอดความรู้เหล่านี้

ทุนความรู้ของชาวบ้านยังหมายถึงในการดำรงชีวิตและการทำการผลิตที่สอดคล้องกับจังหวะของฤดูกาลและธรรมชาติ และการใช้ทรัพยากรด้วยความเคารพและบำรุงรักษา โดยความรู้นี้บางทีจะการใช้การถ่ายทอดผ่านประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับการเริ่มทำนาหรือวันแสมกนา (วันแรกนาขวัญ) หรือการเลี้ยงผีปู่ตาของชุมชน เป็นต้น

“---วันแสมกนา จะตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ก่อนเริ่มลงนาลงสวนก็ต้องมีพิธีเลี้ยงผีตาแสม (ผีนา) จะดูแลผืนดิน ชาวบ้านมีความเชื่อว่าต้องเลี้ยงดูผีตาแสมเพื่อให้ได้ผลผลิตดี โดยการเอาข้าวเมล็ดที่ลีบเอามากองไว้ให้ผีตาแสม--- “

“---หลังจากเก็บเกี่ยวเอาข้าวขึ้นเล้า (ยุ้ง) ชาวบ้านจะไม่เปิดเล้าข้าวจนกว่าจะถึงวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งถือว่าเป็นวันเปิดประตูเล้า ก่อนเปิดประตูเล้าข้าว จะต้องฟังเสียงฟ้า

ร้องว่าร้องในทิศไหน ก็จะทำนายว่าปีนี้จะฝนดีหรือไม่ ฝนตกมาจากทิศไหน และยังมี การเลี้ยงผีปู่ตาที่ดูแลฝนป่าที่เป็นแหล่งทรัพยากรของชุมชนด้วย---“

จะเห็นได้ว่า ในอดีต ระบบความรู้ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และการประกอบ อาชีพจะสอดคล้องกลมกลืนกันอย่างแยกไม่ออก การทำนามิใช่เป็นเพียง “การประกอบ อาชีพ” เท่านั้น แต่เป็นวิถีชีวิตของชาวอีสานทีเดียว

ทุนสังคม

ทุนสังคมหมายถึงระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนหมู่บ้านเองและกับส่วนที่อยู่นอกหมู่บ้าน ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอีสานถูกกำกับและสืบทอดผ่านประเพณี สุภาชิต คำ สอน ซึ่งเน้นย้ำถึงความสำคัญของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน และ ชาติพันธุ์ ระบบคุณค่าที่เน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันนี้ มิได้จำกัดขอบเขตอยู่แต่เฉพาะภายในหมู่บ้านเท่านั้น แต่กินพื้นที่กว้างไกลออกไปนอกหมู่บ้านด้วย

ในการผลิตและการดำรงชีวิตของชาวนาอีสาน มีกิจกรรมหลายอย่างที่ไม่สามารถทำสำเร็จได้ด้วยแรงงานของคนในครอบครัวเท่านั้น งานที่ต้องอาศัยแรงงานที่เกินเลยจากแรงงานที่มีอยู่ในครอบครัวจะอาศัยการช่วยเหลือกันแบบลงแขกเอาแรงเป็นพื้น เช่น การดำนา เกี่ยวข้าว ตีข้าว ขนข้าวขึ้นยุ้ง งานบางอย่างต้องใช้แรงงานและการร่วมมือร่วมใจมาก เช่น การตีฝาย การ ล่าสัตว์ สร้างบ้าน ความจำเป็นในการที่ต้องพึ่งพากันนี้ ได้หล่อหลอมระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญ แก่การช่วยเหลือกัน นอกจากนี้ แม้ว่าครอบครัวและชุมชนจะสามารถพึ่งพาและช่วยเหลือกันได้ ในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่ได้ทั้งหมด เช่นบางเขตพื้นที่มีความพิเศษบางด้าน แต่อ่อนด้อยบางด้านด้วย ลักษณะของภูมิประเทศ เช่น ดินเค็มทำนาไม่ได้ดี แต่สามารถต้มเกลือได้ หรือน้ำท่วมได้ข้าวไม่ เต็มเม็ดเต็มหน่วยในบางปี แต่ก็จับปลาได้มาก เป็นต้น ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน เช่น แลกเกลือ กับข้าว แลกปลากับข้าว เป็นต้น บางเขตลุ่มน้ำมีพืชพันธุ์ หรือทรัพยากรที่เขตอื่นไม่มีหรือมีน้อย และมีความรู้ที่จะแปรทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ก็จะมีชาวบ้านจากหมู่บ้านในลุ่ม น้ำอื่นมาขอแลก ซึ่งถือว่าเป็นการผลิตเฉพาะอย่างที่มีความชำนาญพิเศษ เช่น การปั้นครกที่บ้าน นาดี เพราะมีแหล่งดินเหนียวดี หรือการทำขี้ไต้ที่บ้านหนองพระเพราะมีไม้ยางมาก เป็นต้น

“บ้านหนองพระตอนที่อยู่ที่บ้านจัวโป่งตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำพอง มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีไม้ ยางจำนวนมาก ชาวบ้านจะเอาน้ำมันยางมาผสมกับไม้ผุหรือขี้เลื่อย แล้วห่อด้วยใบ

ตองกุ้งหรือใบพลวงทำเป็นกระบอง (ชี้ได้) เอาไว้แลกเกลือและอาหารยามขาดแคลน--
-ชาวบ้านโนนสว่าง โนนอุดมอยู่ใกล้ลำน้ำเซิน แถวลำน้ำเซินไม่มีต้นยาง จึงมีการแลก
เปลี่ยนกัน ชาวบ้านจากแถบลำน้ำเซินจะเอาข้าว ปลา อาหารมาแลกกระบองจากหมู่
บ้านที่ตั้งอยู่แถบลำน้ำพอง แถวตำบลหว้าทอง ตำบลทุ่งชมพู ซึ่งจะมีต้นยางใหญ่เอา
มาทำชี้ได้ได้ เอาไว้จุดเป็นคบไฟให้แสงสว่างเวลาหาปลา”

ในยามที่ประสบปัญหาหนักๆ เช่นน้ำท่วม แล้งจัด ก็สามารถเอาผลผลิตเล็กๆน้อยๆที่หาได้
ไปขอแลกข้าวกับบ้านอื่นที่ทำนาได้ดีในปีนั้น การขอแลกข้าวซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง
ในการดำรงชีวิต เป็นแนวปฏิบัติที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในหมู่ชาวอีสาน

“แต่ก่อนคนที่ไม่มีข้าวก็จะมีมาก คนที่ไม่มีข้าวก็ไม่มีเลย แต่ก็แบ่งปันกัน ถ้าช่วงไหนแล้ง
มากๆ ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน อย่างแถวมหาสารคามเขาจะหาบมวญึ่งข้าวมาแลก
ข้าวกับพวกเรา เพราะทางนั้นเขาจะแล้งมาก ส่วนพวกเราเมื่อประมาณ 10 ปีมาแล้ว
จะเอาใน [อุบลรัตน์เข็นฝ้าย] ไปแลกข้าว ไปไกลถึงอุบล เดชอุดม ราชสีไศล นครไทย
เหมารถไปกลับคนละ 200 บาท ไปครั้งละ 7-8 วัน ส่วนใหญ่ก็จะไปแถวๆ หมู่บ้านที่
เคยไป หรือขยายไปตามหมู่บ้านใกล้เคียง คนขับรถเขาจะรู้ทางดี ก็จะปล่อยให้คนลง
ตามหมู่บ้านต่างๆ ไม่ค่อยได้เลือกหมู่บ้านก็จะสุ่มเอา ข้าวที่ได้ก็พอได้กิน ไม่ได้เอาไป
รวมกัน จะเป็นของใครของมัน” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“[การไปแลกข้าวสมัยก่อน] ไม่มีความลำบากใจเลย ไม่อายเลย เพราะเวลาไปแลกขอ
ข้าว เหมือนการไปเยี่ยมเยียนกันกับญาติพี่น้อง เอาสิ่งของไปฝากไปด้อน เหมือนกับมี
ของฝากซึ่งกันและกัน ชาวบ้านนอกมีน้ำใจ เวลามีปัญหาหรือตกทุกข์ได้ยาก จะช่วย
เหลือกันดี---สมัยก่อนเวลาไป เดินทางลำบากหลายได้ ต้องหาบปลาแดกไปเอา ถ้าผู้
ใดมีเกวียน พวกเขาก็บ่เมื่อยหลาย” (บ้านหนองลาย มหาสารคาม)

การแลกเปลี่ยนและการขอแลกทำให้มีการพัฒนาความสัมพันธ์ที่กว้างไกลออกไป นอก
จากนี้ วิธีการตั้งหมู่บ้านของชาวอีสานที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ซึ่งมีการแตกตัวออกไปหาที่ทำ
กินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า ตั้งเป็นบ้านใหม่ขึ้น หรือการแต่งงาน การผูกเสี่ยว ก็ทำให้คนมีเครือ
ขายที่กว้างไกลออกไป ภายใต้รูปแบบวัฒนธรรมชาวอีสานที่มีระบบคุณค่าร่วมกัน ระบบ

ความสัมพันธ์นี้ได้ถูกต่อยอดผ่านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจเท่านั้น ชาวอีสานยังมีประเพณีของการบอกรับบุญทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ทอดเทียน ไปตามสายญาติ เลี้ยว และหมู่บ้านที่เคยแลกเปลี่ยนกัน หรือตามไปทอดกับพระที่เคยมาอยู่ในหมู่บ้าน นอกจากนี้ หมอพื้นบ้านคนไหนที่มีชื่อเสียง ก็จะไปรักษา พอถึงพิธีไหว้ครูของหมอคนนั้น ชาวบ้านที่เคยรักษาหายก็จะไปร่วมพิธี เป็นการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ออกไป

“การทำบุญประเพณีก็เป็นการทำให้ชาวบ้านมีโอกาสติดต่อสื่อสาร แลกเปลี่ยนผลผลิต ข้าวปลาอาหารกัน มีการทอดกันหลอน ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ทอดเทียน เป็นประเพณีทางศาสนา การทอดกฐินแต่ก่อนก็จะไม่เหมือนเดี๋ยวนี้ ระหว่างทางเดินที่ชาวบ้านแห่ศรัทธาไปก็จะมีพวกเลี้ยงวัว เลี้ยงควาย แขนวนเป็นอู [แปล] เล็กๆ ไว้ตามต้นไม้ข้างทาง ปูผ้าไว้ เรามีข้าวต้มหรือขนมเราก็จะใส่ไว้ในอู แจกไปตามรายทาง การไปทอดกฐินส่วนใหญ่จะไปเพราะมีพระที่เคยมาอยู่ในวัดหมู่บ้านเรา แล้วย้ายไปอยู่ที่อื่น เราก็จะตามเอากฐินไปทอดที่นั่น เป็นการเชื่อมสัมพันธ์กัน ข้ามจังหวัดก็มี แล้วทางโน้นก็จะมาทอดที่วัดของเราอีกเช่นกัน พวกทอดเทียนก็เหมือนกัน จะเป็นการแลกเปลี่ยนกัน เวลาเราไปทอดกฐิน ก็จะมีเครื่องกฐิน มีเครื่องอัฐบริขาร มีหมอน เสื้อ ข้าวสาร และปัจจัย [เงิน] ส่วนเราจะเอาเครื่องครัวไปด้วยเพื่อทำอาหาร---” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“--- ในด้านการรักษาพยาบาล เช่น การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน เขาก็จะบอกต่อๆ กันไปว่ามีหมอพื้นบ้านที่ไหนดี เขาก็จะมาหาคนนั้น หมอสู่วัฒน หมอแต่งแก้ หมอเป่า หมอสมุนไพร พวกผีฟ้าก็เหมือนกันพอเวลารักษากันแล้ว ถึงเวลาที่กำหนด เช่น ช่วงสงกรานต์ เขาก็จะกลับมาทำพิธีไหว้ครูกัน บางคนอยู่ต่างจังหวัดไกลๆ ก็ยังมา” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนอีสานในอดีตก่อนการพัฒนาแบบทันสมัยและการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า มีทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง ทั้งทุนธรรมชาติ ทุนความรู้และทุนทางวัฒนธรรม ตลอดจนทุนทางสังคม ที่เกื้อหนุนให้ชาวอีสานสามารถเลี้ยงชีพได้อย่างพอเพียง ทุนเหล่านี้มีความประสานกลมกลืน และต่างเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน จนบางที่แยกจากกันไม่ออก การเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ ในสังคมเกษตรกรรมแบบเดิม ทำให้ทุนเหล่านี้ค่อยๆ มีพัฒนาการไปในทิศทางที่สอดคล้องกัน ในภาวะยากลำบากก็ยังสามารถเป็นที่พึ่งของคนในชุมชนได้

2. การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย

อีสานในยุคของการพัฒนา

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในภาคอีสานในช่วงต่อมาก็คือช่วงที่ประเทศไทยเข้าสู่ยุคของการพัฒนาในช่วงประมาณพ.ศ. 2500 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีจังหวะความเร็วแตกต่างไปจากเดิม เพราะเป็นการเปลี่ยนที่เข้ากระทำจากภายนอก ภาคอีสานซึ่งแต่เดิมไม่ได้รับความสนใจจากรัฐมากนักกลับได้รับความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากเป็นภูมิภาคที่ถูกคุกคามจากขบวนการคอมมิวนิสต์ทั้งในประเทศ และในอินโดจีน นอกจากนี้ ยังถูกประเมินว่าเป็นภูมิภาคที่มีความยากจนและล้าหลังมากที่สุด กับทั้งมีจำนวนประชากรมากที่สุดในประเทศ โครงการพัฒนาที่สำคัญๆ คือการสร้างโครงข่ายการคมนาคม ถนนมิตรภาพสร้างถึงจังหวัดนครราชสีมาในพ.ศ. 2498 และต่อมาถึงขอนแก่นในพ.ศ. 2503 นอกจากนี้ ยังมีการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานและกระแสไฟฟ้า อันเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาแบบทันสมัย

ในการเข้าสู่การพัฒนาแบบทันสมัยนั้น รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลืออย่างมากทั้งในด้านเงินกู้และข้อเสนอแนะด้านการพัฒนาจากต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศสหรัฐอเมริกาและองค์กรเงินทุนระหว่างประเทศต่างๆ ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่สอง (พ.ศ. 2510-2514) การช่วยเหลือด้านการพัฒนาของสหรัฐแก่ประเทศไทยยิ่งให้น้ำหนักแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าร้อยละ 37 ของสัญญาให้ความช่วยเหลือทั้งหมดในพ.ศ. 2506 เป็นความช่วยเหลือที่ให้แก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อมา ในช่วงพ.ศ. 2508-2511 สัดส่วนของความช่วยเหลือต่อภาคอีสานกลับสูงขึ้นถึงร้อยละ 65 ในพ.ศ. 2502 ธนาคารโลกได้แนะนำให้มีการปลูกพืชชนิดอื่นและการเลี้ยงสัตว์ในภาคอีสานเพื่อทดแทนการปลูกข้าว เพราะโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ ธนาคารโลกเห็นว่าภาคอีสานไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ (Somrudee, 1993)

ความสนใจของรัฐบาลที่จะพัฒนาภาคอีสานมีทั้งเหตุผลทางเศรษฐกิจและทางการเมือง ความเติบโตของตลาดการเกษตรของโลกในทศวรรษ 2490 ได้ถูกผลักดันโดยการฟื้นตัวหลังสงครามโลก ความมั่งคั่งที่ปรากฏขึ้นในยุโรป และความสำเร็จทางเศรษฐกิจของสหรัฐได้สร้างตลาดที่ใหญ่โตสำหรับผลิตผลทางการเกษตรของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชเศรษฐกิจ การสร้างถนนใหม่ๆ ได้เปิดทางเข้าสู่พื้นที่ป่าหลายแห่ง และได้เปิดทางสะดวกให้แก่ชาวนาที่นำผลิตผลของตนไปยังตลาด

พืชเศรษฐกิจที่สำคัญในอดีตคือปอ ในกลางทศวรรษ 2500 เขตปลูกปอในภาคอีสานได้ขยายจากตั้งแต่ไม่มีพื้นที่ปลูกเลย มาเป็น 205 ล้านไร่ ความต้องการปอในตลาดโลกมีเพิ่มขึ้นเนื่องจากสงครามเวียดนามและประเทศบังคลาเทศซึ่งเป็นผู้ผลิตปอกระเจาที่สำคัญประสบปัญหาอุทกภัยหนัก ทำให้ราคาปอถีบตัวสูงขึ้น เป็นแรงจูงใจอย่างสำคัญที่ทำให้ชาวนาหันมาปลูกปอกันเป็นจำนวนมาก แต่ในช่วงปลายของทศวรรษ 2500 ตลาดปอได้ตกต่ำลง กระสอบป่านซึ่งเคยใช้เพื่อบรรจุข้าวถูกแทนที่ด้วยกระสอบที่ทำด้วยใยสังเคราะห์และระบบการบรรทุกสินค้าแบบใหม่ (Pasuk and Baker, 1995) ความเสื่อมทุดของการปลูกปอยังมีสาเหตุมาจากปัญหาในกระบวนการผลิตซึ่งต้องมีการแช่ปอและลอกปอ ประกอบกับมีการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือมันสำปะหลัง (Falvey, 2000)

ในบรรดาพืชเศรษฐกิจทั้งหมดของภาคอีสาน มันสำปะหลังเป็นพืชที่มีการปลูกกันอย่างแพร่หลายที่สุด เขตปลูกปอได้เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ซึ่งมีความต้องการเพิ่มขึ้นในยุโรป เพื่อเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในการผลิตอาหารสัตว์ มันสำปะหลังเป็นที่นิยมปลูกกว้างขวางกว่าปอแก้วเนื่องจากมีกระบวนการผลิตที่ง่ายกว่า นอกจากนี้รถแทรกเตอร์ขนาดใหญ่สามารถนำมาใช้ในการเตรียมดินได้ เป็นการสร้างความสะดวกรวดเร็วในการขยายพื้นที่ ในกลางทศวรรษ 2500 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประมาณ 77,000 ไร่ พอมานะในช่วงต้นของทศวรรษ 2520 พื้นที่ปลูกมันขยายไปเป็น 4.6 ล้านไร่ และต่อมา ในช่วงปลายของทศวรรษ 2520 ก็ขยายไปเป็นถึง 5.9 ล้านไร่ อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเริ่มลดลงจนในพ.ศ. 2542 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังได้ลดลงเป็น 4.1 ล้านไร่

การขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เขตป่าของภาคอีสานมีการเสื่อมอย่างรวดเร็ว ในพ.ศ. 2504 เมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่งได้ถูกประกาศใช้ พื้นที่ป่าของภาคอีสานมี 44.3 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดของภาค แต่พอมานะในพ.ศ. 2531 พื้นที่ป่าทั้งหมดของภาคลดลงเหลือเพียง 14.8 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งหมด เท่านั้น แต่การปลูกพืชเศรษฐกิจมิได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง สาเหตุที่สำคัญอื่นๆ คือการให้สัมปทานตัดไม้ ยุทธศาสตร์ในการปราบคอมมิวนิสต์ การเพิ่มขึ้นของประชากร การสร้างเขื่อนและความสำเร็จในการปราบโรคมาลาเรีย (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2534) การตัดไม้ในระบบสัมปทานทำให้ชาวนาสามารถบุกเบิกที่ดินต่อได้ง่ายขึ้น อัตราการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระหว่างพ.ศ. 2516-2521 สอดคล้องกับอัตราการเพิ่มขึ้นในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน ในพ.ศ. 2536 เมื่อมีการยกเลิกการให้สัมปทานทำไม้ทั่วประเทศ พื้นที่ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหลืออยู่เพียงร้อยละ 12.72 ของพื้นที่ทั้งหมดของภูมิภาคนี้เท่านั้น

การปรับตัวของครอบครัวและชุมชนในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย

จากข้อมูลภาพรวมของภาคอีสานที่กล่าวมาในตอนก่อน จะเห็นได้ว่า ในช่วงประมาณ พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นช่วงแห่งการเร่งรัดพัฒนาประเทศและชนบทตามแนวทางการพัฒนาแบบทุนนิยม ภาคอีสานได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จริงๆแล้ว ภาคอีสานได้ถูกดึงเข้ามาใกล้ชิดกับศูนย์กลางเศรษฐกิจไทยมาตั้งแต่เมื่อเส้นทางรถไฟได้เชื่อมภูมิภาคนี้เข้ากับภาคกลางและกรุงเทพฯ และชาวอีสานก็ได้มีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามากขึ้นแบบที่ไม่เคยทำมาก่อน แต่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญจะมาในระยะหลัง ในช่วงที่มีการส่งเสริมให้ชาวอีสานปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายโดยเฉพาะเป็นพืชที่บริโภคไม่ได้ และไม่มีรากทางวัฒนธรรมการเกษตรในภูมิภาคนี้มาก่อน ผลผลิตจากการเพาะปลูกพืชเหล่านี้ถูกส่งออกขายในต่างประเทศ ได้แก่ อเมริกาใต้ ออสเตรเลีย เป็นต้น เครื่องมือทางการคมนาคมขนส่งที่มีมากขึ้นนับตั้งแต่การสร้างถนนมิตรภาพมาถึงจังหวัดนครราชสีมาใน พ.ศ. 2498 และ ขอนแก่น ในพ.ศ. 2503 ยิ่งทำให้การขนส่งสินค้าและพืชเศรษฐกิจทำได้สะดวกกว่าเดิม การให้สัมปทานไม้ทำให้การถากถางป่าต่อเป็นไร่นาทำได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ รัฐยังจัดให้มีการสร้างเขื่อน ฝาย และอ่างเก็บน้ำมากขึ้น ทั้งเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อปรับปรุงประสิทธิภาพในด้านเกษตรกรรม รวมทั้งการแนะนำและส่งเสริมเทคโนโลยีใหม่ๆในการผลิตอีกด้วย

ในตอนต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงการปรับตัวของชุมชนและชาวนาอีสานในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ กรณีศึกษาที่ยกมาจะเลือกตามประเด็นหลักที่สำคัญที่พบในพื้นที่วิจัย ได้แก่ การปรับตัวของชุมชนที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในยุคต้นของการพัฒนาแบบทันสมัย การปรับตัวของชุมชนและครัวเรือนเมื่อเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า นับตั้งแต่ การผลิตข้าว แดง กวาว และอ้อย ในบางพื้นที่การขยายตัวของเมืองก็ทำให้ชีวิตในชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ยังมีกรณีการปรับตัวเมื่อชาวนาประสบกับภาวะวิกฤติ กรณีศึกษาเหล่านี้ จะแสดงให้เห็นว่า ชุมชนและทุนชุมชนยังมีศักยภาพอยู่หรือไม่ เมื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ

กรณีศึกษาที่ 1 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของรัฐ และการปรับตัวของชุมชน

ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้น แม้ว่าภาคอีสานจะเป็นภาคที่ยากจนและมี “ระดับการพัฒนา” ที่ล้าหลังกว่าภาคอื่นๆ แต่ก็มิได้หมายความว่าภูมิภาคนี้จะถูกละเลยจากภาครัฐ ในทางตรงกันข้าม ภาคอีสานได้รับความใส่ใจจากรัฐบาลในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยมากขึ้นเป็นอันดับต้นๆ ด้วยเหตุผลด้านการเมืองและขนาดของประชากรของภูมิภาคนี้ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญใน “ยุคแห่งการพัฒนา” ภายใต้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นอกจากการสร้างถนนเชื่อมโยงกับภาคกลางอันได้แก่ถนนมิตรภาพแล้ว ยังมี โครงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อการชลประทาน คือ เขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น นอกจากเขื่อนขนาดใหญ่นี้ ก็ยังมีเขื่อนขนาดกลาง และขนาดย่อม กระจายอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของภูมิภาค

เขื่อน อ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ และระบบชลประทาน เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่เป็นรูปธรรมหนึ่งของการพัฒนาแบบทันสมัย ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อชุมชน รวมทั้งวิถีชีวิตของประชาชนที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงเป็นอย่างมาก ในที่นี้จะกล่าวถึงผลกระทบและการปรับตัวของชุมชน โดยอาศัยข้อมูลจากการศึกษาที่บ้านหนองพระ อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น อันเป็นบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ซึ่งเป็นเขื่อนขนาดใหญ่ ตั้งแต่ยุคเริ่มต้นของการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง

เขื่อนอุบลรัตน์และการปรับตัวของบ้านหนองพระ

เขื่อนอุบลรัตน์เป็นเขื่อนเอนกประสงค์ขนาดใหญ่ มีพื้นที่ผิวน้ำประมาณ 410 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 256,000 ไร่ เขื่อนเริ่มก่อสร้างใน พ.ศ. 2507 และสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2508 แต่การตระเตรียมการสำรวจและการตัดไม้ออกจากพื้นที่อ่างเก็บน้ำได้กระทำกันมาก่อนหน้านั้นประมาณ 4 ปี การสร้างเขื่อนนี้ ยังต้องอพยพโยกย้ายครัวเรือนชาวนาออกจากบริเวณที่น้ำจะท่วม ประมาณ 4,000 ครัวเรือน โดยทางราชการได้ก่อสร้างนิคมสร้างตนเองขึ้น 2 แห่ง คือ นิคมสร้างตนเองบ้านโคกสูง ต.โคกสูง อ.อุบลรัตน์ จ.ขอนแก่น และนิคมสร้างตนเองน้ำพอง อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น ซึ่งสามารถรองรับครัวเรือนที่จะถูกน้ำท่วมได้ประมาณ 2,700 ครัวเรือน สำหรับผู้ที่ไม่เข้าไปอยู่ในนิคม ทางราชการจ่ายค่าชดเชยให้ประมาณ 450-600 บาทต่อไร่ (อัตราที่จ่ายในแต่ละแห่งไม่เท่ากัน) ซึ่งเป็นค่าชดเชยที่ต่ำมาก เมื่อเทียบกับราคาที่ดินในสมัยนั้น เพราะที่ดิน

บริเวณที่ถูกน้ำท่วม เป็นที่ลุ่ม ดินดีและมีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรและแหล่งอาหารตามธรรมชาติ อย่างอุดมสมบูรณ์เนื่องจากอยู่ใกล้ลำน้ำพอง ลำน้ำเชิญ และลำพะเนียง ชาวบ้านต่างบอกเล่า ตรงกันว่า ในช่วงที่ดินรนออกไปแสวงหาที่ทำกินใหม่ ซึ่งต้องเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ และยังต้องจ่ายเงินค่ารถเพื่อขนย้ายข้าวของต่าง ๆ ก็แทบจะใช้เงินค่าชดเชยไปจนหมด เหลือเงินไว้ซื้อที่ดินใหม่ไม่เท่าไร พวกที่น้ำท่วมมาและบ้านเรือนส่วนใหญ่จึงยากลำบากมาก

การอพยพหนีน้ำท่วมและการสร้างชุมชนขึ้นใหม่

บ้านหนองพระ เป็นหมู่บ้านที่ก่อตั้งขึ้นโดยผู้ที่อพยพหนีน้ำท่วมมาจากหมู่บ้านเดิมซึ่งปัจจุบันจมอยู่ใต้เขื่อนอุบลรัตน์ จาก 3 หมู่บ้านด้วยกัน คือ บ้านจั่วโป่ง บ้านกุดหิน และบ้านกุดปลาเผา โดยแรกเริ่มมีมาตั้งบ้านเรือนกันเพียง 18 ครัวเรือน ในประมาณปีพ.ศ. 2503-2506 ทางราชการได้มีการสำรวจและตัดไม้ออกจากป่าเพื่อเตรียมการก่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ และต่อมาในปีพ.ศ. 2507 ก็ได้เริ่มการก่อสร้าง แต่ทางการกลับมิได้ให้ข้อมูลที่ชัดเจนเพียงพอแก่ชาวบ้านซึ่งบ้านเรือนและไร่นาจะถูกน้ำท่วม ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์พบว่า แม้ในช่วงระยะเวลาที่เขื่อนก่อสร้างไปมากแล้ว ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ยังไม่เชื่อว่า บ้านเรือนไร่นาของตนจะถูกน้ำท่วม จึงมิได้มีการเตรียมการแต่อย่างใด ทางราชการได้จัดสร้างนิคมสร้างตนเอง ซึ่งสามารถรองรับครัวเรือนที่จะถูกน้ำท่วมได้ 2700 ครัวเรือน จาก 4000 ครัวเรือน (ร้อยละ 67) โดยเลือกครัวเรือนจากความสมัครใจและจากนั้นจึงใช้วิธีการจับสลาก แต่อย่างไรก็ตาม ก็มีครัวเรือนบางส่วนซึ่งไม่ต้องการย้ายเข้าไปอยู่ในนิคม เนื่องจากเห็นว่าที่ดินในนิคมเป็นที่ดอน ดินเป็นดินลูกรัง ไม่เหมาะแก่การทำการเกษตร หากเข้าไปอยู่ก็คงจะอดอยาก

เนื่องจากความไม่ชัดเจนของข้อมูล ประกอบกับประสบการณ์อันจำกัดของชาวบ้าน ทำให้ส่วนใหญ่คิดว่า อย่างไรเสียหมู่บ้านและไร่นาซึ่งอยู่ห่างไกลจากบริเวณพื้นที่ก่อสร้างเขื่อนคงไม่ถูกน้ำท่วม ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านยอมรับค่าชดเชยจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับราคาที่ดินที่ต้องสูญเสียไป ทั้งนี้ ยังไม่นับความเสียหายอันเกิดจากการแตกสลายของชุมชน และแหล่งทำมาหากินจากธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์

สำหรับครัวเรือนทั้ง 18 ครัวเรือน ที่พากันมาตั้งบ้านหนองพระนี้ อพยพมาจาก 3 หมู่บ้าน คือบ้านจั่วโป่งประมาณ 10 ครัวเรือน บ้านกุดปลาเผาประมาณ 5-6 ครัวเรือน และบ้านกุดหิน 3 ครัวเรือน เป็นกลุ่มที่ทำนาอยู่โคกเดียวกันซึ่งบางส่วนน้ำท่วมไม่ถึง ชาวบ้านเหล่านี้ต่างได้รับเงินชดเชยจากทางราชการแล้ว แต่ก็ไม่มีเงินเพียงพอที่จะไปซื้อที่ดินใหม่ที่อื่น ประกอบกับมีที่

ดินบางส่วนของตนที่น้ำท่วมไม่ถึงเหลืออยู่ เป็นที่หัวไร่ปลายนาซึ่งที่ดินเป็นที่ป่ายังไม่ได้แผ้วถางแม้มีการจับจองไว้แล้ว บางส่วนก็เป็นที่ดินของคนอื่นที่อพยพไปแล้ว หรือที่ป่าที่ยังไม่มีผู้จับจอง ชาวบ้านกลุ่มนี้ก็พากันปักหลักกำหนดเขตแดน ถ้าเป็นพื้นที่ที่เจ้าตัวเป็นเจ้าของมาแต่เดิมก็ใช้เขตแดนเดิม ถ้าเป็นที่ไม่มีเจ้าของมาแต่เดิม ก็ปักหลักเขตแดนใหม่ การจับจองที่ดินนี้ ถ้ามีคนจับจองแล้วผู้มาทีหลังก็จะไม่ไปจับจองซ้ำ การจับจองที่ดินจึงเป็นไปอย่างเรียบร้อย ไม่มีข้อบาดหมางกัน อดีตผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นหนึ่งในผู้ก่อตั้งหมู่บ้านเล่าว่า

“---ทางราชการบอกชาวบ้านให้อพยพไปอยู่ในบริเวณที่ทางรัฐจัดไว้ให้ คือนิคมสร้างตนเองที่บ้านโคกสูง อำเภออุบลรัตน์ เขาก็บอกว่าให้พาชาวบ้านไปอยู่ที่นั่นทั้งหมด แต่ผมเห็นว่ามันมีนาที่เป็นหัวไร่ปลายนาเก่านั้นน้ำท่วมไม่ถึงอยู่ ผมเลยพาเพื่อนบ้านมาตั้งหมู่บ้านอยู่ที่นั่น แล้วก็เลยตั้งเป็นบ้านหนองพระขึ้นมา---“

การที่ชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านหนองพระนี้ ทำให้นายอำเภอไม่พอใจว่าชาวบ้านไม่อพยพไปอยู่ในที่ที่ทางราชการจัดไว้ให้ หรือรับเงินค่าชดเชยไปแล้ว ยังไม่อพยพหนีไป และตำหนิผู้นำในหมู่บ้านผู้อพยพ ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านบ้านจิวโป่ง ซึ่งถูกน้ำท่วมมาก่อน แต่ผู้ใหญ่บ้านก็ต่อว่านายอำเภอกลับไปเช่นกัน ว่าได้ค่าชดเชยน้อยขนาดนี้ จะให้ชาวบ้านทำอย่างไร และพวกชาวบ้านก็ยืนยันที่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ที่เขาเลือกแล้ว

“---นายอำเภอก็มาตำหนิผมว่า คุณทำไมไม่ไปอยู่ในที่ดินที่เขาจัดไว้ให้ คุณมาเจาะป่าอยู่ได้ยังไง เขาให้ค่าชดเชยไปแล้ว ยังมาอยู่ทำไม ผมก็เลยตอบว่า จะให้ผมไปยังไย คนที่น้ำไม่ท่วม นาเขาก็กินเหลืออยู่ เขาก็ไม่ไปไหนหรอก เขาก็อยากอยู่ที่นี้ ผมก็ว่าให้นายอำเภอไป เขาให้ค่าชดเชยแค่ไร่ละ 500 บาท บางบ้านได้ไร่ละ 480 บาท ที่นาปลูกข้าวได้เป็นพัน ก็ได้เงินแค่ไร่ละ 500 บาทเท่านั้นแหละ---“

เนื่องจากที่ดินที่อยู่รอบบ้านหนองพระส่วนใหญ่เป็นที่นาแต่เดิม⁴ ชาวบ้านจึงไม่ต้องถางป่าเพิ่มมากนัก เว้นแต่การตัดไม้จากที่หัวไร่ปลายนามาปลูกสร้างบ้านเรือน แต่หลังจากที่จับ

⁴ ลักษณะพื้นที่ของชุมชนใหม่รอบอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนอุบลรัตน์จะแตกต่างกันไป บางหมู่บ้านผู้อพยพจะต้องทำการถางป่า เพราะน้ำท่วมไปถึงบริเวณที่เป็นป่า เช่น บริเวณทิศเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือของอ่างอุบลรัตน์ ดังปรากฏในงานของ Maniemai (2002)

จองที่ดินเรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านกลับมารับรู้ทีหลังว่า ที่ดินตามขอบอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนอุบลรัตน์นั้นได้ถูกการไฟฟ้าฝ่ายผลิตอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้แล้ว ซึ่งที่ดินเหล่านี้ชาวบ้านจะต้องเสียเงินค่าเช่าที่ให้แก่การไฟฟ้าไร่ละ 20 บาท ซึ่งเป็นการสร้างปัญหาซ้ำซ้อนให้แก่ชาวบ้าน คือ สูญเสียที่ดินจากการสร้างเขื่อนมาแล้ว พอมาจับจองที่ใหม่ ก็ถูกอ้างสิทธิ์ซ้ำซ้อนอีก แต่ชาวบ้านก็ไม่มีหนทางที่จะต่อสู้เรียกร้องอะไร

สำหรับที่ดินที่ใช้ปลูกสร้างบ้านเรือนนั้น ได้มีการกันไว้ส่วนหนึ่ง สำหรับตั้งเป็นชุมชน โดยการถางที่ดินที่แต่เดิมเป็นที่หัวไร่ปลายนา จัดที่ดินเป็นล๊อค ๆ สำหรับปลูกบ้าน

“ชาวบ้านมีการจัดทำแผนผังในการปลูกบ้านด้วย จัดแบ่งเส้นทางเพื่อทำถนนเอาไว้ด้วย เจ้าหน้าที่จากทางรัฐชมว่า จัดไว้เป็นล๊อค ๆ ดี พอตั้งบ้านเรือนมาได้ระยะหนึ่งแล้วประมาณ พ.ศ. 2516 ทางที่ดินก็มาออก น.ส.3 ให้ตามล๊อคที่ชาวบ้านแบ่งไว้ ปัจจุบันที่อยู่อาศัยได้โฉนดเป็นครุฑแดงหมดแล้ว”

ชาวบ้านที่อพยพมาตั้งหมู่บ้านหนองพระ มาจาก 3 หมู่บ้าน คือ บ้านจิ้งโง้ง บ้านกุดปลาเผา และบ้านกุดหิน พอเริ่มตั้งเป็นหมู่บ้านได้ไม่นาน ทางอำเภอก็เข้ามาจัดการเลือกตั้ง โดยแจ้งให้ชาวบ้านทราบว่าหมู่บ้านเดิมถูกยุบไปแล้ว ผู้ใหญ่บ้านก็ต้องถูกยุบไปด้วย แล้วถามชาวบ้านว่าจะให้ใครมาเป็นผู้ปกครองจึงจะดี ชาวบ้านก็พากันบอกว่า ให้คนเก่าเป็น คือผู้ใหญ่ดิษฐ์ ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านจิ้งโง้งมา 7 ปี ก็ได้รับเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้านหนองพระ ปฏิบัติหน้าที่อยู่ 20 ปี จนเกษียณอายุ

การสร้างวัดและโรงเรียน

แม้จะมีผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้าน ซึ่งทางราชการให้การรับรอง แต่การตั้งเป็นบ้านหรือชุมชนของชาวอีสาน จะยังไม่สมบูรณ์ ถ้าปราศจากวัด และโรงเรียน วัดของบ้านหนองพระชื่อว่า “วัดศิลาอาสน์” ซึ่งเป็นชื่อของวัดเก่าที่บ้านจิ้งโง้งนั่นเอง วัดศิลาอาสน์บ้านหนองพระ “ย้ายมาพร้อม ๆ กับการย้ายหมู่บ้านเมื่อพ.ศ. 2509” โดยชาวบ้านได้ขนย้ายไม้เก่าจากวัดเดิมมาใช้ในการสร้างวัดที่หมู่บ้านใหม่ วัดศิลาอาสน์ที่บ้านจิ้งโง้งตั้งอยู่ในบริเวณหินโคกลูกรัง พอมาตั้งที่บ้านใหม่ ที่ตั้งวัดก็เป็นหินลูกรังเหมือนเดิม ชาวบ้านจึงตั้งชื่อเดิม วัดศิลาอาสน์เป็นวัดธรรมยุติกนิกาย พระที่เคยจำพรรษาอยู่ที่วัดที่บ้านเดิมได้ลาสิกขาไป ชาวบ้านจึงได้นิมนต์พระรูปใหม่มาจำพรรษาที่นี่ ในพ.ศ. 2510 หนึ่งปีหลังจากสร้างวัด พระที่มาอยู่ใหม่ได้พาชาวบ้านย้ายวัดออกจากชุมชนไปสร้างอยู่ใน

ปา และก็อยู่ที่นั่นมาจนทุกวันนี้ พระเจ้าอาวาสเป็นพระที่มาจากวัดถ้ำกองเพล เป็นวัดของหลวงปู่ขาว พื้นที่วัดมีประมาณ 80 ไร่ ปัจจุบันมีพระ 7 รูป ชาวบ้านเล่าอย่างภาคภูมิใจว่า “ในเขตอำเภอภูเวียงนี้ ก็มีหมู่บ้านนี้แหละที่ไปวัดมากที่สุด”

สำหรับโรงเรียนบ้านหนองพระนั้น เริ่มเปิดสอนใน พ.ศ. 2509 พร้อม ๆ กับการตั้งหมู่บ้าน โดยเป็นโรงเรียนที่ย้ายมาจากโรงเรียนบ้านจัวโป่ง มีครูคนเก่าที่เคยสอนที่นั่นก็ย้ายมาเปิดโรงเรียนบ้านหนองพระด้วย เริ่มแรกมีครูสอนเพียง 2 คน เพราะในช่วงเริ่มตั้งหมู่บ้าน มีชาวบ้านอาศัยอยู่ไม่กี่คน 20 หลังคาเรือน และมีเด็กนักเรียนประมาณ 30 คน เปิดสอนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ปัจจุบันโรงเรียนบ้านหนองพระมีครู 5 คน นักเรียน 98 คน เปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงประถมศึกษาปีที่ 6

จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านจากทั้ง 3 หมู่บ้าน สามารถสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ภายในระยะเวลาเพียง 2 ปี หลังจากสูญเสียหมู่บ้าน และที่ทำมาหากินดั้งเดิมไป ชาวบ้านสามารถตกลงกันในเรื่องปัจจัยการผลิตที่จำเป็นของทุกครัวเรือน คือ ที่ดินทำกิน มีการจัดวางระบบจัดสรรที่ดินเพื่อปลูกสร้างบ้านเรือนอย่างลงตัว ปราศจากความขัดแย้ง ปลูกสร้างวัดและนิมนต์พระมาจำพรรษาเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ และสร้างโรงเรียนให้แก่ลูกหลาน โดยในระยะแรก บทบาทของทางราชการจะมีน้อยมาก เนื่องจากเป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมาโดยตัวของชาวบ้านเอง ในแบบที่ไม่สอดคล้องกับนโยบายของทางราชการ ที่ต้องการให้ชาวบ้านเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองที่ทางราชการจัดตั้งขึ้นมากกว่า

ในส่วนของบทบาทของทางภาครัฐนั้น นอกจากจะไม่สนับสนุนการตั้งหมู่บ้านของชาวบ้านในบริเวณริมอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนแล้ว วิธีการปฏิบัติบางประการยังกลับสร้างความสับสนและเสียหายให้แก่ชาวบ้านเสียอีก เช่น การให้ข้อมูลข่าวสารที่ไม่ชัดเจนเกี่ยวกับบริเวณและช่วงเวลาที่น่าในเขื่อนจะท่วม ทำให้ชาวบ้านในตอนแรก ๆ ไม่เชื่อว่า น้ำจะท่วมหมู่บ้านของตน เนื่องจากไม่เคยรับรู้หรือมีประสบการณ์เกี่ยวกับเขื่อนขนาดใหญ่มาก่อน จึงไม่เชื่อว่าเขื่อนจะกั้นน้ำได้ในปริมาณมหาศาลเช่นนั้น จึงนิ่งนอนใจ ไม่รีบขยับขยายหาที่ดิน บางส่วนก็รับเงินค่าชดเชยจำนวนน้อยนิดอย่างง่าย ๆ เพราะคิดว่าคงได้เงินมาฟรี ๆ ไม่ต้องเสียที่ดิน (เพราะน้ำคงท่วมไม่ถึง) นอกจากนี้พอเริ่มจับจองที่ดินใหม่ ก็ไม่มีข้อมูลจากทางราชการถึงเขตที่สงวนไว้เป็นพื้นที่รอบอ่างของการไฟฟ้า การเข้าไปจับจองที่ดินที่ได้ถูกอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้แล้วโดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ทำ

ให้ชาวบ้านเสียประโยชน์ที่อาจจะได้ จากการไปจับจองที่ดินที่อื่น และมีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินอย่างถูกต้องตามกฎหมาย⁵

การปรับตัวในการดำรงชีพของครอบครัว

ชาวนาโดยทั่วไป รวมทั้งชาวนชนบทอีสาน ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการอิงกับธรรมชาติแวดล้อมเป็นหลัก ลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติหรือทุนธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมส่งผลถึงวิถีทางในการดำรงชีวิตด้วย หลังจากที่ถูกอพยพออกจากที่ดินเดิมที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ลุ่มริมแม่น้ำ ขึ้นมาอยู่ในพื้นที่ที่เป็นดินดอน แม้จะอยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ อ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ แต่เมื่อไม่มีระบบชลประทานในการผันน้ำเข้ามา ที่นาของชาวบ้านหนองพระในระยะแรกตั้งหมู่บ้านก็เป็นนาที่อาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว และด้วยเหตุที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เนื่องจากเดิมเป็นบริเวณที่โคก ดินเป็นดินร่วนปนกรวดบ้าง ดินต้นมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำบ้าง ทำให้การทำนาไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร ดังนั้นอาชีพที่สำคัญของชาวบ้านคือ การทำประมงในเขื่อน ซึ่งในระยะต้น ๆ ของการสร้างเขื่อนจะมีปลาชุมมาก แต่ตัวชาวบ้านเองก็ต้องเรียนรู้ทักษะในการทำประมงแบบที่พวกเขาไม่เคยทำมาก่อน คือ การทำประมงในแหล่งน้ำจืดขนาดใหญ่ และลึก แม้ชาวบ้านจะเคยทำประมงในลำน้ำพองมาก่อน แต่ลักษณะการจับปลาในแม่น้ำกับในอ่างเก็บน้ำของเขื่อนต่างกันมาก แต่ชาวบ้านก็สามารถปรับตัวโดยการค่อย ๆ เปลี่ยนเทคนิค บางส่วนก็ใช้วิธีสังเกตจดจำเอาจากคนต่างถิ่นที่มีความสามารถ และอพยพเข้ามาจับปลาในเขื่อนเป็นอาชีพ ปัจจุบัน การทำประมงในเขื่อนเป็นอาชีพที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวบ้าน นอกเหนือไปจากการทำนา การเลี้ยงสัตว์ การปลูกแตงกวา และการทอเสื่อ

โดยภาพรวมแล้วอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของหมู่บ้านที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ มาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณรอบอ่างอุบลรัตน์ คือการเปลี่ยนแปลงในเรื่องที่ดินและแหล่งน้ำ กล่าวคือ ที่ดินที่เป็นที่ไร่นามีขนาดเล็กลง และมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำลง นอกจากนี้ที่สาธารณะและที่ป่ารอบชุมชน ซึ่งตามปกติชาวบ้านจะใช้เป็นแหล่งหาอาหาร รวมทั้งสามารถตากถางเป็นไร่นาเมื่อครอบครัวขยายออก ก็มีขนาดจำกัดลงอย่างมาก เนื่องจากถูกน้ำท่วมไปเป็นส่วนใหญ่ ในส่วนของทรัพยากรน้ำนั้น จะเปลี่ยนจากแม่น้ำลำห้วย กลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เหนือเขื่อน

⁵ งานวิจัยอื่น ๆ ที่ศึกษาเกี่ยวกับชุมชนซึ่งถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ได้แก่ Maniemai (2000) และ ศุภสิทธิ์ ศรีสว่าง (2545)

ในสภาพเช่นนี้ ครอบครัวชาวนาจะต้องมีการปรับตัวในด้านการดำรงชีวิตอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ชาวนาที่บ้านหนองพระก็สามารถปรับตัวให้สามารถเลี้ยงชีวิตให้รอดได้ในสภาพแวดล้อมใหม่ ลักษณะสำคัญที่พบคือ ประการแรก ในเรื่องของการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักนั้น ผู้ที่เลือกมาตั้งถิ่นฐานใหม่ ณ ที่นี้ ทุกครอบครัวจะต้องมั่นใจว่าตนมีที่นาเพียงพอที่จะเลี้ยงครอบครัวให้รอดได้เป็นประการสำคัญ ประการต่อมาคือการมองหาช่องทางในการดำรงชีพจากทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อม ณ บริเวณนี้ มีจุดเด่นคือ แหล่งน้ำใหม่ที่มีปลามากมายชุกชุม เมื่อมีข้าว มีปลา มีน้ำ ชาวบ้านอีสานในอดีตก็อุ่นใจได้ว่า จะสามารถนำพาชีวิตของตนและครอบครัวไปรอดแน่ การทำประมงในอ่างเก็บน้ำกลายเป็นวิธีการดำรงชีพใหม่ที่ผานเข้ามาเสริมให้แก่การทำนาที่ไม่ได้ผลผลิตมากเหมือนแต่ก่อน

เมื่อเวลาผ่านไป และวิถีชีวิตของชาวบ้านได้เข้าผูกพันกับระบบเงินตรามากยิ่งขึ้น ชาวบ้านก็พยายามหาช่องทางอื่น เช่น การปลูกพืชอายุสั้นต่างๆ ในบริเวณพื้นที่รอบอ่าง ซึ่งน้ำจะลดลงในฤดูแล้ง และผืนดินมีความอุดมสมบูรณ์จากตะกอนต่างๆ ที่น้ำพัดมาถมใหม่ทุกปี พืชที่ปลูกก็ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด โดยอาศัยข้อมูลอันจำกัดของชาวบ้านเอง เช่น จากพ่อค้า เพื่อนบ้าน หรือทางราชการ เช่น บางคนนำผลผลิตไปขายที่ตลาด และเห็นว่ามีชาวบ้านจากที่อื่นนำผลผลิตอย่างอื่นมาขาย และได้ราคาดี ก็เลยพยายามเสาะหาพันธุ์มาปลูกบ้าง เมื่อทำสำเร็จและขายได้ราคาดี เพื่อนบ้านก็จะเลียนแบบปลูกบ้าง จนแพร่หลายล้นตลาด ผลผลิตราคาตก ก็เลิกปลูกไปวนเวียนอยู่เช่นนี้ ข้อมูลจากการวิจัยที่บ้านหนองพระพบว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. 2527 ซึ่งได้เริ่มมีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญคือ ปอ มาจนถึงปัจจุบัน คือ พ.ศ. 2546 ชาวบ้านหนองพระได้ปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิด มีวงจรของการเริ่มต้น ขึ้นสูง และตกต่ำ ไปตามช่วงเวลา ได้แก่ ปอ แดงไทย มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง จนมาถึงแตงกวาผลใหญ่ ซึ่งกำลังเป็นที่นิยมเพาะปลูกกันอย่างแพร่หลายทั้งหมู่บ้านในปัจจุบัน (ดูรายละเอียดการผลิตแตงกวา ในหัวข้อต่อไป) ซึ่งตัวชาวบ้านเองก็ได้เรียกกระบวนการทำเกษตรแบบนี้ว่า “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่นำไปสู่ความล้มเหลวครั้งแล้วครั้งเล่าของชาวบ้านในการเข้าสู่การผลิตทางการเกษตรในระบบตลาดได้เป็นอย่างดี

พืชหลักที่ชาวบ้านหนองพระ (รวมทั้งชาวบ้านส่วนใหญ่ในอีสาน) ไม่เคยทิ้ง คือ จะมีการปลูกกันอย่างกว้างขวางทุกครัวเรือน คือ ข้าว ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องนี้พร้อมบทวิเคราะห์ในส่วนหลังของงานวิจัยนี้ ในที่นี้ จะขอกล่าวถึงการปรับตัวเข้าสู่การประกอบอาชีพใหม่ ซึ่งสภาพแวดล้อมใหม่ได้เปิดโอกาสให้ คือ การทำประมง

การทำประมง

แต่เดิมชาวบ้านหนองพระก็มีการจับปลา แต่เป็นการจับปลาในแม่น้ำ ซึ่งมีความแตกต่างจากการจับปลาในอ่างเก็บน้ำ การจับปลาในอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ของเขื่อนอุบลรัตน์ต้องอาศัยเครื่องมือและทักษะที่แตกต่างไปจากเดิม ไม่ใช่ทุกคนที่จะสามารถออกไปจับปลาในบริเวณน้ำลึกของอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เหนือเขื่อน ซึ่งบางครั้งมีอันตรายจากคลื่นลมแรง ในระยะแรกๆชาวบ้านหนองพระจะใช้วิธีถาม หรือสังเกตเอาจากพวกชาวประมงอาชีพที่อพยพเข้ามาจากแหล่งอื่นเพื่อมาจับปลาในเขื่อนโดยเฉพาะ ลักษณะการจับปลาในเขื่อนสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ประเภท คือ การทำประมงน้ำตื้น และการทำประมงน้ำลึก ปัจจุบันที่บ้านหนองพระมีผู้ทำประมงน้ำตื้นประมาณ 30 ครัวเรือน และประมงน้ำลึกประมาณ 30 ครัวเรือนเช่นกัน

การทำประมงน้ำตื้น มักจับปลาประเภทปลาชิวแก้ว สามารถจับได้ประมาณ 4-5 เดือนในรอบปี ในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคม แต่ถ้าปีไหนน้ำในเขื่อนลดต่ำลงมากก็จะทำได้ตลอดปี ทั้งนี้ เนื่องจากในช่วงที่ระดับน้ำขึ้นสูง ปลาชิวแก้วจะเข้าไปอยู่ในกอหญ้าทำให้ใช้อุปกรณ์เครื่องมือจับได้ยาก เครื่องมือที่ชาวบ้านใช้ในการทำประมงน้ำตื้นได้แก่ แห สวิง เบ็ด ตาข่าย (ดาง) และยอเล็ก เป็นต้น ชาวบ้านจะมีทักษะในการใช้และทำเครื่องมือจับปลาเหล่านี้ โดยอาศัยความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับสืบทอดมาจากคนรุ่นก่อนๆ เนื่องจากเป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำมาแต่เดิม

การจับปลาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้และฝึกฝนทักษะใหม่ รวมทั้งการลงทุนมากกว่าประเภทแรก คือ การทำประมงน้ำลึก อุปกรณ์เครื่องมือที่สำคัญในการทำประมงแบบนี้คือ เรือหางยาวพร้อมเครื่องยนต์ แห อวน ตาข่าย สะดุ้ง (ยอขนาดใหญ่) เป็นต้น การทำประมงน้ำลึกจะจับปลาขนาดใหญ่ และจับได้ในปริมาณที่มากกว่าประมงน้ำตื้น และขายได้ราคาดีอีกด้วย การทำประมงแบบนี้ จะทำได้ 10 เดือนต่อปี โดยจะต้องหยุดการจับปลาในฤดูปลาวางไข่เป็นเวลา 2 เดือน ตามระเบียบของกรมประมง

ในปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่า หลังจากเวลาผ่านไปประมาณ 37 ปี นับตั้งแต่มีการตั้งหมู่บ้านใหม่ ชาวบ้านหนองพระบางส่วนก็สามารถพัฒนาทักษะในการประกอบอาชีพประมงในเขื่อนได้เป็นอย่างดี ในระดับต่างๆกัน บางคนก็มีความสามารถโดดเด่นกว่าผู้อื่นจนเป็นที่รู้จักในหมู่ชาวบ้าน คำบอกเล่าของชาวประมงต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่า การจับปลาเป็นศาสตร์ที่ต้องอาศัยทั้งความรู้ ทักษะ และศิลปะ

“---ชาวบ้านบางคนเขามีประสบการณ์ในการจับปลา เขาขายเรือกันไปแค่ 2 คน คนหนึ่งนั่งอยู่ท้ายคอยพายเรือ อีกคนนั่งอยู่หัวเรือถือแหรอตุปลาอยู่ เขาจะใช้แหขนาด 20 ศอกนี้แหละ ถ้าเป็นคนที่ไม่เคยหว่านแห แค่แห 8 ศอกก็ยังหว่านไม่บานเลย นี่เขาหว่านแหครั้งเดียวสามารถจับปลาสร้อยได้เป็นร้อยกิโล ถ้าเป็นพวกผมก็จะมองแต่เฉพาะปลาที่มันขึ้นมาบริเวณผิวน้ำ แล้วมันก็จะขึ้นมาสูบจนน้ำแตกเสียงดัง เราก็รีบหว่านเลย ถ้าจับอย่างนี้อย่างมากที่สุดก็แค่ 2-3 กิโลเท่านั้นแหละ เพราะปลาสร้อยที่มันขึ้นมาสูบน้ำมันจะเป็นปลาแตกฝูงแล้ว มันไม่เยอะหรอก แต่พวกที่มีประสบการณ์นี้ เขาจะไม่รีบหว่าน เขาจะรอดูพรวนน้ำที่ปลาหายใจ แต่ก็ต้องดูเป็นนะ ถ้าหากเห็นเป็นฟองละเอียดผุดขึ้นมาเยอะๆ เขาถึงจะหว่าน เพราะว่าตามปกติ ปลาสร้อยที่มันอยู่รวมกันเป็นฝูง มันจะอยู่รวมกันได้น้ำลึกลงไป ไม่ขึ้นมาบริเวณผิวน้ำ ก็เหมือนกับที่เราเห็นในทีวีนั่นแหละ ที่เห็นปลามันอยู่รวมกันเป็นฝูงใหญ่ๆนะ แหที่ใช้ก็ต้องเลือกใช้ด้ายหรือเอ็นที่มันจมน้ำเร็วด้วยนะ ไม่อย่างนั้นพอหว่านแหไปแล้วปลามันก็หนีไปหมด ก่อนที่จะจะคลุมพวกมัน พอหว่านแหเสร็จแล้วก็ต้องรีบดำน้ำลงไปมัดปากแหได้น้ำ กันไม่ให้ปลาออกไปได้ มันมีหลายขั้นตอนกว่าจะจับปลาได้มากขนาดนั้นแล้วยังต้องรู้จักวิธีเอาปลาขึ้นเรือด้วยนะ ไม่อย่างนั้นเรือก็ล่ม---”

ปริมาณปลาที่ชาวบ้านขายออกสู่ตลาด คิดเป็นปริมาณถึง 200 ตันต่อปี ซึ่งนับเป็นปริมาณที่สูงมาก ปัญหาหลักของการทำประมงในปัจจุบันมิใช่เรื่องทักษะ แต่เป็นเรื่องการลงทุนในการซื้ออุปกรณ์และเครื่องมือในการจับปลา ซึ่งมีราคาแพง ผู้ที่ไม่มีเงินลงทุนเพียงพอก็ต้องไปกู้ส่วนใหญ่เป็นการกู้จากพ่อค้าที่รับซื้อปลา ซึ่งต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราสูง ประมาณร้อยละ 5-10 บาทต่อเดือน และก็ต้องถูกผูกมัดให้ขายปลาแก่พ่อค้าที่เป็นเจ้านี่และถูกกดราคารับซื้อปลาอีกด้วย ที่บ้านหนองพระมีท่าปลาอยู่ 2 ท่า ชาวบ้านที่ออกไปหาปลาจะเอาปลาขึ้นมาขายในช่วงเวลาประมาณ 9 -11 น. ในหมู่บ้านมีชาวบ้านที่หันมาประกอบอาชีพรับซื้อปลาอยู่ 2 ราย จากนั้นจะมีพ่อค้ามารับซื้อปลาไปจากพ่อค้าชาวบ้านอีกทอดหนึ่ง เป็นพ่อค้าจากอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ โดยจะรับปลาไปขายที่ตลาดอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่นและตลาดอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ พ่อค้ารับซื้อปลาในหมู่บ้านที่เป็นชาวบ้านจะจ่ายเงินกู้ให้แก่ชาวประมงที่ต้องการนำเงินไปซื้อแห ตาข่ายดักปลา และชาวประมงที่เป็นลูกหนี้ก็จะต้องนำปลามาขายให้แก่พวกเขาเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวประมงที่ไม่ได้เป็นหนี้พ่อค้าปลา ก็มักจะขายปลาให้แก่พ่อค้าที่รับซื้อปลาเป็นเจ้าประจำเพียงเจ้าเดียวเช่นกัน วิธีการขายปลาแบบนี้มีเงื่อนไขว่า พ่อ

ค้าจะรับซื้อปลาทั้งหมดที่ชาวประมงจับได้ ไม่ว่าปลาจะมีราคาตกต่ำเพียงใด วิธีการนี้ ทำให้ชาวประมงแน่ใจว่าจะมีตลาดรับซื้อปลาแน่นอน ซึ่งวิธีการซื้อขายปลาแบบนี้จะพบได้ทั่วไปในท่าปลาต่างๆรอบอ่างอุบลรัตน์ ในเวลาที่ปลาราคาตกต่ำ พ่อค้าปลาชาวบ้านจะแก้ปัญหาด้วยวิธีการแปรรูปปลาเป็นปลาร้า ปลาแห้ง แล้วนำออกเร่ขาย หรือออกแลกเป็นข้าวตามหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียง เชื้อน แล้วนำข้าวไปขายในตลาด หรือขายให้แก่พวกชาวประมงซึ่งบางส่วนทำนาแต่ไม่พอกิน หรือไม่ได้ทำนาคือทำประมงเป็นอาชีพหลัก

สรุป

โดยสรุป การพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ มักก่อผลกระทบเชิงลบต่อชุมชนและชีวิตของคนกลุ่มหนึ่งในสังคมเสมอ ปัจจุบันได้มีกฎ ระเบียบ และข้อบังคับที่ทำให้การจัดทำโครงการขนาดใหญ่ของรัฐและเอกชนจะต้องคำนึงถึงผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและผลกระทบทางสังคม และมาตรการต่างๆที่จะทำให้มีความสูญเสียเกิดขึ้นน้อยที่สุด แต่กระนั้นก็ยังปรากฏว่ามีปัญหาความความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นจากโครงการต่างๆอยู่เนืองๆ ในอดีต การจัดทำโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานให้ความสนใจกับประเด็นผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและสังคมน้อยมาก ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรง มักถูกเรียกร้องให้เป็นผู้เสียสละเพื่อประโยชน์ของ “การพัฒนา”

กรณีที่กำลังมาข้างต้น เป็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ในยุคต้นของการพัฒนาตามแนวทางนี้ คือ การสร้างเขื่อนเอนกประสงค์ เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า และเพื่อการชลประทาน เป็นโครงการที่สร้างขึ้นตั้งแต่ช่วงระยะของแผนพัฒนาฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ซึ่งในยุคนั้น การจัดทำโครงการขนาดใหญ่เช่นนี้ ยังเป็นการทำโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมและผลกระทบทางสังคมแต่อย่างใด แม้การให้ข้อมูลแก่ผู้ที่จะต้องประสบกับความเดือดร้อนโดยตรงก็ไม่มีเพียงพอและล่าช้า ผลจากการสร้างเขื่อน ทำให้ครัวเรือนประมาณ 4,000 ครัวเรือน ต้องอพยพจากถิ่นที่อยู่อาศัย บางส่วนอพยพโยกย้ายไปอยู่ตามหมู่บ้านอื่นที่มีญาติพี่น้องอาศัยอยู่ บางส่วนเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเอง และบางส่วนก็ตัดสินใจหาที่อยู่บริเวณใกล้กับชุมชนเดิมของตน ใกล้ ๆ กับบริเวณอ่างเก็บน้ำของเขื่อนนั่นเอง

สำหรับชาวบ้านกลุ่มหลังนี้ ถือได้ว่า เขื่อนเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในแง่ที่ว่า ลักษณะของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือทุนทางธรรมชาติที่เคยเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตของชาวบ้านหนองพระแห่งนี้ได้เปลี่ยนอย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้หมู่บ้านเดิมก็ถูกน้ำท่วมไป ชาวบ้านส่วนใหญ่แตกฉานซ่านเซ็นไป บางส่วนเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองที่รัฐจัดให้ บางส่วนก็ไปหาที่อยู่ใหม่ตามสายญาติมิตรในที่ต่างๆไกลออกไป แต่บางส่วนตัดสินใจจะอยู่ที่เดิม และสามารถสร้าง

ชุมชนใหม่ของพวกเขาริขึ้นมาได้ แม้จะไม่ได้รับการสนับสนุนจากทางการในระยะแรก ชาวนาจาก 3 หมู่บ้านที่ถูกน้ำท่วม โดยการนำของผู้ใหญ่บ้านหนึ่งในสามนั้น สามารถจัดสรรที่ดินทำกินในหมู่ พวกผู้อพยพได้อย่างลงตัว กันที่ดินส่วนหนึ่งไว้สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นชุมชน และที่ สาธารณะของหมู่บ้าน สร้างวัดและนิมนต์พระสงฆ์ให้มาจำพรรษาอย่างต่อเนื่อง ดำเนินการก่อสร้างโรงเรียนและติดต่อทางราชการเพื่อหาครูมาสอน จนสถานะของหมู่บ้านได้รับการยอมรับจาก ทางราชการในที่สุด แม้ว่าชุมชนทางกายภาพเดิมถูกทำลายไป แต่ชาวนาบ้านหนองพระก็สามารถ สร้างชุมชนใหม่ริขึ้นมาได้

ในขณะเดียวกัน ในการดำรงชีวิตของแต่ละครัวเรือนก็จำเป็นต้องมีการปรับตัวภายใต้เงื่อนไข สภาพแวดล้อมแบบใหม่ การทำนาให้ผลผลิตน้อยลง แต่พอชดเชยด้วยการจับปลาในอ่างเก็บน้ำ เป็นอาชีพเสริม ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้เทคนิควิธีใหม่ ชาวนาบ้านหนองพระเข้าสู่ระบบการผลิต ทางการเกษตรเพื่อตลาดแบบล้มลุกคลุกคลาน ทดลองปลูกพืชใหม่ๆที่ตลาดต้องการ ตามที่ขนาด ของทุนและแรงงานในครอบครัวจะอำนวยให้ทำ เมื่อประเมินดูแล้วว่าผลได้ไม่คุ้มก็เลิกผลิต แต่มี การเกษตรอย่างหนึ่งที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงทำกันต่อเนื่องทุกปี คือ การปลูกข้าว ซึ่งผลผลิตส่วน ใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคภายในครอบครัว เป็นหลักประกันด้านอาหารที่สำคัญ

ด้วยความเข้มแข็งของทุนทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม ความผูกพัน กันในชุมชน หรือการมีผู้นำที่เข้มแข็ง ชาวนาบ้านหนองพระสามารถสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ และ ด้วยทุนความรู้ คือความสามารถในการปรับวิถีชีวิตและการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมใหม่ ชาวนา ก็สามารถดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ต่างไปจากเดิม ในรูป ลักษณะที่เหมาะสมต่อไปได้ นี่เป็นตัวอย่างของการใช้ทุนสังคมและทุนความรู้มากอบกู้ชีวิต เมื่อ ประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในทุนธรรมชาติ

กรณีที่ 2 จากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเพื่อการค้า

แนวทางหนึ่งของการพัฒนาประเทศและพัฒนาชนบทตามแบบแผนการพัฒนาแบบทันสมัย ก็คือ การเปลี่ยนระบบเกษตรกรรมจากระบบเกษตรเพื่อยังชีพไปเป็นเกษตรเพื่อการค้า ให้ความสำคัญกับการพัฒนาประสิทธิภาพในภาคการเกษตร เพื่อให้สามารถสร้างผลผลิตส่วนเกินออกขาย นำรายได้มาสู่ครัวเรือน ในระดับกว้างออกไปกว่าครัวเรือน ก็คือ ผลผลิตส่วนเกินจะถูกนำมาใช้หล่อเลี้ยงประชากรที่ไม่ได้ทำการผลิตทางการเกษตร อีกทั้งยังเป็นฐานในการพัฒนาอุตสาหกรรมบางประเภท หรือการส่งออกขายต่างประเทศ สร้างรายได้แก่ประเทศในรูปภาษีส่งออก และเงินตราต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมีบทบาทในเชิงรุกในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นในการพัฒนาการผลิตและการกระจายผลผลิต เช่น การสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน การพัฒนาระบบการคมนาคมขนส่ง และระบบตลาด รวมไปถึงการคิดค้นและถ่ายทอดเทคโนโลยีทางการผลิตแบบใหม่ และการประชาสัมพันธ์ ชักชวนให้ชาวบ้านหันมาผลิตพืชชนิดใหม่ หรือสายพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตดีกว่าในรูปลักษณะของ “การส่งเสริมการเกษตร” ในส่วนของครัวเรือนชาวนาในชนบท ก็ถูกกระตุ้นจากความต้องการในการบริโภคสินค้าและบริการใหม่ๆ ที่ต้องใช้เงินตราในการซื้อหา เริ่มจากสินค้าง่าย ๆ ในยุคก่อนการพัฒนาแบบทันสมัย อาจเป็นสินค้าประเภทไม้ขีดไฟ เสื้อผ้า จาน/ช้อนสังกะสี เข็มเย็บผ้า จอบเหล็ก ซึ่งซื้อจากพ่อค้าชาวจีนที่นำสินค้าเข้าไปขายในหมู่บ้าน และในระยะต่อมามีความต้องการในการบริโภคก็จะซับซ้อนยิ่งขึ้น จากรองเท้า ผงซักฟอก สบู่ แชมพู รถจักรยาน ในยุคต้น ของการพัฒนาแบบทันสมัย มาเป็นโทรทัศน์ ตู้เย็น รถจักรยานยนต์ เตารีด และโทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ในปัจจุบัน

ในที่นี้จะกล่าวถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของชาวนา จากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก มาสู่การผลิตพืชบางชนิดเพื่อขาย โดยจะเริ่มจากการผลิตข้าวก่อน จากนั้นจะพิจารณาถึงการผลิตพืชบางชนิดที่มีการผลิตกันเป็นหลักในบางชุมชนในพื้นที่วิจัย ได้แก่ การผลิตแตงกวาผลใหญ่ที่บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น และการผลิตอ้อยที่บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ในทั้ง 3 หมู่บ้านที่จะนำเสนอต่อไปนี้ ชาวนาเกือบทั้งหมด ยังคงทำการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคอยู่ ควบคู่ไปกับการผลิตพืชบางชนิดเพื่อขายออกสู่ตลาด

2.1 การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตข้าว

ชาวอีสานมีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามานานแล้ว แต่เป็นการผลิตควบคู่ไปกับการผลิตข้าวเพื่อการบริโภค การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเป็นด้านหลัก ส่วนการผลิตเพื่อการค้าเป็นด้านรอง งานวิจัยในอดีตได้แสดงให้เห็นว่า การสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคอีสานเข้ากับภาคกลางใน พ.ศ. 2443 เมื่อมีการเปิดเส้นทางเดินรถไฟสายสระบุรี-โคราช เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวอีสานเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวมากขึ้นจากแต่เดิมที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก มาเป็นการผลิตเพื่อขายด้วย การเพิ่มขึ้นของปริมาณข้าวที่ส่งออกไปจากภาคอีสานสู่ตลาดภาคกลางและตลาดโลกในระยะแรก เป็นการเพิ่มด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลัก การศึกษาของอินแกรม (Ingram, 1971) พบว่า พื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคอีสานในช่วงพ.ศ. 2463-2467 มีอัตราการเพิ่มขึ้นประมาณ 3.9 ล้านไร่ต่อปี และในช่วงพ.ศ. 2491-2493 อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวคิดเป็น 12 ล้านไร่ต่อปี โดยเฉลี่ย ซึ่งเป็นอัตราการเพิ่มขึ้นที่สอดคล้องกับการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวของภูมิภาค ภาคอีสานในระยะนั้นมีพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถบุกเบิก จับจอง ขยายที่ทำการเกษตรออกไปได้ตามกำลังแรงงานที่มีอยู่ อย่างไรก็ตาม ในระยะต่อมาก็คือในช่วงของการปฏิวัติเขียว ได้มีการส่งเสริมการเพาะปลูกข้าวจากทางราชการด้วยวิธีการใหม่คือ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ซึ่งมากับเทคโนโลยีชุดใหม่ ที่สำคัญคือการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง เทคโนโลยีใหม่นี้ได้ส่งผลกระทบต่อครอบครัวและชุมชนชาวอีสานเป็นอย่างมาก

ลักษณะที่สำคัญของการผลิตข้าวเพื่อขาย ซึ่งแตกต่างไปจากการผลิตพืชชนิดอื่นเพื่อขายคือ ข้าวเป็นอาหารหลักของชาวอีสานด้วย ชาวอีสานผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลักมาช้านาน แม้เมื่อได้ทำการผลิตเพื่อการค้าแล้วยังคงผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลัก ที่เหลือจากการบริโภค จึงทำออกขาย แม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นเช่นนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ชาวนาในเขตชลประทานที่เข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายอย่างเป็นล่ำเป็นสันก็ยังคงแยกการผลิตข้าวเหนียวเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภค ออกจากการผลิตข้าวเจ้าเพื่อขาย (ข้าวเจ้ามีราคาดีกว่าข้าวเหนียว) โดยในการทำนาปรังจะเน้นการปลูกข้าวเจ้าเพื่อขาย และในฤดูนาปีจะปลูกข้าวเหนียวเป็นหลักเพื่อบริโภค และปลูกข้าวเจ้าบางส่วนเพื่อขาย นอกจากนี้จากการสัมภาษณ์ในหลาย ๆ ท้องที่⁶ พบว่า ในพื้นที่นอกเขตชลประทานในปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่จะมีการวางแผนไว้ตั้งแต่ต้นฤดูการทำนา ว่าความต้องการในการบริโภคข้าวของครอบครัวของตนมีเท่าใด (การบริโภคนี้รวมทั้งการกินเป็นอาหาร และการใช้

⁶ จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัยในหมู่บ้านต่างๆ ในอำเภอเชียงยืน จังหวัด มหาสารคาม อำเภอภูเวียง และกิ่งอำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น อำเภอเชียงโน จังหวัดอุบลราชธานี และอำเภอเสนางคินคม จังหวัดอำนาจเจริญ ในพ.ศ. 2545-2546

ในกิจการทางสังคมอื่น ๆ เช่น การทำบุญ) ก็จะผลิตข้าวในพื้นที่ที่คำนวณแล้วว่าจะได้ผลผลิตตามที่ต้องการ จากนั้นจึงจะผลิตข้าวที่มีราคาดีในท้องตลาดเพื่อขาย

เนื่องจากข้าวเป็นพืชที่มีราคาค่อนข้างแน่นอน ไม่มีการผันผวนของราคามากเหมือนพืชชนิดอื่น ชาวนาจึงสามารถวางแผนล่วงหน้าได้ดีพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อยู่ในเขตชลประทาน ซึ่งไม่ต้องเผชิญกับความเสี่ยงในปัจจัยด้านฤดูกาลและปริมาณน้ำฝน นอกจากนี้ข้าวยังสามารถเก็บไว้ได้นานข้ามปีและยังมีตลาดรับซื้อกว้างขวาง และสามารถใช้เป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนแทนเงินตราได้ ในหมู่ชาวนาด้วยกัน ขณะที่การปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ผู้ปลูกอาจประสบปัญหาราคาพืชผลตกต่ำมากในบางปี จนถึงขนาดไม่มีผู้รับซื้อผลผลิต ดังนั้น การเข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนา จึงมีปัจจัยเสี่ยงน้อยกว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ๆ

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อทุนชุมชนของชาวนา ที่สัมพันธ์กับการปลูกข้าวเพื่อการค้า คือ การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการปลูกข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง มาเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYV) ซึ่งเป็นชุดเทคโนโลยีที่ต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลงควบคู่ไปด้วย เนื่องจากปุ๋ยและยาฆ่าแมลงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการปลูกข้าวสายพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงเหล่านี้ ทำให้เป็นการผลิตที่มีการลงทุนสูงขึ้น และยังมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม แหล่งอาหารธรรมชาติ และการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ยังทำให้เกิดการจ้างแรงงานในการผลิตด้วย

เพื่อให้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตข้าว และผลกระทบจะขอเสนอการปลูกข้าวของชาวนาบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ริมอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์⁷ บ้านหนองพระมีครัวเรือนทั้งสิ้น 125 ครัวเรือน มีครัวเรือนที่ทำนาปี 110 ครัวเรือน ทำนาปีประมาณ 56 ครัวเรือน สำหรับผู้ที่ไม่ได้ทำนาปีจำนวน 15 ครัวเรือนนั้น ส่วนมากเป็นผู้ไม่มีที่ดิน เนื่องจากเป็นผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่เพื่อทำประมงในเขื่อน⁸ จากข้อมูลของหมู่บ้านที่สำรวจพบว่า ในพ.ศ. 2001 ผลผลิตจากการทำนาได้ข้าวประมาณ 235,000 กิโลกรัม เอาข้าวออกขาย

⁷ ดูรายละเอียดบ้านหนองพระเพิ่มเติมได้ในกรณีที่ 1 ในบทนี้

⁸ บ้านหนองพระก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2509 โดยผู้อพยพพื่อน้ำท่วมจากเขื่อนอุบลรัตน์ ผู้อพยพรุ่นแรกประมาณ 18 ครัวเรือน มีที่ดินทำกินกันทุกคน ในระยะต่อมา ชาวแพร่ออกไปจากปากสู่ปาก ว่าบริเวณรอบเขื่อนอุบลรัตน์สามารถทำประมงได้ดี มีปลาชุกชุม จึงมีผู้อพยพตามเข้าตั้งถิ่นฐานที่นี่ ผู้อพยพรุ่นหลังนี้มาจากที่ไกลๆ ส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่มีที่นา เข้ามาเพื่อประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก บางส่วนพอเก็บเงินได้ก็พยายามหาซื้อที่ดิน แต่ส่วนใหญ่จะเป็นชาวประมงไร้ที่ดินทำกิน

ประมาณ 2,128 กิโลกรัม และเก็บไว้กินประมาณ 200,000 กิโลกรัม ส่วนอีกประมาณ 32,872 กิโลกรัม เก็บไว้ทำเมล็ดพันธุ์และทำบุญประเพณีต่าง ๆ

การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการปลูกข้าว ซึ่งมีผลต่อสภาพแวดล้อมและระบบการทำ การเกษตรของชาวนา คือ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง เป็นข้าวพันธุ์ใหม่ คือ ข้าว เหนียวพันธุ์ กข. 6 ซึ่งทางเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรนำเข้ามาส่งเสริม ชาวนาเองเมื่อทดลอง ปลูกแล้วก็เห็นว่า ข้าวพันธุ์ใหม่นี้มีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ เช่น ทนทานต่อโรคได้ดีกว่า และ ขายได้ราคาดีกว่า จึงพากันหันมาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ หลังจากข้าวพันธุ์ กข.6 ก็มีข้าว กข. 8 กข.10 และเริ่มมีข้าวเจ้าตามมา คือ พันธุ์ กข.5 กข.7 กข.23 เมื่อเวลาผ่านไป ข้าวพันธุ์พื้นเมือง หลายชนิดที่ไม่มีการเก็บพันธุ์ไว้ปลูกต่อเนื่อง ก็สูญหายไปเป็นอันมาก

“ข้าวดอกมาเป็นข้าวหอม พองแล้วเทใส่บ่ม⁹ มันจะหอมมาก หุงอยู่บ้านหลังนี้ ยังได้ กลิ่นหอมไปถึงหลังโน้นเลย เดียวนี้ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านมันหายไปหมดแล้ว เพราะต้องรื้อ ล้างออกเอาพันธุ์ กข. 6 กข. 7 มาปลูก ข้าวพันธุ์เกษตรมาทับ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองก็ เลยหายไป ทางเกษตรเขาเอามาส่งเสริม บอกว่าข้าวพันธุ์โบราณมันไม่ดี ราคา也不好 เวลาเอาไปขายที่ตลาดกลาง เขาก็ตีตัวอย่างข้าวมาให้ดู ข้าวพันธุ์พื้นเมืองพอสีออก มาแล้วคุณภาพมันสู้ข้าวพันธุ์ใหม่ไม่ได้ เจ้าหน้าที่ของตลาดกลางที่รับซื้อข้าวก็เลย บอกว่า เปลี่ยนพันธุ์ได้แล้ว ชาวนาก็เลยเปลี่ยนพันธุ์ไปเรื่อยๆ โดยเอาข้าวพันธุ์พื้น เมืองไปแลกเอาที่สถานีทดลองข้าวชุมแพ มันก็เลยสูญพันธุ์ไปหมด ข้าวพันธุ์ใหม่พอ มาปลูกมาดำแล้วมันก็ทนต่อโรคได้ดีกว่า ลำต้นมันแน่นแข็งกว่ากัน แต่ข้าวพันธุ์พื้น เมืองลำต้นจะอ่อนกว่าและฟางข้าวก็จะแห้งเร็วกว่า ความต้านทานต่อโรคก็ไม่ค่อยมี ข้าวพันธุ์ใหม่ที่มาที่แรกเป็นข้าวเหนียว พันธุ์ กข. 6 หลังจากนั้นเป็นพันธุ์ กข. 8 กข. 10 หลังจากนั้นก็มีพันธุ์ข้าวเจ้าตามมา มีพันธุ์ กข. 5 กข. 7 กข. 23 ก็เคยเอามาปลูก พวกเลขคู่จะเป็นข้าวเจ้า เลขคู่จะเป็นข้าวเหนียว---

แม้ว่าข้าวพันธุ์ใหม่จะดูต้านทานโรคได้ดีในระยะแรก แต่ก็ปรากฏว่ามีโรคใหม่ๆ ที่ไม่เคย เห็นมาก่อน ทำให้ต้องมีการใช้ยาฆ่าแมลง นอกจากนี้ยังต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เนื่องจากการ

⁹ บม เป็นภาษาถิ่นอีสาน หมายถึงภาชนะที่ทำด้วยไม้มีลักษณะกลมแบน ใช้舂ข้าว (ข้าวเหนียว) ก่อนที่จะนำไปใส่กระติบ

ปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงเหล่านี้ต้องทำร่วมกับการใช้เทคโนโลยีใหม่เป็นชุด ที่สำคัญคือปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง

“---เวลาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่จะต้องใส่ปุ๋ยเคมีด้วย ปุ๋ยเคมีก็เลยเข้ามาพร้อมกับข้าวพันธุ์ใหม่นี้แหละ เพราะเขาแนะนำมาพร้อม ๆ กับพันธุ์ข้าวใหม่ แล้วโรคภัยใหม่ ๆ ที่ตามมากับปุ๋ยก็มีมากเช่นกัน โรคที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น พวกหญ้าคอมมิวนิสต์ไม่เคยมีขึ้นมา เดิมนี่ชาวบ้านไม่สนใจแล้ว ปุ๋ยคอก มีแต่ปุ๋ยเคมีอย่างเดียว---”

“---เดี๋ยวนี้การทำนาของชาวบ้านต้องใส่ยาฆ่าหอยเชอรี่ปริมาณมาก ผมเคยเห็นกับตาเลยว่า ภูเลื่อยลงไปนาที่ใส่ยาฆ่าหอยเชอรี่ มันตายคาที่เลย กบพอโดดลงไปก็ขาชี้ฟ้าตายทันที พวกปลานี่ไม่มีเหลือ ยาฆ่าหอยเชอรี่นี้แรงมาก แต่ถ้าไม่ใส่มัน พอตื่นเข้ามามันกัดกินต้นข้าวคืนเดียวหมดทุ่งเลย ถึงใส่มันก็ตายไม่หมด พอพวกนี้ตายพวกใหม่มันก็ไต่เข้ามาอีก ฆ่าเท่าไรก็ไม่หมด พวกผมก็ไม่รู้ว่าข้าวที่ปลูกอยู่ พอมันกลายเป็นเมล็ดข้าวแล้ว จะมีสารตกค้างจากยาฆ่าหอยเชอรี่อยู่ในเมล็ดข้าวหรือเปล่า---”

ผลกระทบอีกประการหนึ่งของการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ คือ เกิดความจำเป็นในการจ้างแรงงานในสมัยก่อนเมื่อชาวบ้านยังใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองจะปลูกข้าวที่มีช่วงอายุต่างกัน ทำให้ระยะเวลาที่ข้าวสุกพร้อมจะถูกเก็บเกี่ยวจะไม่พร้อมกัน ทำให้ครัวเรือนต่าง ๆ สามารถจัดสรรแรงงานได้ดี รวมทั้งสามารถขอแรงหรือแลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้านได้ด้วย แต่เมื่อเปลี่ยนมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่กันเหมือนกันเกือบทั้งหมู่บ้าน ทำให้ข้าวสุกพร้อมกัน ไม่สามารถขอแรงจากครัวเรือนอื่นได้ แม้แรงงานในครอบครัวบางทีก็ไม่พอ เพราะจุดอ่อนของข้าวพันธุ์ กข.6 คือ เมื่อข้าวสุกเหลือง ต้นจะล้ม ทำให้เกี่ยวยาก และเมล็ดข้าวจะกรอบ หักง่ายเวลาสี ทำให้ข้าวมีคุณภาพลดลง และขายได้ราคาต่ำลง ดังนั้น จึงจำเป็นต้องจ้างแรงงานในช่วงเก็บเกี่ยว ซึ่งมักเป็นแรงงานรับจ้างจากหมู่บ้านอื่น หรือจากถิ่นอื่น

“---ชาวบ้านเริ่มมีการจ้างแรงงานหลังจากที่เอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามา แต่ก่อนชาวบ้านปลูกข้าวหลายอายุ มันเหลืองไม่พร้อมกัน จึงเก็บเกี่ยวไม่พร้อมกัน ใช้แรงงานในครัวเรือนก็เพียงพอแล้ว ที่แรกเกี่ยวข้าวดอก ต่อมาเกี่ยวข้าวกลาง และก็เกี่ยวข้าวใหญ่

สามารถวางแผนได้ดี แต่พอเอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามาปลูก ส่วนใหญ่จะเป็นข้าว กข.6 ข้าวหอมมะลิ ก็มีเอามาปลูกบ้าง ข้าวพวกนี้มันตั้งท้องพร้อมกัน เหลืองพร้อมกัน วันสองวันข้าวก็ล้มแล้ว ถ้าจะเกี่ยวเองมันก็ไม่ทัน จึงต้องมีการจ้างแรงงาน หลังจากเกี่ยวข้าวแล้วก็ขึ้นรถสีเลย¹⁰ ก็ต้องหาแรงงานมาขนข้าวขึ้นรถสีอีก ไม่ได้ใช้การฟาดข้าวเหมือนเดิม---

“---มันเริ่มมีการจ้างแรงงานหลังพ.ศ. 2530 หลังจากเอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามาปลูก หมู่บ้านอื่นก็เริ่มเข้ามาหาแรงงานไปใช้ในทุ่งนาของเขา พื้นที่เพาะปลูกมันก็มีเท่าเดิมนั้นแหละ แต่ว่าการบำรุงรักษามันแตกต่างจากของเดิม มันมีปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0 มา ข้าวมันตั้งท้องแล้วก็มียูเรียมาเสริมอีก แต่ก่อนข้าวกอหนึ่งจะมี 2-3 รวง แต่พอปุ๋ยเคมีเข้ามา กอหนึ่ง 20-30 รวง ผลผลิตมากขึ้น ทำให้ต้องการแรงงานมากขึ้น ต้องใช้ยา ใช้ปุ๋ย โรคต่างๆที่มากับปุ๋ยเคมีก็มีมากขึ้นตามมามีด้วย โรคที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็นอย่างพวกโรคกอเน่า โรคจักจั่น โรคใบแห้ง---

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การปลูกข้าวในปัจจุบันจะต้องใช้เงินลงทุนพอสมควร เป็นค่าปุ๋ย ยาฆ่าหอยเชอรี่ และค่าจ้างแรงงานในบางขั้นตอนของการผลิต เมื่อเทียบกับราคาขายแล้วจะไม่คุ้มกับการลงทุน กล่าวคือ การลงทุนทำนาปีที่บ้านหนองพระจะเสียค่าใช้จ่ายต่างๆประมาณ 3,160 บาทต่อไร่ (ดูตารางที่ 2.1) แต่ผลผลิตข้าวจะขายได้ประมาณ 1,440-1,800 บาทต่อไร่เท่านั้น (ผลผลิตข้าวเหนียวนาปีได้ประมาณไร่ละ 360 กิโลกรัมต่อไร่ ราคาข้าวเปลือกกิโลกรัมละ 4-5 บาท) ดังนั้น ชาวบ้านหนองพระจึงปลูกข้าวไว้กินในครอบครัวเป็นหลัก จะขายออกเฉพาะข้าวเก่าที่เหลือค้างปีเพื่อที่จะได้อาข้าวใหม่ที่ผลิตได้มาใส่เล้า(ยุ้ง)แทน หรือขายในยามที่จำเป็นต้องใช้เงินเท่านั้น ในฤดูการผลิตพ.ศ. 2545 บ้านหนองพระผลิตข้าวได้ 235 ตัน แต่นำออกขายเพียง 2.13 ตันเท่านั้น

¹⁰ หมายถึงการสีเอาเมล็ดข้าวออกจากรวง ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการฟาดข้าว

ตารางที่ 2.1 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทำนาปีต่อไป

รายการการลงทุนต่อไป	ค่าใช้จ่ายต่อ หน่วย (บาท)	ค่าใช้จ่ายต่อ ไร่ (บาท)
เมล็ดพันธุ์เก็บเอง	0	0
ไถพรวน(ใช้รถไถนาเดินตามของตนเอง จึงคิดเฉพาะค่าน้ำมัน 2 ลิตร)	15	30
ปุ๋ยสูตร 16-20-0 ใส่ครั้งละ 4 ถังต้องใส่ 2 ครั้ง รวม 8 ถัง	340	2,720
ยาฟูลาดานกันหนอนกอ 2 กิโลกรัม	50	100
ยาฆ่าหอยเชอรี่ 100 ซีซี	40	40
ค่าจ้างปักดำ ไร่ละ 1 คนต่อวัน (จ้าง 1 วัน)	100	100
ค่าจ้างเกี่ยว ไร่ละ 1 คนต่อวัน (จ้าง 1 วัน)	100	100
ค่าจ้างสี ¹¹ ข้าวเปลือก ถังละ 7 บาท เฉลี่ยปลูกข้าวได้ไร่ละ 30 ปีบ หรือประมาณ 10 ถัง (น้ำหนักข้าวเปลือกปีบละ 11-12 กิโลกรัม)	7	70
รวมค่าใช้จ่ายต่อไป		3,160

สรุป

การเปลี่ยนเทคโนโลยีในการปลูกข้าว เกิดขึ้นจากการส่งเสริมของหน่วยงานราชการ ซึ่งชาวบ้านก็ยอมรับเทคโนโลยีนี้ เพราะข้าวพันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริมก็มีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ และยังเป็นที่ต้องการของตลาด แต่การปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมก็มีผลกระทบทางลบต่าง ๆ เช่นกัน ผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้น หมายถึงการลงทุนมากขึ้น ทั้งเงินตรา และต้นทุนธรรมชาติ ที่เสื่อมโทรมลงจากการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง รวมทั้งการสูญเสียพันธุ์ข้าวพื้นเมืองบางชนิดไปเลย ในอดีตชาวนามีความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวพื้นเมืองต่างๆ และสามารถเลือกปลูกข้าวพันธุ์ต่างๆตามความต้องการใช้ประโยชน์ และตามลักษณะของพื้นที่นาที่แตกต่างกันออกไป รวมทั้งการเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมแก่ฤดูกาล และขนาดของแรงงานในครัวเรือนด้วย การเปลี่ยนมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ทำให้ภูมิปัญญาที่สั่งสมมาในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวและการเลือกพันธุ์ปลูกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นา แรงงาน และฤดูกาล มีอันต้องสะดุดลง การคิดค้นเทคโนโลยีใหม่ ๆ และการส่งเสริมเทคโนโลยี บางตัวโดยผู้เชี่ยวชาญอาจก่อให้เกิดผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมและทางสังคม แบบรู้เท่าไม่ถึง

¹¹ หมายถึงการสีเอาเมล็ดข้าวออกจากรวง ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการฟาดข้าว

การณ์ การผลิตข้าวโดยใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริมเป็นเทคโนโลยีที่นำเข้ามาจากภายนอกหมู่บ้าน ทำขึ้นโดยผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งทุนความรู้ของชาวบ้านยังไม่ถึง เมื่อเผชิญกับความรู้ของผู้เชี่ยวชาญ

2.2 การผลิตแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมเขื่อน

ข้อมูลเกี่ยวกับการผลิตแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมเขื่อนที่จะเสนอต่อไปนี้ เป็นข้อมูลจากบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น เนื่องจากได้มีการนำเสนอข้อมูลในด้านอื่นๆของหมู่บ้านนี้มาก่อนหน้านี้แล้วในงานวิจัยนี้ อันได้แก่ ข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตข้าว และเรื่องราวเกี่ยวกับหมู่บ้านที่ถูกอพยพโยกย้ายมาเนื่องจากการก่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะเข้าสู่ประเด็นการผลิตแตงกวาในเชิงพาณิชย์ โดยไม่ย้อนกล่าวถึงบริบทชุมชนบ้านหนองพระอีก

การปลูกแตงกวาที่บ้านหนองพระ นิยมปลูกกันในบริเวณพื้นที่ดินชายน้ำรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งในฤดูแล้งน้ำจะลดลงมาก ทำให้ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากที่ดินบริเวณนี้ได้ เป็นเวลาประมาณ 5 เดือน คือตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนเมษายน ครั้นพอเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน ซึ่งเป็นช่วงต้นฤดูฝน น้ำในอ่างเก็บน้ำจะค่อยๆขึ้นมาท่วมบริเวณพื้นที่นี้ ชาวบ้านก็จะหยุดปลูกแตง หันไปเตรียมการเรื่องการทำนาปีต่อไป ในช่วงระยะเวลา 5 เดือนที่น้ำลด จะปลูกแตงได้ประมาณ 2-3 รุ่น ระยะเวลาการปลูกแต่ละรุ่นจนถึงเก็บเกี่ยวผลผลิตได้กินเวลาประมาณ 30-35 วัน มีชาวบ้านหนองพระเข้าร่วมในการปลูกแตงกวาถึง 90 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 80 ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมด

แตงกวาเป็นพืชที่ต้องใช้เงินลงทุนในการปลูกสูงมาก แต่ถ้าผลผลิตออกมาในช่วงที่แตงมีราคาดี ก็เป็นการลงทุนที่คุ้มในเชิงเงินตรา การลงทุนปลูกแตงแต่ละรุ่น จะต้องใช้เงินลงทุนประมาณ 28,000 บาทต่อไร่ ซึ่งเงินลงทุนจำนวนนี้ ยังไม่นับรวมทรัพย์สินถาวรที่ต้องลงทุนครั้งแรก เช่น เครื่องสูบน้ำ รถไถเดินตามพร้อมรถพ่วงบรรทุกของ ท่อสูบน้ำพีวีซี เครื่องฉีดพ่นยาฆ่าแมลง เป็นต้น สำหรับราคาขายส่งแตงกวานั้น จะได้ราคาที่ไม่แน่นอน บางช่วงที่แตงราคาดี จะขายได้ในราคากิโลกรัมละ 5-7 บาท โดยเฉลี่ยการปลูกแตงจะได้ผลผลิตประมาณ 12-15 ตันต่อไร่ ซึ่งจะขายเป็นเงินได้ประมาณ 30,000-40,000 บาทต่อไร่ แต่ก็มีบางช่วงที่แตงราคาตก บางครั้งตกลงไปถึงกิโลกรัมละ 70 สตางค์ ในกรณีเช่นนี้ผู้ปลูกแตงจะขาดทุน

สำหรับเมล็ดพันธุ์แดงที่เอามาปลูกนั้น จะต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตขึ้นโดยบริษัทผลิตเมล็ดพันธุ์ต่างๆ ชาวบ้านไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ปลูกเอง ในแต่ละรุ่น ผู้ปลูกแดงจะต้องจ่ายเงินซื้อเมล็ดพันธุ์ประมาณ 3,250 บาทต่อไร่ การเลือกใช้เมล็ดพันธุ์ก็ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด ส่วนใหญ่พ่อค้าในตลาดที่ขายเมล็ดพันธุ์จะเป็นผู้ให้คำแนะนำแก่เกษตรกร

“---ปัจจุบัน ชาวบ้านปลูกแดงพันธุ์ใหม่ๆ แล้วแต่ความนิยมของตลาด มีหลายพันธุ์ เช่น พันธุ์ชินจัง นินจา บิ๊กซี มัมมี่ อมตะ อาปาเช่ สายฟ้า นาคาลี ไชยกุล จัมโบ้ เขียว พุนผล ไข่เขียว เขียวเงินล้าน แต่ต้องเป็นยี่ห้อสีแดง เพราะทดลองมาหลายยี่ห้อแล้วไม่ค่อยเกิด ยี่ห้อนี้มีคุณภาพในการออกดีกว่ายี่ห้ออื่นๆ ค่าลงทุนซื้อเมล็ดพันธุ์และราคาขายส่งแต่ละพันธุ์ใกล้เคียงกัน ความแตกต่างของแดงกว่าแต่ละพันธุ์อยู่ที่ขนาด รูปทรง และสี แดงกว่าที่ตลาดนิยมคือทรงตรง สีเขียวไม่เข้ม มีสีขาวยแซม ที่นิยมคือพันธุ์อาปาเช่ บิ๊กซี มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3 ซม. ยาวประมาณ 20 ซม.---“

สำหรับค่าใช้จ่ายในการปลูกแดงกว่า นอกจากค่าเมล็ดพันธุ์จำนวนประมาณ 3,250 บาทแล้ว ยังมีค่าปุ๋ยและฮอร์โมนประมาณ 8,000 บาทต่อไร่ต่อรุ่น ค่ายาฆ่าแมลง หนู มด และโรคต่างๆประมาณ 1,800 บาทต่อไร่ต่อรุ่น ค่าวัสดุและน้ำมันใส่เครื่องสูบน้ำประมาณ 3,800 บาทต่อไร่ต่อรุ่น ค่าจ้างแรงงาน ค่าจ้างรถไถ และค่าขนส่งผลผลิตอีกประมาณ 12,000 บาทต่อไร่ต่อรุ่น รวมแล้วเป็นค่าใช้จ่ายในการลงทุนประมาณเกือบ 29,000 บาทต่อไร่ต่อรุ่น (ตารางที่ 2.2)

ตารางที่ 2.2 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่

รายการการลงทุนต่อไร่ต่อรุ่น	ค่าใช้จ่ายต่อหน่วย(บาท)	ค่าใช้จ่ายต่อไร่(บาท)
เมล็ดพันธุ์ 50 ซอง	65	3,250
ปุ๋ยรองพื้น 16-20-0 ใช้ 2 ถุง	340	780
ปุ๋ยเร่งช่วงออกดอกสูตร 15-15-15 ใส่ 5 ครั้ง ครั้งละ 2 ถุง	410	4,100
ปุ๋ยทางใบ ฉีดสัปดาห์ละ 2 ครั้งๆละ 2 กิโลกรัม รวม 5 สัปดาห์	85	850
ฮอร์โมนเร่งฉีดสัปดาห์ละครั้งๆละ 1 ลิตร รวม 5 สัปดาห์	455	2,275
ยาฆ่าแมลง(ฟูราดาน) ใส่ช่วงรองพื้น 6 กิโลกรัม	50	300
ยาฆ่าหนูและมด ขนาดซองละ 5 กรัม จำนวน 2 โหล	50	100
ยาป้องกันโรคใบด่างยี่ห้ออาร์บาแม็คตินขนาด 500 ซีซี จำนวน 1 ขวด	800	800
ยาป้องกันโรคใบด่างยี่ห้อลิโคโคมัน 3 ซอง ผสมกับอาร์บาแม็คติน	200	600
ค่าจ้างรถไถ (ฟอร์ด) ปรับพื้นที่	500	500
ค่าจ้างปลูก 1 วันๆละ 5 คน	100	500
ค่าจ้างปักไม้ค้ำแตง 40 ร่อง	25	1,000
ค่าจ้างบรรจุ (ใส่ถุงๆละ 1 บาท หนักถุงละ 10 ก.ก. หรือตันละ 100 ถุง ผลผลิตเฉลี่ย ไร่ละ 10 ตัน รวมจำนวน 1000 ถุงต่อไร่)	1	1,000
ค่าจ้างแบก ถุงละ 4 บาท จำนวน 1000 ถุง	4	4,000
ค่าขนส่งไปขายที่ตลาด ถุงละ 5 บาท จำนวน 1000 ถุง	5	5,000
ค่าวัสดุและน้ำมันเชื้อเพลิง		
เชือกไนล่อนใช้ผูกขึงยึดลำปอ 4 กิโลกรัม	80	320
ถุงใส่แตงที่ผลิตได้ ถุงละ 1 บาท จำนวน 1,000 ถุง	1	1,000
น้ำมันใส่เครื่องสูบน้ำ	15	1,200
ค่าซ่อมบำรุงเครื่องสูบน้ำ	500	500
ลำปอไร่ละ 200 มัดใช้ปลูกได้ 3 รุ่น (1000 บาทต่อ 3 รุ่น)	5	333
หลักไม้ไผ่ 500 หลักใช้ปลูกได้ 3 รุ่น (1500 บาทต่อ 3 รุ่น)	3	500
รวมค่าใช้จ่ายต่อไร่ต่อรุ่น		28,908

จะเห็นได้ว่าการปลูกแตงกวาต้องใช้การลงทุนที่สูงมาก แต่ราคาแตงกวาในตลาดกลับมีความผันผวนมาก ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญที่ผู้ทำไรแตงกวาต้องประสบ นอกจากนี้ แตงกวยังเป็นพืชที่เน่าเสียได้ง่าย ชาวบ้านที่ปลูกแตงกวาจึงมักตกอยู่ในสภาพเป็นเบี้ยล่างในตลาด ปรากฏจากข้อต่อรองใดๆ ด้วยเหตุนี้เอง เกษตรกรที่ปลูกแตงจึงมักนำตัวเองเข้าไปสู่ระบบการผูกมัดตนเองกับพ่อค้ารับซื้อแตง เพื่อให้แน่ใจว่าจะมีผู้รับซื้อผลผลิตของตนแน่นอน แม้ในช่วงที่ผลผลิตล้นตลาดและแตงราคาตก เพราะคิดว่าถึงจะขายได้ราคาต่ำ ก็ยังดีกว่าที่จะต้องขนแตงกลับบ้าน เพราะไม่มีพ่อค้ารับซื้อ บางรายก็ซื้อปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และเมล็ดพันธุ์ด้วยเงินเชื่อจากพ่อค้า และต้องขายผลผลิตให้แก่พ่อค้าในราคาที่ต่ำกว่าราคาซื้อทั่วไปในตลาด ตลาดรับซื้อแตงกวาที่สำคัญคือตลาดรถไฟในเขตเทศบาลนครขอนแก่น จากจุดนี้ แตงกวาจะถูกส่งต่อไปยังเมืองต่างๆ ในภูมิภาคอีสานและนอกภูมิภาค

ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือปัญหาที่สืบเนื่องมาจากการที่ในกระบวนการผลิตแตงจะต้องมีการใช้สารเคมี ประเภทปุ๋ย ฮอร์โมน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งยาฆ่าแมลงในปริมาณที่สูงมาก (ดูตารางที่ 2.2) โดยที่ตัวเกษตรกรเองก็มักจะละเลยที่จะป้องกันตนเองและสิ่งแวดล้อมจากอันตรายของสารเคมีเหล่านี้ จากการตรวจสอบเอกสารเคมีตกค้างในกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกแตงกวาบ้านหนองพระจำนวน 100 คน พบว่า มีจำนวนเกษตรกรถึง 98 คนที่มีสารเคมีตกค้างในกระแสเลือด สำหรับ 2 รายที่ไม่พบสารเคมีตกค้าง ปรากฏว่า คนหนึ่งเป็นบัณฑิตอาสาสมัครกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งเพิ่งกลับเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านไม่นาน และได้มีอาชีพปลูกแตง ส่วนอีกคนหนึ่งเป็นสตรี ซึ่งอยู่ในครอบครัวที่ปลูกแตง แต่ตัวเธอไม่ค่อยได้ช่วยทำงานปลูกแตง จึงอาจกล่าวได้ว่า จำนวนสารเคมีตกค้างในเลือดของผู้ปลูกแตงอาจสูงถึงร้อยละ 100

“---การใช้สารเคมีจะทำให้ผลผลิตทางการเกษตรเพิ่มขึ้น สวยงาม ได้ทันใจ ทันเวลา เช่นแตงลูกเล็กหรือหงิกงอ เมื่อฉีดยาเข้าไป ตื่นเข้ามาลูกจะโตได้ขนาดที่จะขาย ลูกที่หงิกงอ ก็จะตรงสี่สว้ย --- การป้องกันเราไม่ค่อยทำเพราะความมั่งง่าย รู้ถึงอันตราย แต่ก็ไม่ปฏิบัติ ใส่กางเกงขาสั้น รองเท้ายางไม้ใส่ ถุงมือไม้ใส่ ปิดจมูกก็จะทำให้หายใจไม่สะดวกก็ถอดออก---“

สำหรับผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมนั้น เนื่องจากพื้นที่ปลูกแตงเป็นพื้นที่ที่น้ำจะท่วมถึงในฤดูฝน ดังนั้น สารเคมีต่างๆ จึงมีโอกาสที่จะไหลลงสู่แหล่งน้ำใหญ่ คืออ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ได้ง่าย แม้ตัวชาวบ้านเองก็สังเกตเห็นผลกระทบของการใช้สารเคมีที่มีผลต่อสิ่งแวดล้อมและแหล่ง

อาหารธรรมชาติของพวกเขา เช่น การลดลงของนกกระเจี๊พางข้าว และมัม (ผึ้งเล็ก) และเริ่มตั้งคำถามว่า อาหารธรรมชาติที่เคยกิน เช่น ปลา กบ เขียด หอยกาบ ซึ่งอยู่ในบริเวณน้ำตื้นชายฝั่ง จะมีสารพิษสะสมจนเป็นอันตรายต่อตัวเองหรือไม่

“---การฉีดยาฆ่าแมลงในการปลูกแตงกวานั้น จะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศของป่า หรือเปล่าก็ยังไม่แน่ใจ แต่เท่าที่ชาวบ้านพูดกัน พบว่า นกจิบเพียง (นกกระเจี๊พางข้าว) มันลดลงจริง หลังจากที่เรายาฆ่าแมลงแล้วลดลงมาก สมัยก่อนมันเป็นฝูงๆ ฝูงละ 50-60 ตัว ถ้าเราไปได้ไฟก่อนกินข้าวเย็น จับได้ที่ละครึ่งข้อง เดียวนี้ไปจับหมดคืนได้ไม่ถึง 3 ตัว เพราะมันตายทั้งนกทั้งแมลงเลย นกที่รอดอยู่ก็ตัวผอมแล้วก็ตายไปเอง หลังจากที่เราริเริ่มฉีดยาฆ่าแมลงแล้ว มันก็ไม่ฟักไข่ เหมือนกับว่าสารเคมีไปสะสมในร่างกายมัน สมัยก่อนนกจิบเพียงมีเยอะนี้ เราเดินไปในนาก็เห็นรังมัน ยังได้เห็นนกบินหนีไป ตอนได้ยินเสียงคนเดินเข้าไปใกล้ๆ วัวควายเดินไปในทุ่งนาก็ไปเหยียบรังมันก็มี แต่พอเริ่มมียาฉีดแตงมาแล้วนี้ ไม่เห็นรังมันเลย เดินหาก็ไม่เห็น รังนกก็ไม่มีเพราะมันไม่สามารถขยายพันธุ์ได้ คิดว่าคงมีผลกระทบต่อไข่นก ปีที่แล้วเคยจับมันได้ในบริเวณที่เขาไม่ปลูกแตง ก็ไม่เห็นมีไข่อยู่ในท้อง---

“---นอกจากนี้ก็พวกรังมัม (ผึ้งเล็ก) ที่มีจำนวนลดลง ปีที่แล้วพบเพียงรังเดียว มันคงตายไปเพราะไปตอมดอกแตงกวาที่เราฉีดยาไว้ สมัยก่อนมีเยอะ --- พวกเขียดต่างๆ นี่ก็ลดลงมาก คิดว่ามันอาจจะไปกินแมลงที่เราฉีดยาฆ่าไป แล้วพวกแมลงที่เราเคยกินได้ อย่างจิ้งหรีดนี้ก็ถูกยาฆ่าแมลงตายหมด---

ผลจากการตรวจเลือดที่พบสารเคมีตกค้างในผู้ที่เกี่ยวข้องกับการปลูกแตงเกือบร้อยละร้อย ประกอบกับการที่มีผู้ปลูกแตงบางรายเกิดอาการเจ็บป่วยจากพิษของสารเคมี ได้สร้างความกังวลใจให้แก่ชาวบ้านหนองพระไม่น้อย บางส่วนเริ่มมีการระมัดระวังและพยายามป้องกันตัวเองมากขึ้น แต่ก็เป็นการทำตามขอบเขตความรู้อันจำกัด จากการเข้าไปทำวิจัยในหมู่บ้าน ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นว่า มีเศษขยะจากสารเคมี เช่นกระป๋องและซองยาฆ่าแมลงที่ใช้หมดแล้ว ถูกทิ้งอยู่ทั่วไปในสวนแตง คำแนะนำของทางราชการในเรื่องการเพาะปลูกโดยไม่ใช้สารเคมี ยังเป็นคำแนะนำในเชิงหลักการ ไม่มีรูปธรรมของทางเลือกที่ชัดเจนเพียงพอ จากสภาพที่ทางเลือกทางด้านการเกษตรและทางเลือกอาชีพอื่นๆ อันมีอยู่อย่าง

จำกัดหรือเกือบไม่มี และราคาแตงในตลาดที่ขึ้นสูงในบางช่วง ก็ยังเป็นสิ่งล่อใจให้ชาวบ้าน
หนองพระปลูกแตงต่อไป ด้วยวิธีการที่เป็นอันตรายต่อตนเอง ผู้บริโภค และสิ่งแวดล้อมโดย
รวม

สรุป

ชาวบ้านหนองพระปรับตัวเข้าสู่ระบบตลาด ด้วยการพยายามครั้งแล้วครั้งเล่าใน
การทดลองปลูกพืชผลต่างๆที่คาดว่าจะมีราคาดี แต่ความผันผวนของราคาสินค้าเกษตร ก็ทำ
ให้การผลิตพืชไร่อายุสั้นของชาวบ้านหนองพระ เป็นได้แค่เพียง “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” เท่านั้น
นั้น ในช่วงระยะเวลา 19 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านหนองพระได้เข้าสู่การผลิตพืชผลหลายอย่าง
เริ่มตั้งแต่ ปอ แตงกวา แตงไทย มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง แต่ในเวลาไม่นานก็ต้องเลิก
ผลิต ส่วนใหญ่ด้วยเหตุผลที่ว่า การผลิตพืชผลเหล่านั้นประสบกับการขาดทุน ในปัจจุบันพืชที่
นิยมปลูกกันทั่วไปคือแตงกวา ซึ่งคาดว่า จะจบลงในสภาพเช่นเดียวกัน ซึ่งชาวบ้านอาจจะไม่
ขาดทุนเฉพาะในด้านทุนเงินตราเท่านั้น แต่ต้นทุนธรรมชาติในการปลูกพืชชนิดนี้ ก็มีราคาสูง
ยิ่ง

การผลิตแตงกวาในเชิงพาณิชย์ นอกจากจะต้องใช้เงินลงทุนสูงแล้ว สารเคมีในรูปปุ๋ย
ฮอร์โมน และยาฆ่าแมลงซึ่งต้องใช้ในปริมาณที่สูงมาก ยังเป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ผลิต
และผู้บริโภค และมีอันตรายต่อแหล่งอาหาร แหล่งน้ำ วงจรห่วงโซ่อาหาร และสิ่งแวดล้อม
อย่างรุนแรง เกษตรกรที่ปลูกแตงร้อยละ 98 มีสารเคมีตกค้างในกระแสดเลือด นก ไข่ และปลา
บางชนิดมีจำนวนลดลงจนชาวบ้านสังเกตเห็นได้ แม้เกษตรกรผู้ปลูกแตงจะเริ่มตระหนักถึง
อันตรายที่กำลังก่อตัวขึ้น แต่พวกเขาก็ยังคงปลูกแตงต่อไป ด้วยแรงจูงใจจากผลกำไรเป็น
กอบเป็นกำจากการปลูก (แม้บางครั้งก็มีการเสี่ยงต่อการขาดทุน) เนื่องจากผู้บริโภคส่วนใหญ่
ก็ยังคณิยมบริโภคแตงกวาผลใหญ่ที่มีรูปลักษณะสวยงามเหล่านี้

2.3 การทำไร่อ้อยโรงงานในระบบโคเวตา

ข้อมูลเกี่ยวกับการทำไร่อ้อยต่อไปนี้เป็นข้อมูลจากบ้านปางสา จังหวัดชัยภูมิ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปของบ้านปางสา เป็นที่ราบสูงน้ำท่วมถึง มีสภาพดินร่วนปนทรายที่มีความอุดมสมบูรณ์ อยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ อ่างเก็บน้ำซึ่งเกิดขึ้นจากการสร้างฝายกันลำห้วย และตั้งอยู่ใกล้กับภูตะเกา ซึ่งห่างจากหมู่บ้านประมาณ 10 กิโลเมตร และยังมีสวนป่าชุมชนซึ่งอยู่ในอาณาเขตของหมู่บ้าน ป่าภูตะเกามีพืชพรรณที่เอื้อต่อการดำรงชีพของชาวบ้าน ปัจจุบันบ้านปางสา มีประชากร 962 คน 192 ครัวเรือน

การประกอบอาชีพในปัจจุบัน ครัวเรือนส่วนใหญ่จะมีอาชีพทำนา จำนวน 171 ครัวเรือน รองลงมาคืออาชีพเลี้ยงไหม จำนวน 45 ครัวเรือน ปลูกผัก 40 ครัวเรือน ทำไร่อ้อย 22 ครัวเรือน ประมง 20 ครัวเรือน เลี้ยงสัตว์ 20 ครัวเรือน รับจ้างและไปทำงานที่กรุงเทพฯ และต่างประเทศ 20 ครัวเรือน รับราชการ 9 ครัวเรือน ค้าขาย 7 ครัวเรือน ตัดเย็บเสื้อผ้า 7 ครัวเรือน และทำสวน 2 ครัวเรือน และเป็นที่น่าสังเกตว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ

ปัจจุบันชาวบ้านปางสา จำนวน 22 ครัวเรือนประกอบอาชีพทำไร่อ้อย ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่เริ่มเข้ามาในช่วงพ.ศ. 2530 ในช่วงแรกๆ มีเพียงไม่กี่ครัวเรือนเท่านั้น เพราะต้องเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี และมีพื้นที่ทำกินค่อนข้างมาก แต่ในปัจจุบันการปลูกอ้อยมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น โดยชาวบ้านเริ่มปลูกอ้อยส่งเข้าหีบที่โรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียว อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2530¹² โรงงานน้ำตาลได้เข้ามาแนะนำส่งเสริม และให้การสนับสนุนในด้านการลงทุนแก่ชาวบ้านที่ต้องการทำไร่อ้อย กล่าวคือ โรงงานจะลงทุนให้ในช่วงแรก เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวอ้อยต้องนำมาขายให้กับทางโรงงาน แล้วทางโรงงานก็จะหักเงินที่ลงทุนให้ในช่วงแรกออกไป การปลูกอ้อยลักษณะนี้จะต้องผูกมัดกับโรงงาน ชาวบ้านเรียกว่า “อ้อยโคเวตา” แต่นับตั้งแต่ พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา ชาวบ้านเปลี่ยนมาปลูกอ้อยเข้าหีบเพื่อส่งโรงงานน้ำตาลหนองเรือ อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น ตามการจัดสรรพื้นที่ของโรงงาน

¹² โรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียว หรือโรงงานน้ำตาลรวมเกษตรกรอุตสาหกรรม ได้ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2526 เป็นโรงงานน้ำตาลที่ใหญ่และทันสมัยที่สุดแห่งหนึ่งในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ออกแบบกระบวนการผลิตจาก Tate & Lyle Industries ประเทศอังกฤษ ดำเนินการร่วมกับบริษัทน้ำตาลตะวันออก จำกัด และบริษัทน้ำตาลหนองใหญ่ มีกำลังผลิตในขั้นแรก 12,000 ตันอ้อยต่อวัน และเพิ่มเป็น 22,000 ตันอ้อยต่อวัน ในปัจจุบันมีชาวไร่อ้อยคู่สัญญามากกว่า 5,000 ราย (พิพัฒน์ พงศ์พิพร, 2542)

ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะต้องลงทุนสูงในช่วงปีแรก และต้องเป็นหนี้โรงงาน แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มีความต้องการที่จะปลูกอ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่สูง และให้ผลตอบแทนจากการปลูกสูงกว่าพืชอื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยปลูก การลงทุนปลูกอ้อยครั้งเดียวสามารถตัดได้ถึง 3-4 ฤดูกาล(ครั้ง) และมีตลาดรองรับแน่นอน นอกจากนี้อ้อยยังทนแล้งได้ดี ปัจจัยเหล่านี้ ชักชวนให้ชาวบ้านปลูกอ้อยมากขึ้น

พื้นที่ปลูกอ้อยที่บ้านปางสา เดิมชาวบ้านเคยปลูกพืชไร่อื่นๆ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด ปอ แต่ผลผลิตที่ได้ไม่ดีเท่าที่ควร จึงทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกอ้อย ปัจจุบันชาวบ้านได้เริ่มปลูกอ้อยมากขึ้น จึงต้องมีการเช่าพื้นที่สำหรับปลูก ซึ่งในหมู่บ้านคิดอัตราเช่าโดยเฉลี่ยปีละ 300 บาท สำหรับพื้นที่ที่เป็นดินทรายหรืออยู่ที่โคก ห่างจากแหล่งน้ำ แต่ถ้าเป็นที่ใกล้แหล่งน้ำที่มีดินดำหรือดินร่วนปนทราย อัตราค่าเช่าปีละ 500 บาท

เนื่องจากอ้อยที่ปลูกในหมู่บ้านเป็นอ้อยโคเวตา ดังนั้นในเรื่องพื้นที่ปลูกทางโรงงานน้ำตาลจะส่งเจ้าหน้าที่สำรวจ มาตรวจสอบดูสภาพดิน อากาศ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ว่า เป็นพื้นที่เหมาะสมในการปลูกหรือไม่ ถ้าพื้นที่ไม่เหมาะสมทางโรงงานจะไม่ให้โคเวตา

ในด้านขนาดพื้นที่นั้น ถ้าชาวบ้านมีที่ดินเพียง 5 – 10 ไร่ ชาวบ้านจะต้องรวมกลุ่มกัน 3 – 5 คน เพื่อจะผลิตอ้อยให้ได้ถึง 1,000 ตัน (100 ไร่ๆ ละ 10 ตัน) ตามโคเวตา นอกจากนี้ การรวมกลุ่มกันทำให้การขอพันธุ์และปุ๋ย ตลอดจนรถมาขนส่งอ้อยในช่วงเก็บเกี่ยวสะดวกและรวดเร็ว

วิธีการปลูกอ้อย

การปลูกอ้อยแต่ละครั้ง สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้นานถึง 3 หรือ 4 ปี ดังนั้นวิธีการปลูกและดูแลอ้อยจึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะส่งผลต่อรายได้ นับตั้งแต่การเตรียมพื้นที่และดินที่ปลูก การเลือกพันธุ์ การดูแลรักษา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการปลูกอ้อยเป็นการปลูกในระบบโคเวตา ดังนั้น ทางโรงงานจึงเป็นแหล่งข้อมูลและแหล่งให้คำแนะนำที่สำคัญ ผ่านทางเจ้าหน้าที่สนามของโรงงาน ในที่นี้จะกล่าวถึงขั้นตอนต่างๆพอสังเขป

พันธุ์อ้อย การทำไร่เริ่มแรก ต้องซื้อพันธุ์อ้อยก่อน พันธุ์เริ่มแรกมักซื้อมาจากโรงงาน การปลูกเริ่มแรกเป็นการปลูกเอาพันธุ์ กล่าวคือ พันธุ์อ้อย 1 ไร่ ปลูกขยายต่อได้ถึง 5-10 ไร่ ขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยและการดูแล การซื้อพันธุ์อ้อย ราคาต่อไร่ คือ 7,000 – 13,000 บาท ซึ่งขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยเช่นกัน

อ้อยแต่ละพันธุ์มีความสามารถในการไวต่อได้ต่างกัน และการไวต่อของอ้อยแต่ละพันธุ์จะขึ้นอยู่กับพื้นที่ปลูกด้วย เพราะว่าอ้อยแต่ละพันธุ์จะเจริญเติบโตได้ดีในสภาพดินและปริมาณน้ำ

ฝนแตกต่างกัน สำหรับพันธุ์อ้อยที่ปลูกในหมู่บ้านปางสา เริ่มแรกใช้พันธุ์ 38 (อ้อยขาว) พันธุ์ 417 (อ้อยแดง) พันธุ์สุพรรณ และพันธุ์ 39 ต่อมาใช้พันธุ์มากอส (อ้อยขาว) และตั้งแต่ พ.ศ.2544 เป็นต้นมา ชาวไร่อ้อยนิยมปลูกพันธุ์เค 200 เพราะเปลือกแข็งจะต้านทานหนอนกอได้ดีกว่าพันธุ์อื่นๆ และพันธุ์อู่ทอง 3 ซึ่งเป็นลูกผสมของอ้อยอู่ทอง 1 และอู่ทอง 2 ซึ่งให้ผลผลิตสูง

การเตรียมดินและช่วงฤดูปลูก การปลูกอ้อยจะเริ่มปลูกในเดือนเมษายน-พฤษภาคม เมื่อถึงเดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์ ก็จะมีการตัด ในการตัดมักจะต้องการจ้างคนงาน สำหรับการลงทุนในช่วงแรกทางโรงงานจะให้ค่ารถไถ พันธุ์อ้อย และปุ๋ย การไถเตรียมปลูกชาวบ้านจะไถ 3 ครั้ง¹³

ชาวไร่อ้อยจำนวนหนึ่งที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินทราย จะปลูกอ้อยข้ามแล้ง หรืออ้อยปลายฝน (อ้อยตุลาก็เรียก) โดยจะปลูกประมาณเดือน ตุลาคม-พฤศจิกายน หลังจากหมดฤดูฝน อ้อยข้ามแล้งนี้ระยะการเก็บเกี่ยวจะประมาณ 12 เดือน ซึ่งจะยาวนานกว่าอ้อยต้นฝน ทำให้คุณภาพความหวานของอ้อย (วัดเป็นหน่วยซี.ซี.เอส.) สูง ซึ่งการซื้อขายอ้อยจะขึ้นอยู่กับปริมาณความหวาน ถ้าปริมาณความหวานสูงก็จะได้ราคาสูง นับเป็นข้อได้เปรียบของการปลูกอ้อยข้ามแล้ง

การปลูก การปลูกอ้อย ทางโรงงานจะส่งเจ้าหน้าที่มาแนะนำการปลูก ดูแลรักษาและเก็บเกี่ยว ซึ่งวิธีการปลูกอ้อยจะนิยมปลูกโดยการใส่ท่อนพันธุ์ที่ซื้อมา หรือเตรียมปลูกไว้เอง¹⁴ หากท่อนพันธุ์ไม่ออก ชาวบ้านจะปลูกซ่อมหลังการปลูก 2-3 สัปดาห์ สำหรับอ้อยต่อ จะไม่นิยมปลูกซ่อม เนื่องจากโอกาสงอกขึ้นน้อย

¹³ การไถ 3 ครั้ง เพื่อให้ดินละเอียดร่วนซุย และตากดินทิ้งไว้ เพื่อทำลายศัตรูอ้อยในดิน ชักร่องลึกอย่างน้อย 30 เซนติเมตร ปรับระดับพื้นที่ให้เรียบร้อย โดยอาจให้เอียงไปทางใดทางหนึ่ง เพื่อการระบายน้ำ และลงไถดินดาน ทุกครั้งที่มีการรื้อต่อเพื่อปลูกอ้อยใหม่ โดยไถให้เป็นรูปตาหมากรุก ซึ่งการไถครั้งที่ 3 จะเป็นการไถกร่อง รอยจ่ายของชาวไร่ในช่วงนี้ คือ ค่าจ้างรถไถ รวม 3 ครั้ง ไร่ละ 700 และค่าปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตราไร่ละ 100 กิโลกรัม หรือคิดเป็นมูลค่า 395 บาท ต่อ 1 ไร่

¹⁴ วิธีการปลูกที่ชาวบ้านนิยมทำมี 2 วิธีคือ

วิธีที่ 1 นำท่อนพันธุ์ทั้งลำมาวางตามร่อง โดยจะชักร่องให้ลึกระยะแถว 1.0-1.3 เมตร และวางลำอ้อยในร่อง ใช้จอบสับลำอ้อย เป็น 2-3 ท่อน กลบดินหนา 10-15 เซนติเมตร เหยียบดินกลบให้แน่นเพื่อให้ท่อนสัมผัสกับดินชั้นมากที่สุด

วิธีที่ 2 นำท่อนพันธุ์มาตัดเป็นท่อนสั้น ๆ แต่ละท่อนจะต้องมีตาอย่างน้อย 2-3 ตา ใส่ปุ๋ยกันร่อง แล้วเอาดินกลบ จากนั้นจึงวางท่อนพันธุ์ลงในร่องในลักษณะที่ตาอยู่ด้านข้าง แล้วเอาดินกลบให้แน่นพอสมควร

การดูแลรักษา

การดูแลรักษาอ้อยในปีแรก (อ้อยปลูก) และปีถัดไปอีก 2 – 3 ปี (อ้อยต่อ) จะต้องทำอย่างสม่ำเสมอ โดยการใส่ปุ๋ยเคมี การไถกลบโคนหรือถมดินโคนอ้อย และการดายหญ้า อ้อยที่ได้รับการดูแลที่ดีจะให้ผลผลิตได้ถึง 4 ปี แต่บางที่ชาวไร่อ้อยจะไถทิ้งและปลูกใหม่หลังจากปีที่ 3 เพราะผลผลิตในปีที่ 4 จะลดลงมาก¹⁵

การป้องกันกำจัดวัชพืช โรค และแมลงก็เป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้ปลูกอ้อยแล้วได้ผลผลิตดี ในการควบคุมและกำจัดวัชพืชชาวไร่จะใช้ทั้งวิธีการพ่นสารเคมี และการใช้แรงงานคนดายหญ้า ส่วนการควบคุมและกำจัดแมลงและโรคนั้น ต้องเริ่มตั้งแต่การเลือกพันธุ์ที่ต้านทานโรคบางชนิดได้ดี การเลือกท่อนพันธุ์ที่ไม่มีโรค การหยอดสารเคมีป้องกันโรคที่ท่อนพันธุ์ก่อนการไถกลบ การปล่อยแตนเบียน แต่ถ้าควบคุมโรคไม่ได้ บางครั้งก็ต้องไถทิ้งและเผาทั้งแปลงเพื่อ

ซึ่งชาวบ้านนิยมที่จะปลูกวิธีที่ 2 มากกว่าเพราะจะทำให้อ้อยแตกหน่อใกล้เคียงกัน ซึ่งการปลูกแบบวิธีที่ 1 หน่ออ้อยที่แตกจะเกิดไม่พร้อมกัน

¹⁵ การดูแลรักษาอ้อย

- 1) อ้อยปลูก จะใส่ปุ๋ย 2 ครั้ง/ฤดูปลูก ใส่ครั้งแรกเมื่อเริ่มปลูกอ้อย เพราะต้องเร่งใส่ปุ๋ยในช่วงที่ดินมีความชื้น โดยใช้ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 100 กก./ไร่ ครั้งที่ 2 จะใส่เมื่ออ้อยอายุได้ประมาณ 2-4 เดือน ใช้ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 50 กก./ไร่ ในช่วงนี้จะทำการกลบร่องอ้อยไปพร้อม ๆ กัน
- 2) อ้อยต่อ ใส่ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 100 กก./ไร่ โดยแบ่งใส่ 2 ครั้ง เช่นเดียวกับอ้อยปลูก อ้อยต่อ หมายถึงอ้อยที่ปลูกปีแรก และตัดครั้งแรกซึ่งเรียกว่า “ตอ 1” การเก็บเกี่ยว ต้องตัดชิดดิน ไม่ต้องเผาใบหรือเศษเหลือในไร่ นอกจากมีโรคและแมลงระบาด เมื่อมีความชื้นพอ (ฝนตก หรือหมอกลง) ให้ใส่ปุ๋ยได้ทันที และทำการไถกลบโคนพร้อม ๆ กัน แต่บางครั้งเรือนจะไม่ไถกลบโคนหลังจากตัดอ้อยตอ 1 แต่จะปล่อยให้อ้อยแตกกอเลย สำหรับการดายหญ้าจะทำ 1 ครั้ง หลังจากตัดตอ 1 ไปแล้วประมาณ 2 เดือน และเมื่อตัดตอ 2 ซึ่งหมายถึง การเก็บเกี่ยวครั้งที่ 2 แล้วก็ไถกลบ และใส่ปุ๋ยอีกครั้งการดูแลรักษาก็ทำเหมือนตอ 1 หลังจากตัดตอ 3 แล้วก็ทำการไถเตรียมดินปลูกใหม่ แต่สำหรับพื้นที่ที่ตออ้อยยังมีความอุดมสมบูรณ์ สามารถไถเตรียมดินปลูกใหม่ หลังจากตอ 4 แต่ชาวบ้านจำนวนหนึ่ง เมื่อปลูกอ้อยได้ 2 – 3 ปี ก็จะตัดตอทิ้งไถพื้นที่ปลูกใหม่เพราะถ้าปล่อยต้นตอไว้นานๆ จะทำให้ต้นอ้อยไม่สมบูรณ์ลำต้นหักรากแตกเป็นปมและมีเหง้าสูงจากดิน

นอกจากนี้ ชาวไร่อ้อยต้องคอยถางหญ้าไม่ให้ขึ้นในบริเวณที่ปลูกอ้อย และเอาดินกลบอีกสามถึงสี่ครั้ง ซึ่งเป็นการถมดินให้สูงขึ้น เพื่อช่วยให้ต้นอ้อยเจริญเติบโตรวดเร็วขึ้น หลังจากนั้นต้นอ้อยจะออกงามโดยอาศัยความชื้นจากน้ำฝน

ไม่ให้โรคแพร่ระบาด ส่วนใหญ่การดูแลเรื่องโรคระบาดจะมีเจ้าหน้าที่จากโรงงานมาให้คำแนะนำและช่วยเหลือ¹⁶

¹⁶ การควบคุมวัชพืช ทำได้โดย

1) ใช้สารเคมี ในปัจจุบันชาวไร่ต้องพ่นสารเคมี (คุมหญ้าไม่ให้ขึ้น) และกำจัดวัชพืช เช่น อาทราซีน อัตรา 500-625 กรัม/ไร่ เพื่อคุมวัชพืช หลังจากไถพรวนดิน และใส่ปุ๋ย ในช่วงเดือนมิถุนายน-สิงหาคม จำนวนในการใช้ ขึ้นอยู่กับพื้นที่ และพันธุ์อ้อย โดยเฉลี่ยในการใช้คือ 1-3 ครั้ง ซึ่งเป็นช่วงที่วัชพืชงอกแล้ว ค่าสารเคมีต่อไร่คือ 125 บาท และสารกำจัดวัชพืชต่อไร่ คือ 170 บาท ซึ่งต้องจ้างค่าแรงงาน คือ ถึงละ 150 บาท ต่อ 1 ไร่ ในกรณีที่ไม่ได้ตักน้ำเพื่อผสมสารให้ แรงงาน ถ้าเจ้าของไร่ตักน้ำเตรียมไว้ จะคิดราคา 130 บาท ต่อ 1 ถึง ปัญหาที่พบ คือ การคุมและกำจัดวัชพืชไม่ทันเวลา ซึ่งจะมีผลกระทบต่อการทำงานของอ้อยได้ไม่ดี ทำให้ผลผลิตของอ้อยต่ำ และชาวไร่ไม่มีเวลาเหลือไปทำกิจกรรมอย่างอื่น สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการจัดการวัชพืชมาก โดยเฉพาะค่าสารกำจัดวัชพืช ค่าแรงงานพ่นสาร ทำให้ต้นทุนการทำไร่อ้อยสูง ผลผลิตต่ำ ถ้าปีไหนราคาอ้อยไม่ดี ชาวไร่จะไม่ค่อยมีกำไร

2) ใช้แรงงานคนในการดายหญ้า ในกรณีที่ผู้ใช้สารเคมีและสารกำจัดวัชพืช หรือใช้สารเคมีแล้วไม่สามารถควบคุมวัชพืชได้ โดยเฉลี่ยจะต้องดายหญ้า 1- 2 ครั้ง/ฤดูปลูก คือ ในช่วงตั้งแต่ปลูกจนถึงอายุ 4 เดือน ซึ่งต้นทุนอ้อยยังไม่เจริญเติบโตมากนัก ทั้งนี้เพราะเมื่ออ้อยอายุมากขึ้นจะใหญ่ ใบจะบังแสงทำให้หญ้ามิน้อย สำหรับแรงงานที่ใช้ในดายหญ้าหรือสับหญ้า จะจ้างแรงงานวันละ 100 บาท ซึ่ง 1 ไร่ ต้องใช้คนประมาณ 1-2 คน สำหรับกรณีหญ้าไม่มาก ถ้าหญ้ามียาวจำนวนมาก อาจใช้แรงงานนับสิบๆ คน

3) ใช้เครื่องจักรไถพรวนระหว่างร่องหลังปลูก เมื่อมีวัชพืชงอก หรือพรวนตอนอ้อยงอกขึ้น หรือเป็นหน่อขึ้น เพียงหัวเขา ซึ่งต้องจ้างรถพรวนราคาต่อไร่ คือ 300-400 บาท ในกรณีดังกล่าว ชาวไร่จะไม่นิยมทำ เพราะได้ใช้สารเคมี และดายหญ้าแล้ว รวมทั้งต้องเพิ่มต้นทุนการผลิตสูงไปด้วย

โรคและแมลงที่สำคัญและการป้องกันแก้ไข

1) โรคอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ โรคใบขาว โรคเส้ดำ และโรคเหี่ยวเน่าแดง และปัจจุบันมีโรคที่พบใหม่ คือ โรคกอตะไคร้ ซึ่งการป้องกันกำจัดโรคอ้อย ทำได้โดยการใช้พันธุ์อ้อยที่ต้านทานโรคได้ดี ทำลายกอที่เป็นโรคด้วยการขุดออกหรือเผาทิ้ง การไม่ใช้ท่อนพันธุ์จากกอที่เป็นโรค และต้องเตรียมแปลงพันธุ์เองเพื่อการควบคุมโรค

2) แมลงศัตรูอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ หนอนกอลายเล็ก หนอนกอสีขาว หนอนกอสีชมพู และหนอนด้วงยาว ซึ่งการป้องกันกำจัดแมลงศัตรู โดยตัดหน่ออ้อยที่ยอดเริ่มเหี่ยวไปทำลายเพื่อกำจัดด้วง และเจ้าหน้าที่จากโรงงานน้ำตาลนำสารเคมีมาหยอดร่องอ้อยก่อนกลบท่อนพันธุ์ และปล่อยแตนเบียน เพื่อควบคุมหนอนกอ ถ้าควบคุมการระบาดไม่ได้ จะทำการเผาต้นอ้อยทั้งแปลง

การเก็บเกี่ยวอ้อย

อายุเก็บเกี่ยวอ้อยประมาณ 10-12 เดือน ขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยและสภาพแวดล้อม แต่ถ้าอ้อยเริ่มมีดอกก็รีบตัด เพราะอ้อยจะกลวงเป็นรูตรงกลาง มีผลทำให้น้ำหนักอ้อยน้อยลง หลังจากตัดอ้อยแล้วต้องรีบส่งเข้าโรงงานภายใน 48 ชั่วโมง เพราะมีผลกระทบต่อค่าความหวาน ผลผลิตอ้อยที่ปลูกได้แต่ละปีจะประมาณ 10 ตัน/ไร่ และก่อนที่จะตัดอ้อยจะมีเจ้าหน้าที่จากโรงงานมาตรวจสอบก่อน

การเก็บเกี่ยว จะจ้างแรงงานตัดอ้อย อัตราจ้าง 100 มัด ต่อจำนวนเงิน 65-70 บาท ซึ่ง 1 มัดมีอ้อยประมาณ 10 ลำ แต่ถ้าอ้อยที่มีขนาดลำเล็กจะประมาณ 13-15 ลำต่อมัด สำหรับค่าใช้ในการตัดอ้อย 1 ไร่ (ได้อ้อยประมาณ 10 ตัน) ประมาณ 280-300 บาท และในปัจจุบันชาวไร่อ้อยมีการเผาใบอ้อยกันมากขึ้นก่อนเก็บเกี่ยว เนื่องจากขาดแคลนแรงงาน เพราะไม่ต้องการตัดอ้อยที่ล้มไม่ตั้งตรง และอ้อยสด ซึ่งตัดยากกว่าอ้อยที่เผาที่ทำให้ตัดอ้อยได้เร็วไม่ต้องลอกกาบใบ อ้อยที่เผาใบถ้าตัดแล้วไม่รีบขนส่งไปยังโรงงานทันที จะต้องถูกหักค่าคุณภาพความหวาน นอกจากนั้นในการดูแลอ้อยต่อจะต้องให้น้ำเพิ่มขึ้น เพราะอ้อยต่อจะเกิดการสูญเสียมาก

นอกจากนี้ ยังมีการจ้างแรงงานในการ “ขึ้นอ้อย” หรือการนำอ้อยที่มัดแล้วขึ้นรถเพื่อไปส่งที่โรงงานน้ำตาล รถส่วนใหญ่จะเป็นรถบรรทุก ส่วนน้อยจะเป็นรถอีแต่น การขึ้นอ้อยจะใช้แรงงาน 6 คน ต่อ 1 รถ ซึ่งบรรจุอ้อยได้ประมาณ 20-25 ตัน โดยให้ค่าแรงขึ้นอ้อย ตันละ 40 บาท ใน 1 วัน แรงงาน 6 คน จะขึ้นอ้อยได้ประมาณ 2 รถ ได้ค่าจ้างต่อวันประมาณ 200 กว่าบาท

ตลาดรับซื้อและรายได้

ผลผลิตที่ได้จะขายให้แก่โรงงานน้ำตาล ชาวไร่ต้องจ้างรถบรรทุกอ้อย (ตันละ 100 บาท) เพื่อนำผลผลิตส่งเข้าโรงงาน และทางโรงงานจะหักเงินเมื่อส่งอ้อยเข้าโรงงานแล้ว โดยประกันราคาให้ตันละ 400 บาท เป็นระยะเวลา 5 ปี แต่ถ้าอ้อยที่มีเกรดดี เช่น อ้อยแดงจะได้ตันละ 500 บาท (รายได้จากการขายอ้อยคิดจากราคาอ้อยต้นปี พ.ศ. 2544) ถ้าเป็นอ้อยปกติไม่ได้เป็นโรคใบขาวและโรคเส้ดำ ซึ่งไม่ถูกหักเปอร์เซ็นต์ จะได้ผลผลิตเฉลี่ย 10 ตันต่อไร่ จากการรวบรวมข้อมูลจะพบว่า มีการขายอ้อยให้แก่โรงงาน เป็น 3 กรณี (รายละเอียดดังตารางที่ – แสดงงบประมาณรายจ่าย-รายรับ และกำไร-ขาดทุน โดยเฉลี่ยในการทำไร่อ้อย 1 ไร่) ดังนี้

1) กรณีตัดอ้อยและนำส่งโรงงานเอง โดยรายได้จากการขายอ้อย เฉลี่ยประมาณ 5,000 บาทต่อไร่ ซึ่งกำไรจะได้น้อยกว่ากรณีที่ 2 อย่างไรก็ตาม กรณีดังกล่าวเหมาะสมสำหรับผู้

เป็นหัวหน้าโควตาที่มีลูกไร่เยอะ เพราะมีอำนาจในการต่อรองกับโรงงานได้ดี ทั้งเรื่องขอพันธุ์ ขอบุ๋ย และสิ่งสนับสนุนอื่นๆ นอกจากนั้น ยังรวมถึง การขอคิวนำอ้อยเข้าโรงงานได้รวดเร็ว ซึ่งจะได้ค่าความหวานมาก และแรงงานในการตัดอ้อยก็มีจำนวนมากและแน่นอน

2) กรณีขายอ้อยยกไร่ โดยชาวไร่อ้อยจำนวนหนึ่งโดยเฉพาะที่เป็นลูกไร่ หรือชาวไร่ย่อยที่ผลิตภายในครัวเรือน จะขายอ้อยยกไร่ ซึ่งไม่ตัดอ้อยเพื่อส่งเข้าหีบโรงงานเอง เพราะมีความคิดว่า ถ้าตัดเองรายจ่ายจะสูง เช่น ค่าจ้างรถเข็นอ้อย ค่าแรงงาน ทั้งตัดอ้อย และขึ้นอ้อย โดยจะขายไร่ละประมาณ 3,600 บาท ดังชาวไร่ย่อยที่ผลิตภายในครัวเรือนกล่าวว่า

“ชาวไร่ขายอ้อยยกไร่เยอะมาก เพราะไม่เหนื่อย มีคนบ่นว่า บางทีหาคนงานก็ยาก ค่าคนขึ้น ต้องจ้อเขาเยอะ ขายยกไร่จึงดีกว่า แต่ขายตัดบางครั้งก็ได้เยอะกว่า เพราะเรากะอ้อยไม่ถูก แต่ขายยกไร่จะได้ดีกว่า เพราะบางครั้งอ้อยเราสั้น หรืออ้อยเรายาว แต่คนตัดก็คิดราคาเดียวกัน ดังนั้น ขายยกไร่ จึงได้ดีกว่าตัดเอง ถ้าพวกหน้าโควตา ก็หาแรงงานมาตัดได้ แต่ถ้าเราไม่เข้าโควตา เราขายยกไร่จะสบายดีกว่า หัวหน้าโควตาจะได้กำไร เพราะคนงานเขาจะมีแน่นอน ไม่ลำบาก รับคนงานจากต่างจังหวัดมาอยู่บ้านเลย ถ้าเป็นแบบเราจะลำบาก เราต้องไปรับเขามาตัด บางครั้งเขาก็ไม่ยอมตัดให้เรา เพราะเราไม่ใช่หัวหน้าโควตา และแรงงานจะได้เงินเป็นวัน (15 วัน) เราจ่ายเงินสดเขาไม่ชอบ และก็มาเลย”

3) กรณีขายอ้อยเงินสด ยังมีชาวไร่อ้อยจำนวนหนึ่ง ขาย “อ้อยเงินสด” หรือการไม่นำอ้อยไปขายที่โรงงาน เพราะโรงงานออกเป็นเช็ค แต่จะขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ถ้าโรงงานให้ราคาอ้อยตันละ 500 บาท พ่อคนกลาง หรือแหล่งที่ชาวไร่จะนำอ้อยไปขาย จะให้ตันละ 450 บาท โดยจ่ายเป็นเงินสด เหตุผลที่ชาวไร่ขายอ้อยด้วยวิธีนี้ ถึงแม้จะได้กำไรต่ำกว่ากรณีที่ 2 มากก็เพราะเห็นว่า มีความสะดวก ไม่ยุ่งยาก และได้เงินเร็ว เพราะหมุนเงินไม่ทัน

ตารางที่ 2.3 งบประมาณรายจ่าย-รายรับ และงบดุลโดยเฉลี่ย ในการทำไร่ถั่วฝักยาว ต่อไร่

งบประมาณ	ปีที่ 1 (ต่อ 1) (บาท)	ปีที่ 2 (ต่อ 2) (บาท)	ปีที่ 3 (ต่อ 3) (บาท)	ปีที่ 4 (ต่อ 4) (บาท)
รายจ่าย				
- ค่าพันธุ์ถั่วฝักยาว	700	-	-	-
- ค่าเช่าที่ (กรณีไม่มีที่ดินของตนเอง)	300	300	300	300
- ค่ารถไถ/แรงงานคน ในการเตรียมดิน	700	700	700	700
- ค่าปุ๋ยกลบรองตอนปลูก	395	395	395	395
- ค่าปุ๋ยครั้งที่ 2	198	395	395	395
- ค่าสารคุมวัชพืช	125	125	125	125
- ค่าสารกำจัดวัชพืช	170	170	170	170
- ค่าแรงงานในการพ่นสารคุม/สารกำจัด	150	150	150	150
- ค่าแรงงานคนในการดายหญ้า/สับหญ้า	150	200	200	200
- ค่าแรงงานตัดถั่วฝักยาว*	280	300	300	300
- ค่าแรงงานขึ้นถั่วฝักยาว*	400	400	400	400
- ค่ารถบรรทุกถั่วฝักยาวส่งหีบโรงงาน*	1,000	1,000	1,000	1,000
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
รายรับกรณีตัดถั่วฝักยาวและนำส่งโรงงานเอง	5,000	5,000	5,000	5,000
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
งบดุล	+432	+1,132	+1,132	+1,132
รายรับ กรณีขายยกไร่	3,600	3,600	3,600	3,600
หักรายจ่ายทั้งหมด (หักจากรายจ่าย*)	2,888	2,188	2,188	2,188
งบดุล	+712	+1,412	+1,412	+1,412
รายรับ กรณีขายถั่วฝักยาวเงินสด	4,500	4,500	4,500	4,500
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
งบดุล	-68	+632	+632	+632

หมายเหตุ + = กำไร - = ขาดทุน

กล่าวโดยสรุป การปลูกถั่วฝักยาวเป็นการปลูกที่ใช้การลงทุนสูงกว่าพืชชนิดอื่น ต้องมีการดูแลเอาใจใส่อย่างดี ในบางช่วงก็ต้องรีบเร่งทำงานแข่งกับเวลา มิฉะนั้นจะเกิดผลเสียหายและมีผลต่อการสูญเสียรายได้ เช่น การดายหญ้าและกำจัดวัชพืช ต้องรีบทำให้เสร็จทันเวลา เพราะถ้าการดายหญ้า ล่าช้าเกินไป จะทำให้การดูแลถั่วฝักยาวไม่สมบูรณ์ มีผลกระทบต่อผลผลิต ต้นทุนสูง และได้ผลกำไรน้อย บางทีชาวไร่จึงตัดสินใจใช้สารเคมีแทน ซึ่งก็เป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากและมีผลเสียต่อสุขภาพ บางปีก็ประสบปัญหาความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ยอดต้นถั่วฝักยาว

เหี่ยวตายทั้งต้น นอกจากนี้ อ้อยเมื่อตัดแล้ว จะต้องส่งเข้าโรงหีบภายในเวลาไม่เกิน 48 ชั่วโมง เพราะคุณภาพอ้อยจะเสื่อมลง ความหวานจะลดลง “มันต่างจากผลผลิตเกษตรอื่นๆ เช่น ข้าว ข้าวโพด หรือถั่วต่างๆ ที่สามารถเก็บไว้ได้นานกว่ามาก” ความเร่งรีบต่างๆ ทำให้ต้องมีการจ้างแรงงาน ซึ่งส่งผลทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม การที่อ้อยเป็นพืชที่ปลูกในระบบโคเวตา และมีการประกันราคารับซื้อ ก็ยังเป็นปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจในการปลูกพืชชนิดนี้ มากกว่าการปลูกพืชชนิดอื่น

การลงทุนที่สูงกว่าการปลูกพืชชนิดอื่นๆ ประกอบกับการที่ต้องเข้าเป็นสมาชิกชาวไร่อ้อย ซึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า “ลูกไร่” นั้น ทำให้ชาวบ้านที่ปลูกอ้อยต้องพึ่งพิงนายทุนจากภายนอก และเป็นหนี้โรงงานในด้านค่าไถ พันธุ์อ้อย และปุ๋ย นอกจากนี้ ยังเป็นหนี้จากการกู้เงินจากทางโรงงานซึ่ง เรียกว่า “เงินเกี้ยว” ซึ่งใช้สำหรับบำรุงต่ออ้อย กู้อัตราร้อยละ 9 ดังคำบรรยายของชาวไร่อ้อยที่ สะท้อนถึงเหตุจูงใจในการทำไร่อ้อยที่ต้องพึ่งพิงทุน และตลาดจากนายทุนหรือโรงงานน้ำตาลมา โดยตลอด

“เหตุจูงใจที่ทำให้ปลูกอ้อย เพราะมีโรงงานมารองรับ ประกันราคาให้ และมีที่ขาย มี โรงงานรับซื้อ มีตลาดแน่นอน มีหัวหน้าคิว มีโคเวตา มีการส่งเสริมปุ๋ยมาให้ มีเงินให้ ถ้าใครต้องการไถไร่ ก็มีเงินมาให้เลย ถ้าได้เงินก็ใช้หนี้โรงงาน ที่เหลือก็เป็นของเรา คน ที่ไม่มีทุนก็ทำแบบนี้”

อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้คิดคำนวณดูแล้วว่า ถ้าอ้อยราคาต่ำกว่า 500 บาทต่อตัน ชาวบ้านจะเลิกปลูกเพราะไม่คุ้มกับทุนที่ลงไป แต่ถ้าผลผลิตอ้อยดีราคาสูงต่อไปเรื่อยๆ ในระยะสั้นจะทำให้การขยายพื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มขึ้น เพราะตอนนี้มีชาวบ้านบางครัวเรือน ต้องการปลูกอ้อย โดยจะดูผลผลิตของชาวไร่ที่ลงทุนปลูกไปแล้วว่าให้ผลผลิตดีแค่ไหน ถ้าผลผลิตดี และสามารถจ่ายหนี้สินให้กับทางโรงงานได้อย่างรวดเร็ว ก็จะทำการปลูกอ้อยมากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะต้องลงทุนสูงในช่วงปีแรก และต้องเป็นหนี้โรงงาน แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มีความต้องการที่จะปลูกอ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่สูง และให้ผลตอบแทนจากการปลูกสูงกว่าพืชอื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยปลูก การลงทุนปลูกอ้อยครั้งเดียวสามารถตัดได้ถึง 3-4 ฤดูกาล และมีตลาดรองรับแน่นอน นอกจากนี้อ้อยยังทนแล้งได้ดี ปัจจัยเหล่านี้ เชิญชวนให้ชาวบ้านปลูกอ้อยมากขึ้น

กรณีที่ 3 การปรับตัวในภาวะวิกฤต : อุทกภัย พ.ศ. 2545 ที่บ้านหนองลาย

ภาวะวิกฤต อาจเป็นช่วงเวลาที่เราจะสามารถทำความเข้าใจกับการปรับตัวของชุมชน และครอบครัวชาวนาได้ชัดเจน ในช่วงเดือนกันยายน – ตุลาคม พ.ศ. 2545 พื้นที่ภาคอีสาน หลายจังหวัดประสบกับอุทกภัยร้ายแรง พื้นที่วิจัยที่จังหวัดมหาสารคามก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่ประสบกับภัยนี้ อุทกภัยที่ จ.มหาสารคามครั้งนี้ เป็นอุทกภัยที่รุนแรงที่สุดในรอบ 20 ปี ที่บ้านหนองลาย ซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยปรากฏว่าประมาณร้อยละ 70 ของที่นาของหมู่บ้านถูกน้ำท่วมเป็นเวลาเกือบเดือน ชาวที่กำลังตั้งท้องเสียหายทั้งหมด เส้นทางเข้าหมู่บ้านถูกตัดขาดนานหลายสัปดาห์ ต้องใช้เรือพายจึงจะติดต่อกับภายนอกได้

บ้านหนองลาย เป็นหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในเขตชลประทานน้ำพอง-หนองหวาย ซึ่งเป็นพื้นที่รับน้ำชลประทานจากเขื่อนอุบลรัตน์ พื้นที่ของหมู่บ้านส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแอ่งกะทะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านจะเป็นที่ดอนและเป็นที่ตั้งบ้านเรือน มีครัวเรือนทั้งสิ้น 104 ครัวเรือน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา โดยทำทั้งนาปี และนาปรัง อาชีพรองทำการประมง ทำปลาร้าและค้าขายปลาร้า เนื่องจากเป็นหมู่บ้านที่มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ คือ มีทั้งลำห้วยและหนองน้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้หมู่บ้าน อุทกภัยที่เกิดขึ้นในช่วงปลายของฤดูฝน พ.ศ. 2545 ได้ส่งผลให้ที่นาของประชาชน 100 หลังคาเรือน (ร้อยละ 96 ของครัวเรือนทั้งหมด) ถูกน้ำท่วม ชาวเสียหายทั้งหมด คิดเป็นพื้นที่นาประมาณ 1,385 ไร่ จากพื้นที่หมู่บ้านรวม 1,884 ไร่ (ซึ่งรวมที่สาธารณะด้วย) และบ้านเรือนอีก 11 หลังคาถูกน้ำท่วมด้วย

อุทกภัยครั้งนี้มีผลต่อการดำรงชีวิตและจิตใจของชาวบ้านมาก เพราะความอยู่รอด และความหวังของชาวนาส่วนใหญ่ ขึ้นอยู่กับนา มีการลงทุนไปมากแล้ว เพราะระยะเวลาที่น้ำท่วมเป็นช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้องแล้ว และดูท่าว่าจะได้ผลผลิตดีในปีี้ ครัวเรือนส่วนใหญ่เมื่อเจอภาวะอุทกภัยจะมีความกังวลว่า จะมีข้าวที่ไหนกิน จะมีเงินจากไหนไปส่งหนี้ แต่อย่างไรก็ตาม ในที่สุดแล้ว ชาวนาบ้านหนองลายก็สามารถปรับตัวแก้ไขสถานการณ์ได้ และขณะนี้ เมื่อเริ่มฤดูนาปรัง ชาวนาทั้งหมดก็สามารถหาทุนมาทำการผลิตในฤดูเพาะปลูกถัดไปได้ ผู้วิจัยเห็นว่า ภาวะวิกฤตจากอุทกภัยครั้งนี้ จะทำให้เราสามารถทำความเข้าใจกับวิธีการปรับตัวของชาวนาได้เป็นอย่างดีว่า ในสภาพที่ชาวนาโดยทั่วไปไม่มีเงินออม และในยามปกติก็ต่างดำรงชีวิตในลักษณะที่มีนักวิชาการบางคนกล่าวว่า อยู่ในสภาพที่เหมือนกับคนที่จมน้ำจนปริ่มคือนั้น ชาวนาทำอย่างไรจึงสามารถพาตนเองและครอบครัวรอดได้

บริบทชุมชนบ้านหนองลาย

บ้านหนองลายตั้งอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม โดยตั้งอยู่ห่างจากตัวอำเภอ 13 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นเพียง 20 กิโลเมตร พื้นที่ตั้งหมู่บ้านมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มเป็นแอ่งกระทะ มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์คือ หนองลาย แก่งอีโล้น และห้วยกุดบักลาย และยังมีคลองชลประทาน ซึ่งได้รับน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ หล่อเลี้ยงพื้นที่นาส่วนใหญ่ของหมู่บ้านด้วย ปัจจุบัน บ้านหนองลายมีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 583 คน 104 ครัวเรือน ครัวเรือนส่วนใหญ่คือจำนวน 102 ครัวเรือนทำนา แต่ครัวเรือนที่ระบุว่าทำนาเป็นอาชีพหลักมีเพียง 67 ครัวเรือน อาชีพหลักอื่นๆของครัวเรือนที่เหลือในหมู่บ้านคือ เลี้ยงสัตว์ (19 ครัวเรือน) ค้าขาย (6 ครัวเรือน) รับราชการ (2 ครัวเรือน) รับจ้าง (9 ครัวเรือน) และตัดเย็บเสื้อผ้า (1 ครัวเรือน) และเนื่องจากหมู่บ้านมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ อาชีพรองที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการทำประมง และการทำปลาร้าเพื่อขายและบริโภค นอกจากนี้ มีการปลูกต้นหอมในฤดูแล้งเพื่อขาย ส่วนพืชไร่อายุยาวเช่นปอ มันลำปะหลัง และอ้อย ไม่มีปลูกเนื่องจากไม่มีพื้นที่ดอน

หมู่บ้านหนองลายก่อตั้งมาตั้งแต่ พ.ศ. 2463 มีครัวเรือนในระยะแรก 28 ครัวเรือน ซึ่งแยกมาจากบ้านแบก สาเหตุที่แยกมาตั้งหมู่บ้านใหม่ ก็เพื่อให้มาอยู่ใกล้ที่ทำกิน ในระยะต่อมามีครัวเรือนที่เป็นสายญาติโยกย้ายมาจากจังหวัดอุบลราชธานีและร้อยเอ็ดมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมด้วยเนื่องจากเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์

การทำนาที่บ้านหนองลาย ทำได้ทั้งนาปีและนาปรัง มีครัวเรือนที่ทำทั้งนาปีและนาปรังรวม 102 ครัวเรือน (ร้อยละ 98 ของครัวเรือนทั้งหมด) การทำนาปี ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเหนียว ซึ่งผลผลิตส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคในครอบครัว และมีการปลูกข้าวเจ้าเพื่อขายด้วย แต่การปลูกข้าวเจ้าในฤดูนาปี (ฤดูฝน) จะปลูกในปริมาณไม่มาก เพราะเน้นการปลูกข้าวเหนียวให้พอกินก่อนสำหรับการปลูกข้าวนาปรัง จะเป็นการปลูกข้าวเจ้าเป็นหลัก ในด้านพันธุ์ข้าว นั้นพบว่าพันธุ์ข้าวเหนียวนาปีที่นิยมปลูกคือ ข้าว กข. 6 และ กข. 8 ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้านาปรังที่นิยมปลูกคือ ชัยนาท 1 สุพรรณ 1 กข. 23 และข้าวหอมมะลิ 05 การที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ทำนาปลูกข้าวทั้งในฤดูแล้งและฤดูฝน และยังมีการปลูกหอมแบ่งในฤดูแล้งควบคู่ไปกับการทำนาปรัง รวมทั้งการจับปลาและทำปลาร้า ทำให้สมาชิกในครัวเรือนที่ทำเกษตรกรรมเป็นหลักล้วนมีงานทำตลอดทั้งปีในไร่นา แต่ก็จะมีสมาชิกบางส่วนในครัวเรือนที่ไม่ทำเกษตรกรรม ที่ประกอบอาชีพอื่นๆด้วย เช่น การไปรับจ้างต่างถิ่นระยะยาว (ที่หมู่บ้านนี้นิยมไปทำงานสวนปาล์มในภาคใต้) ค้าขาย เป็นต้น

การปรับตัวเมื่อประสบอุทกภัย

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น อุทกภัยที่เกิดขึ้นในช่วงเดือนกันยายน-ตุลาคม พ.ศ. 2545 เป็นอุทกภัยที่ร้ายแรงที่สุดที่ชาวบ้านเคยประสบมาในรอบ 20 ปี ชาวนาปีในพื้นที่นาประมาณร้อยละ 70 ของหมู่บ้านที่กำลังตั้งท้องออกรวงเสียหายทั้งหมด ซึ่งหมายถึงว่า ชาวนาเหล่านี้ได้สูญเสียเงินที่ลงทุนไปในการปลูกข้าว (ประมาณ 527 บาทต่อไร่) และไม่มีข้าวที่เตรียมปลูกไว้เพื่อการบริโภค ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ชาวบ้านหนองลายร้อยละ 98 ทำนาทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง โดยผลผลิตจากการทำนาในฤดูฝนจะใช้เพื่อการบริโภคเป็นหลัก โดยทั่วไปชาวนาจะขายผลผลิตส่วนหนึ่งทันทีหลังจากการเก็บเกี่ยว เพื่อใช้หนี้ที่เกิดจากการทำนา เช่นค่าปุ๋ย ค่าแรงเก็บเกี่ยวและสีข้าวจากรวง และหลังจากนั้น อาจมีการขายข้าวบ้างในยามจำเป็นที่ต้องใช้เงิน ซึ่งรวมถึงการใช้เงินลงทุนในการเพาะปลูกครั้งต่อไปในฤดูนาปรังด้วย ส่วนใหญ่ การทำนาปีในฤดูฝนจะใช้วิธีการทำนาดำ ซึ่งจะเริ่มเตรียมไถนาเพื่อเพาะกล้าข้าวตั้งแต่เดือนมิถุนายน และเริ่มดำนาในเดือนมิถุนายน โดยอาศัยน้ำจากคลองชลประทานและน้ำฝน และสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้ในเดือนพฤศจิกายน พอถึงเดือนมกราคม ชาวนาก็จะหว่านข้าวเพื่อทำนาปรัง และเก็บเกี่ยวในเดือนพฤษภาคม การทำนาปรังจะนิยมใช้การทำนาหว่าน และต้องมีการดูแลแปลงนาอย่างดี ทั้งในเรื่องระดับน้ำ แสง สัตว์รบกวนต่างๆ และโรคพืช ถ้าไม่ดูแลให้ดีผลผลิตข้าวจะเสียหาย ไม่คุ้มกับการลงทุน

อุทกภัย พ.ศ. 2545 เกิดขึ้นในเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม เป็นช่วงที่ชาวนาปีที่ดำไว้อยู่ในระยะตั้งท้องออกรวง การสูญเสียผลผลิตครั้งนี้ จึงหมายถึงการสูญเสียทั้งข้าวที่ปรกติจะมีไว้ใช้บริโภคตลอดปี และไม่มีพันธุ์ข้าวปลูกสำหรับฤดูนาปีถัดไปด้วย นอกจากนี้ เงินหมุนเวียนสำหรับการทำนาปรังส่วนหนึ่งจะได้มาจากการขายข้าวนาปีด้วย (ส่วนที่เหลือจะได้จากการรับจ้างหรือการประกอบอาชีพอื่นผสมกันไป รวมทั้งอาจได้มาจากสมาชิกในครัวเรือนที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นด้วย) การปรับตัวในภาวะวิกฤตของชาวนาจึงเป็นประเด็นที่น่าจะได้รับความสนใจมากขึ้น

จากการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจและสัมภาษณ์เชิงลึกสามารถสรุปได้ว่า แบบแผนการปรับตัวของชาวบ้านหนองลายในภาวะวิกฤติพอสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. การนำแรงงานและทักษะที่มีอยู่ไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เปลี่ยนไป โดยยังอิงอยู่กับภาคการเกษตร กิจกรรมที่สำคัญคือการทำประมง

อุทกภัยทำให้ข้าวในนาเสียหาย แต่อุทกภัยก็สร้างโอกาสใหม่ คือการจับปลาตามแม่น้ำหนองน้ำที่มีน้ำเอ่อท่วม รวมทั้งตามทุ่งนาที่มีน้ำท่วม ปรกติในยามน้ำหลากเช่นนี้ก็มีปลามากมายตามธรรมชาติอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านหนองลายส่วนหนึ่งเล่าว่า มีปลามากกว่าปรกติและปลาตัว

โต เนื่องจากน้ำได้ท่วมบ่อเลี้ยงปลา ทำให้ปลาเลี้ยงจากที่อื่นว่ายมาตามกระแสน้ำด้วย ครั้วเรือนที่ออกไปจับปลา มีทั้งพวกที่ทำประมงเป็นอาชีพอยู่แล้ว และมีเรือและอุปกรณ์จับปลาพร้อมอยู่แล้ว และยังมีพวกที่หันมาหาปลาโดยมีอุปกรณ์ง่าย ๆ จับปลาตามริมฝั่ง ด้วยเบ็ดและตาข่าย นอกจากนี้ ยังมีครั้วเรือนที่ลงทุนซื้อเรือใหม่รวม 16 ครั้วเรือน ลงทุนซื้อเรือลำละ 3,000 บาท

“การจับปลาโดยใช้เรือทำให้ไปจับปลาได้ไกลๆ ในที่น้ำลึกจะมีปลาตัวใหญ่มาก ส่วนใหญ่จะออกไปกางตาง (ตาข่ายดักปลา) ตอนบ่าย พอตอนตี 2 ถึง 6 โมงเช้าก็ไปเก็บกู่ตาง การวางตางก็ใช้วิธียึดกับต้นไม้หรือกิ่งไม้ที่สามารถยึดตางไว้ได้ พอยึดได้ข้างหนึ่ง ก็กางตางไปตามน้ำหรือทวนน้ำก็ได้ ปลาที่จับได้ก็มี ปลาหลด ปลากะแยง ปลาช่อน ปลานิล ปลาไน ปลาดูเพียน พอเก็บกู่ตางได้ ก็เอาไปให้แม่บ้านและสมาชิกที่บ้านปลดปลาจากตาง ส่วนใหญ่ช่วงน้ำท่วมพวกเราจะออกจับปลาทุกวัน”

ปลาที่จับได้ จะนำไปขายที่ตลาดที่ตัวอำเภอ ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 13 กิโลเมตร หรือนำไปแปรรูปเป็นปลาแห้ง และปลาร้า ทั้งปลาแห้งและปลาร้าสามารถเก็บไว้ได้นาน สำหรับการบริโภค ขาย และแลกเปลี่ยนข้าว

“ถ้าจับปลาได้ตัวโตมาก และยังไม่ตาย ก็จะรับนำปลาสดไปขายที่ตลาดที่อำเภอ ปลาที่ไปขายมีพวกปลากะแยง กิโลละ 40-50 บาท ปลาหลดกิโลละ 80 บาท ปลาช่อนกิโลละ 50 บาท ถ้าปลาช่อนตัวโตตาย ก็จะทำเป็นปลาช่อนหมักเกลือ ขายกิโลละ 30-40 บาท ถ้าปลาตัวเล็ก ก็เอามาทำปลาร้าไว้ เอาไว้ขายหรือแลกข้าวเปลือก”

ผู้ที่มีเรือสามารถจับปลาขายได้รายได้เฉลี่ยประมาณวันละ 600 บาท (ต่ำสุด 300 บาท สูงสุด 1,000 บาท) ตลอดระยะเวลา 2 เดือนที่น้ำท่วม มีรายได้เฉลี่ยประมาณ 30,000 – 35,000 บาท ในระยะเวลาประมาณ 2 เดือน และยังมีรายได้จากการทำปลาร้าขาย ซึ่งครั้วเรือนที่มีเรือสามารถสร้างรายได้จากการทำปลาร้าขาย (จากการจับปลาในช่วงน้ำท่วมเป็นเวลา 2 เดือน) ประมาณ 16,000 บาท นับเป็นรายได้ที่ดีทีเดียว แต่ก็ได้มาจากการทำานหนัก

อย่างไรก็ตาม มีบางครั้วเรือนที่ลงทุนซื้อเรือและตาข่ายจับปลา ด้วยความหวังว่าจะหาเงินจากการจับปลาและการทำปลาร้าขายได้มาก แต่ผลไม่เป็นไปตามที่คาดหมายไว้ เช่น กรณี

หนึ่ง ลงทุนซื้อเรือ 3,000 บาท แต่จับปลาทำปลาร้าได้เพียง 2 โถง (โถงละ 800 บาท) เท่านั้น แต่ตัวเขาเองก็ไม่ได้เสียขายเงินที่ลงทุนไป เพราะคิดว่าจะสามารถเก็บเรือและตาข่ายไว้ใช้ได้อีกนาน

2. การใช้ภูมิความรู้ที่มีอยู่ในการแปรรูปผลผลิต

การแปรรูปปลานับเป็นภูมิปัญญาที่สำคัญของชาวอีสานมาช้านาน ชาวอีสานสามารถแปรรูปปลาเป็นอาหารได้หลายอย่างทำให้มีรสชาติหลากหลายไม่น่าเบื่อ เช่น ปลาร้า ปลาสาม ปลาแห้ง ปลาแดดเดียว และทำให้ปลาที่จับได้สามารถเก็บไว้บริโภคหรือขายได้เป็นระยะเวลานาน ทำให้ไม่ต้องรีบขายจนราคาตกและไม่มีข้อต่อรองกับพ่อค้า สำหรับบ้านหนองลายนั้น เนื่องจากมีภูมิเวศที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ จึงมีการสะสมภูมิปัญญาด้านการแปรรูปปลาอย่างต่อเนื่อง มีการทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาสามออกขายและแลกข้าวมานาน จนมีเครือข่ายการค้าและแลกเปลี่ยนปลาร้าอยู่อย่างกว้างขวาง และมีผู้ทำอาชีพค้าปลาร้าเป็นอาชีพหลักและอาชีพรองหลายราย บางครั้ง ปลาที่จับได้ไม่พอกับการขาย ผู้ที่ค้าปลาร้าเป็นอาชีพหลักก็ถึงกับมีการไปรับหัวปลาร้าจากจังหวัดกาฬสินธุ์ มาผสมกับปลาร้าที่ทำขึ้นในหมู่บ้าน

3. การทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหลากหลาย

3.1 การค้าขาย

3.1.1 การค้าขายปลาร้า

จากการที่ในช่วงน้ำท่วมมีการจับปลาได้มาก ประกอบกับบ้านหนองลายก็เป็นหมู่บ้านที่มีการจับปลา การทำปลาร้า และการค้าขายปลาร้ามามากแต่เดิม ทำให้เมื่อประสบกับภาวะวิกฤต ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงหันไปอิงกับทักษะด้านอาชีพเดิมที่สะสมมาของชุมชน โดยทั่วไปครัวเรือนที่จับปลารายย่อยก็มักจะเอาปลาเล็กปลาน้อยมาหมักปลาร้าไว้เพื่อเก็บไว้บริโภค ถ้ามีมากก็จะขายให้แก่ผู้ที่ทำอาชีพค้าขายปลาร้า หรือขายให้กับผู้ที่ออกไปค้าขายในตลาด บางทีถ้ามีญาติพี่น้องที่ออกไปค้าขายก็จะใช้วิธี“ฝากไปขาย” จึงเห็นได้ว่า ไม่ใช่ทุกครัวเรือนที่มีการจับปลาและทำปลาร้าจะมีอาชีพค้าขายปลาร้า ทั้งนี้เนื่องจากผู้ที่ออกไปจับปลาก็มักมีงานเต็มมือ ไม่มีเวลาที่จะไปขายปลาร้า

สำหรับผู้ประกอบอาชีพค้าขายปลาร้านั้น มักจะไปกันเป็นกลุ่ม โดยนัดหมายเวลาไปด้วยกัน และเหมารถไปโดยช่วยกันออกค่าใช้จ่ายในการเหมารถ การออกไปขายแต่ละครั้งจะใช้เวลา 1-2 อาทิตย์ นำปลาร้าไปประมาณ 10-20 ปีนต่อคน ออกไปเป็นกลุ่มๆละประมาณ 7-8 คน เสียค่ารถคนละประมาณ 500 บาท ไปตามต่างจังหวัด เช่น ขอนแก่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี ร้อยเอ็ด

โดยเลือกเขตที่ไม่มีแหล่งหาปลา และลงขายหมู่บ้านละ 1 คน การขายจะขายเป็นเงินสด หรือ แลกเป็นข้าว ถ้าขายเป็นเงิน จะขายปลาร้าในราคา กิโลกรัมละ 20 บาท ถ้าแลกเป็นข้าว จะมี ตะกร้าไว้ตวงข้าว ที่ชาวบ้านเรียกว่า “เปาะ” ปลาร้า 1 กิโลกรัมจะแลกข้าวได้ 2 เปาะ หรือปลาร้า 2 กิโลกรัมต่อข้าวเปลือก 2 ถุงปุย หรือปลาร้า 1 ปี๊บต่อข้าวเปลือก 3 ถุงปุย

การนำปลาร้าไปแลกข้าวของบ้านหนองลายทำกันมานานแล้ว เนื่องจากหมู่บ้านนี้มัก ประสบกับปัญหาน้ำท่วมข้าวเสียหายอยู่เป็นระยะ เพราะที่นาอยู่ในที่ลุ่ม นานเข้าก็พัฒนามาเป็น อาชีพ ในช่วงน้ำท่วม คนที่ปรกติมิได้ออกไปขายปลาร้าหรือไปแลกข้าวก็จะร่วมติดกลุ่มไปด้วย ชาวบ้านบอกว่า การไปแลกข้าว นั้น แรกๆก็อาย แต่ทำไปหลายครั้งเข้าก็ชินไปเอง เมื่อถามถึงวิธี การไปแลกหรือขายปลาร้า ชาวบ้านเล่าว่า

“อุปกรณ์ที่เอาไป ก็มีไม้คานหามปี๊บปลาร้า ถังน้ำหนึ่งคู่ ถุงปุยเปล่าใส่ข้าว และเปาะ ตวงข้าว พอลงเดินเข้าหมู่บ้านแล้ว ตอนแรกก็ถามสารทุกข์สุกดิบก่อนว่า “อยู่สบาย ดีปะ” “มาเด้อมาเอาของฝาก มาเบิ่งปลาแดกน้ำเน ได้ปลาแดกมา” บางทีก็เป็นคำ พุดขอแลกเปลี่ยนข้าว “มาขอข้าวไปกิน น้ำท่วมข้าว บ่มีข้าวกิน ถ้าได้ข้าวเปลือกก็ จะขอไปเฮ็ดแนว (ทำพันธุ์) ถ้าข้าวสารก็จะเอาไปกินสับมือไป” “แลกต่างขอ บ่มีข้าว กิน จิงมาให้เห็นหน้า” แบบนี้แหละ”

นอกจากนี้ ในการเข้าไปตามหมู่บ้านเพื่อขอแลกข้าว บางทีก็จะไปขออนุญาตผู้ใหญ่บ้าน ให้ประกาศบอกชาวบ้านว่ามีชาวบ้านจากบ้านหนองลายเอาปลาร้ามาแลกข้าว ข้าวที่ได้จากการ แลกนั้น ถ้ามีข้าวพอกินแล้วก็จะขายออกไป

3.1.2 การรับซื้อผลผลิตไปขายในตลาด

ครัวเรือนที่รับซื้อผลผลิตไปขายที่ตลาดมี 2 ครัวเรือน ครัวเรือนหนึ่งรับซื้อผักและปลาไป ขายส่งที่ตลาด อีกครัวเรือนหนึ่งรับซื้อไข่ไปขายปลีกที่ตลาด ทั้ง 2 ครัวเรือนนี้แม้จะทำอาชีพค้า ขาย แต่ก็ยังทำนาทุกปี และมีการจับปลาด้วย

ครัวเรือนที่รับซื้อผักไปขายส่งที่ตลาดอำเภอ ทำกิจการนี้ 2 คนคือสามีและภรรยา รับซื้อ ผักประเภทผักบุ้ง แฉ่งลัก มะเขือ ผักบุ้ง บวบ จากบ้านหนองลายและอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ตั้งอยู่ใกล้ๆ กัน ไปขายที่ตลาดเช้าที่ตัวอำเภอ ในเดือนที่มีปลามาก ก็จะรับปลาไปขายด้วย การขายเป็นการ ขายส่งให้แก่พ่อค้าแม่ค้ารายย่อย ออกเดินทางจากหมู่บ้านประมาณ 23.00-24.00 น. เดินทาง

ด้วยรถมอเตอร์ไซด์ฟ่วงรถเข็นน้ำของตนเอง ใช้เวลาเดินทางประมาณครึ่งชั่วโมงถึงตลาด จะขายสินค้าอยู่ที่ตลาดประมาณ 5-6 ชั่วโมง กำไรที่ได้ในแต่ละวันประมาณ 200-300 บาท โดยไปขายทุกวัน ในช่วงที่น้ำท่วมทางขาดก็จะนั่งเรือยนต์ไปลงที่อีกหมู่บ้านหนึ่ง แล้วต่อรถรับจ้างไปตลาด คิดเป็นรายได้ประมาณเดือนละ 6,000 - 7,000 บาท เงินที่หาได้ส่วนใหญ่ในช่วงน้ำท่วมจะเก็บไว้ลงทุนทำนาปรัง

ครัวเรือนนี้ที่นาถูกน้ำท่วมไปเป็นส่วนใหญ่ ที่น่าสนใจคือพ่อค้าขายส่งผลผลิตผู้นี้ จะออกไปจับปลาและนำปลาไปขอแลกข้าวกับลูกค้าของตนด้วย

“น้ำท่วมข้าวหมด ซื้อข้าวกิน เอาเงินจากที่ค้าขาย หรือจับปลาไปซื้อข้าว หาปลาได้ก็เอาไปขอแลกข้าวกับลูกค้าที่มาซื้อของ (เขา) ให้ปลา 2-3 กิโลแลกเปลี่ยนข้าว จะได้ข้าวประมาณ 2-3 ถุงป๋วย ขอเขาไป ขอข้าวกินแน่ น้ำท่วมข้าว แลกข้าวกับลูกค้าได้ข้าว 10 ถุงป๋วย”

3.2 การทำงานรับจ้างชั่วคราวในท้องถิ่น

แรงงานในครอบครัวเป็นทุนที่สำคัญของชาวนา เมื่อไม่สามารถทำการผลิตในไร่นาของตนเอง เนื่องจากน้ำท่วมไร่นาเสียหาย ก็จะออกไปหารับจ้างแรงงาน งานรับจ้างในท้องถิ่นที่พบมากคือการรับจ้างเกี่ยวข้าว นอกจากนี้ยังมีงานรับจ้างขายรองเท้าเร่ รับจ้างสร้างบ้าน รับจ้างเย็บผ้า งานเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านมีรายได้และเงินเก็บเตรียมไว้สำหรับการกินอยู่ ซื้อข้าวสาร และสำหรับการลงทุนเพาะปลูก

3.2.1 การรับจ้างเกี่ยวข้าว

งานรับจ้างในท้องถิ่นในฤดูเก็บเกี่ยวข้าวเป็นงานชั่วคราวที่หาได้ง่าย เนื่องจากในช่วงเวลาเร่งด่วนของการเก็บเกี่ยวผลผลิต ภาคอีสานก็ยังมีการขาดแคลนแรงงานอยู่มาก ถึงขนาดที่ว่าต้องมีการจัดหาแรงงานมาเพิ่มจากภาคกลาง สาเหตุที่มีการขาดแคลนแรงงานในฤดูเก็บเกี่ยวก็เนื่องมาจากในปัจจุบัน ได้มีการปลูกข้าวโดยใช้เมล็ดพันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริมเพียงไม่กี่สายพันธุ์ เช่นข้าวเหนียว กข. 6 และข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 เป็นต้น ทำให้ข้าวสุกในเวลาไล่เลี่ยกัน สำหรับข้าว กข. 6 ซึ่งเป็นข้าวที่นิยมปลูกกันมากนั้นเป็นข้าวที่เมื่อสุกแล้วจะต้องรีบเก็บเกี่ยว มิฉะนั้นต้นข้าวจะล้ม และเมล็ดข้าวจะกระโดดกระจายเวลาสี ทำให้ราคาตก ดังนั้น ในช่วงเกี่ยวข้าว ทุกครัวเรือนจะต้องรีบเกี่ยวข้าวในนาของตน ถ้าไม่ทันก็ต้องจ้างแรงงานเพิ่มเติม

ชาวบ้านหนองลายออกไปรับจ้างเกี่ยวข้าวเพื่อหารายได้มาสำหรับการซื้อข้าวบริโภค และเตรียมไว้สำหรับการลงทุนปลูกข้าวนาปรังต่อไป มีครัวเรือนที่ออกไปรับจ้างเกี่ยวข้าว ประมาณ 30 ครัวเรือน การไปรับจ้างแบบนี้ จะนิยมไปกันเป็นกลุ่มใหญ่ ผู้ที่มาว่าจ้างส่วนใหญ่ เป็นญาติพี่น้องต่างหมู่บ้าน ที่รู้ว่าหมู่บ้านนี้น้ำท่วม ชาวบ้านว่างงาน ไม่ต้องเกี่ยวข้าวในนาตัวเอง ก็จะเข้ามาติดต่อกับทางผู้ใหญ่บ้าน ค่าแรงวันละ 120-140 บาท ส่วนใหญ่เวลาทำงานคือ 8.30-16.30 น. ถ้าทำงานล่วงเวลาจากที่ตกลงไว้ จะได้อีกชั่วโมงละ 30 บาท

“ผู้ใหญ่บ้านก็จะออกหอบกระจายข่าว เช่น วันมะรืนจะมีคนต้องการจ้างแรงงานเกี่ยวข้าว ประมาณ 50 คน ครัวเรือนไหนต้องการทำงาน ก็เตรียมตัวห่อข้าว พอกินข้าว กินปลาตอนเช้าเสร็จ ก็รีบออกมาที่นัดหมาย นายจ้างจะมีรถมารับมาส่ง ไม่ต้องเสียค่ารถ กับข้าวกลางวันนายจ้างก็เตรียมไว้ทั้งหมด ชาวบ้านหนองลายจะออกไปรับจ้างเกี่ยวข้าวแบบนี้ทุกวัน จนหมดข้าวที่จะเกี่ยว น้ำก็ลดพอดี ก็หยุดไปรับจ้างเตรียมตัวทำนาปรังต่อไป”

ผู้ที่รับจ้างเกี่ยวข้าวจะมีรายได้เฉลี่ยประมาณ 120-130 บาทต่อวัน ในฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าวในปีนี้ ส่วนใหญ่จะออกไปรับจ้างกันคนละประมาณ 30 วัน ซึ่งเป็นการออกไปรับจ้างที่มากกว่าปกติ เนื่องจากไม่ต้องเกี่ยวข้าวในนาตนเอง เฉลี่ยแล้วมีรายได้ประมาณ 3,600-3,900 บาทต่อคน แต่ละครัวเรือน ออกไปรับจ้างประมาณ 1-2 คน อย่างมาก 3 คน สรุปแล้วมีรายได้จากการรับจ้างเกี่ยวข้าวประมาณ 7,000-7,500 บาทต่อครัวเรือน

3.2.2 การรับจ้างเร่ขายรองเท้า หรือ ไปหาบรองเท้า

ในหมู่บ้านหนองลายมีพ่อค้ารองเท้าเร่ 1 ราย วิธีประกอบกิจการค้าขายรองเท้าของพ่อค้าชาวบ้านผู้นี้คือการรับรองเท้าจากแหล่งขายส่ง แล้วนำรองเท้าไปเร่ขายตามชุมชนต่างๆ ในภาคกลาง โดยนำชาวบ้านจากบ้านหนองลาย (และบ้านใกล้เคียง) ติดรถไปด้วยเพื่อไป “หาบรองเท้า” การเอาคนไปหาบรองเท้า ก็คือการหาคนไปช่วยเร่ขายรองเท้านั่นเอง โดยการนำคนไปปล่อยไว้ตามจุดต่างๆ ให้เดินหาบรองเท้าเร่ขาย ในบ้านหนองลายมีชาวบ้านประมาณ 10 รายที่ทำงานหาบรองเท้าหรือรับจ้างขายรองเท้าเป็นอาชีพเสริม เมื่อว่างจากการทำนา

ก่อนที่จะกล่าวถึงผู้ที่มีอาชีพเสริมรับจ้างขายรองเท้า จะขอกล่าวถึงพ่อค้ารองเท้าซึ่งเป็นผู้สร้างงานให้แก่ผู้รับจ้างขายรองเท้าก่อน พ่อค้ารองเท้าผู้นี้อายุ 37 ปี เคยไปรับจ้างต่างถิ่น ต่อ

มากลับมาบ้าน และทำนาอยู่ได้ 3-4 ปี แต่รายได้น้อยไม่พอกิน จึงหันมาประกอบอาชีพค้าขายรองเท้า มีผู้แนะนำเข้าสู่อาชีพคือเพื่อนที่อยู่อีกหมู่บ้านหนึ่ง (บ้านแบกซึ่งเป็นบ้านแม่ของบ้านหนองลาย คือเป็นบ้านเดิมที่บ้านหนองลายแยกตัวออกมา) เขาไปรับรองเท้ามาจาก “เถ้าแก่” ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภอโกสุมพิสัย จ. มหาสารคาม การรับรองเท้าไปขายไม่ต้องจ่ายเงินสด แต่ใช้ “เครดิต” คือขายรองเท้าได้แล้วจึงค่อยนำเงินไปให้เถ้าแก่ ในปัจจุบัน พ่อค้ารองเท้าผู้นี้จะนำรองเท้าออกขายเดือนละ 2 เที้ยวๆละประมาณ 7 วัน การไปแต่ละเที้ยวจะรับรองเท้าจากเถ้าแก่ไปประมาณ 1,000 คู่ แต่จะขายได้ประมาณเที้ยวละ 900 คู่ ที่ต้องรับไปเผื่อมากเพราะการนำรองเท้าไปขายต้องนำไปให้ครบทุกเบอร์ในแต่ละแบบ โดยแต่ละแบบจะมี 9 เบอร์ รองเท้าที่รับไปขายนั้น ราคารับจากเถ้าแก่ประมาณคู่ละ 30-40 บาท อย่างแพง 80 บาท เมื่อรับรองเท้ามาแล้วก็จะออกขาย โดยหาคนขายรองเท้าติดรถไปด้วย ประมาณ 2-4 คน ไปขายตามพื้นที่ชนบทในภาคกลาง โดยพ่อค้าผู้นี้จะเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการเดินทางทั้งหมด ในการขายรองเท้านี้ พ่อค้าจะเอากำไรคู่ละ 10 บาท ส่วนคนขายรองเท้าจะไปขายในราคาเท่าใดก็ได้ ในแต่ละเที้ยว พ่อค้าจะมีรายได้ประมาณ 9,000 บาท จากการขายเฉลี่ยประมาณ 900 คู่ต่อเที้ยว สำหรับรายจ่ายนั้น จะเป็นรายจ่ายค่าน้ำมันและค่าอาหารของตนเองและลูกจ้าง ค่าใช้จ่ายเฉลี่ยประมาณ 800 บาทต่อวัน (ค่าน้ำมัน 300 ค่าอาหารและค่าน้ำค่าไฟที่จ่ายให้แก่วัดที่ไปพักพิง วันละ 500 บาท) การไปขายแต่ละเที้ยวกินเวลาประมาณ 7 วัน ดังนั้นแต่ละเที้ยวจะมีรายจ่ายประมาณ 5,600 บาท พ่อค้ารองเท้าได้กำไรสุทธิจากการขายรองเท้าเฉลี่ยเที้ยวละ 3,000-4,000 บาท

โดยทั่วไป พ่อค้าจะหาคนไปหารับรองเท้าให้ไม่ถนัดนัก คนขายรองเท้าจะต้องมีความอดทน ต่องานหนักและและสามารถปรับตัวต่อความไม่สะดวกต่างๆ เพราะต้องเดินทางไปไกล ไปพักค้างคืนตามศาลาวัด ต้องแบกรองเท้าหนัก และต้องมีศิลปะในการขายสินค้าด้วย ถ้าคนหารับรองเท้าขายไม่เก่ง พ่อค้าก็จะได้กำไรน้อยหรือขาดทุน เพราะมีรายจ่ายทุกวัน คนที่ขายเก่งๆ พ่อค้าจะต้อง “งอนง้อ” ให้ไปหารับรองเท้าให้ จากการสัมภาษณ์คนหารับรองเท้าคนหนึ่ง พบว่า เธอขายรองเท้ามาตั้งแต่ พ.ศ. 2540 (ประมาณ 6 ปี) และเคยขายรองเท้าให้แก่พ่อค้ารองเท้าถึง 4 คน คนล่าสุดเป็นพ่อค้ารองเท้าบ้านหนองลาย

“เจ้าของรถเขามาชวนเรา เขาบอกให้ไปขึ้นรถเขา ไปหารับรองเท้าขายให้เขา---หารับรองเท้า 9 เบอร์ เราก็กิน 9 ถูง หาบข้างละ 5 ข้างละ 4 ถูง รองเท้า 9 ถูงก็ 9 แบบ เขาต้องให้เราครบ เราก็กินขายตามตรอกตามซอย---ลูกค้าบางคนเขาสนใจ เขาก็บอกว่า ขอดูหน่อย ลูกค้าบางคนก็อยากใช้รองเท้าหาบ เพราะบางคนใช้แล้วบอกว่ามัน

ทนอีหลี ของหาบนี้มันดี รองเท้าทน เราก็บอกว่า รองเท้าเย็บมือเอง ไม่ใช่รองเท้าติด
กาบ มันทน เขาก็เรียกเพื่อนมาซื้อ คนภาคกลางนิยมของเราจริงๆ บางจุดก็ไม่ค่อย
ซื้อ เพราะลูกค้าไม่เคยใช้ บางคนก็บอกว่า รองเท้าตั้งนานแล้ว ทำไมไม่มาซักที”

“ปัญหาไม่มีหรอก นอกจากพระวัดใดไม่ให้นอน มันจึงเป็นปัญหา ต้องรีบหาวัดใหม่
ไปแย่งหมานอน ตรงศาลาเขาส่งไว้พักศพ ก็ต้องได้นอน ลำบากก็ใช่ ไม่ลำบากก็
ใช่ เงินรองเท้าได้นำมาแก้ปัญหาได้เร็ว ลำบากก็พอไป มันคุ้ม แต่ว่าคนที่ขายไม่ได้
มันก็ไม่คุ้ม คนที่ขายไม่ได้นี้ วันหนึ่งบางที 100 บาทก็ไม่ได้”

ที่บ้านหนองลาย มีผู้ที่ไปรับจ้างหาบรองเท้าประจำประมาณ 10 คน คนที่ขายเก่งๆจะมี
รายได้ประมาณ 4,000-5,000 ต่อเที่ยว เนื่องจากคนหาบรองเท้าสามารถตั้งราคาขาย โดยบวก
กำไรอีกประมาณคู่ละ 20-100 บาท การที่ชาวนาจากภาคอีสานต้องร่อนเร่หาบรองเท้าไปต่างถิ่น
ไกลถึงภาคกลาง (บางครั้งไปถึงภาคเหนือ) ก็ทำให้คนซื้อมีความเห็นใจและแสดงน้ำใจแก่คนหา
บรองเท้าเป็นอย่างดี

“สมมุติเจ้าของรถส่งรองเท้าให้เราราคา 90 บาท เราก็ไปขายเพิ่มเป็น 100-199 บาท
ราคา 50 บาท เราก็ไปขาย 90-100 บาท แล้วแต่เราจะขาย บางคนใจดีเขาก็บอกว่า
ไม่ต้องทอนหรอก บางคนเราขายคู่ละ 100 เขาให้ 200 บาทก็มี เจออาเลี้ยใจดีเขา
สงสาร เขาก็บ่เอาเงินทอน บางคนสงสาร คนก็มีหลายแบบ เจอทั้งคนดีคนชั่ว เจอ
คนดีก็หลาย บางคนหาข้าวให้กิน ห่อข้าวให้ ห่อน้ำให้ เพื่มน้ำใจหลายอีหลี เวลา
เราไป เจอคนดี เขาก็บอกว่า อย่าเข้าไปได้อ ซอยนั้น พกยาบ้ามันเยอะ ซอย
อันตราย เขาก็บ่ให้ไป เขาบอกดีอยู่”

การไปเร่ขายรองเท้าต่างถิ่น คนหาบรองเท้าได้พบทั้งผู้มีน้ำใจและแล้งน้ำใจ และบางครั้ง
ก็รู้สึกกลัวอันตราย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อขายไปหลายวันและเริ่มมีเงินจากการขายรองเท้ามาก
ขึ้น แต่กระนั้น จากการสัมภาษณ์ชาวนาอีสานที่มีอาชีพเสริมขายรองเท้า เราก็จะเห็นได้ถึงจิตใจ
ที่เป็นนักสู้ กล้าเสี่ยงกับโอกาสใหม่ๆที่มีมาถึง รวมทั้งการมองโลกในแง่ดีของผู้หาบรองเท้าเหล่านี้

“ยาบ้ำมันเยอะ บางทียายขายรองเท้าได้เยอะ มีเงินติดตัวเยอะ ยายก็กลัวอยู่ กลัวมันมาจี้มาปล้น ยามเหนื่อยมากคนเรานอนไม่รู้ตัว กลัวคนเอายาสลบมาให้ดม แล้วปล้นเอาเงิน เพราะมันเคยมีมาก่อน ต้องระวัง ถ้าตอนที่ยังไม่มีเงินก็ไม่กลัวหรอก แต่ถ้าขายรองเท้าได้มาก ก็กลัวเหมือนกัน”

“บางทีไปขายรองเท้า ยายเอาเงินไป 20 บาทก็มี ไม่ต้องซื้ออะไรหรอก ถ้าแก่เขาลี้เอง ไปลงขายเจ้าของรถเขาก็หาข้าวให้กิน กินอิ่มแล้วก็ห่อข้าวไป วันไหนขายดี ลืมกินข้าวกินน้ำ ขายเหนื่อย ได้เงิน มีกำลังใจ มีแต่อยากสู้ต่อ เจ้าของรถนัดเจอตอนเที่ยง ขายดีจนเจ้าของรถต้องวิ่งรถหาเรา”

“การขายรองเท้านี้คิดแล้วมันคุ้ม เพราะว่าเราไม่ต้องลงทุนอะไรทั้งสิ้น มีแต่แรงกายเอา เราขยันขายขยันเดิน เราก็ได้เงินหลาย เราขอแต่กิน ขอแต่ขายข้าวไม่ได้ น้ำท่วมแล้วจะรอให้หลวงมาช่วยไม่ได้ เราต้องช่วยเหลือตัวเองก่อน”

รายได้จากการไปหาบรองเท้าขายเฉลี่ยประมาณทีละ 4,000-5,000 บาทต่อการไป 7 วัน แต่ในช่วงน้ำท่วม ภาระในไร่นามีน้อย และความต้องการเงินมีสูง การไปขายรองเท้าในบางทีจะขยับไปถึงทีละ 9 วัน ซึ่งคนหาบรองเท้าก็สามารถมีรายได้ถึง 6,300 บาทต่อเที่ยว ในช่วงที่น้ำท่วม 2 เดือน รายได้ของผู้หาบรองเท้าตกประมาณ 12,000 บาทโดยเฉลี่ย ส่วนใหญ่ก็จะเก็บไว้เป็นเงินใช้จ่ายประจำวัน และลงทุนทำนา รวมทั้งซื้อข้าวสารเตรียมไว้สำหรับการบริโภค และใช้หนี้กองทุนหมู่บ้านด้วย แต่หากไม่ประสบกับภาวะน้ำท่วม บางคนก็สามารถนำเงินที่สะสมได้จากการหาบข้าวไปซื้อรถไถนา หรือตุ๋นก็มี

โดยสรุป การไปหาบรองเท้าขายเป็นอาชีพเสริมที่สร้างรายได้ที่ดีแก่ชาวบ้าน แม้ว่าไม่ใช่ทุกคนที่จะสามารถทำงานนี้ได้ดี ปัจจุบันถ้าแก่และเจ้าของรถยังคงมีความต้องการได้คนหาบรองเท้ามาทำงานด้วยอยู่เสมอ การสัมภาษณ์ผู้หาบรองเท้าได้เปิดเผยให้เห็นถึงจิตใจของชาวนาอีสานที่กล้าเข้าสู่อาชีพใหม่ ที่ไม่คุ้นเคยมาก่อน แม้ว่าจะเป็นงานหนัก และต้องปรับตัวและปรับสภาพจิตใจในด้านอาชีพเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ ยังสะท้อนให้เห็นว่า ในการเข้าสู่อาชีพของชาวนาที่กลายเป็นผู้หาบรองเท้าที่ดี หรือการปรับตัวของชาวนาที่กลายเป็นพ่อค้าเจ้าของรถที่ดี ล้วนอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของคนที่อยู่จักกัน ไว้วางใจกัน เป็นเพื่อนกัน การแบ่งปัน

ผลประโยชน์จากการประกอบอาชีพอย่างเป็นที่พอใจของทุกฝ่าย โดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัว และความไว้วางใจกันเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ นอกจากนี้ ระบบการค้าขายของผู้ที่มีทุนรอนน้อย ก็ยังสามารถอาศัยสถาบันทางสังคม เช่น วัด เป็นแหล่งพักพิง ให้ที่พัก ที่หุงหาอาหาร ด้วยค่าใช้จ่ายที่ต่ำ รวมทั้งน้ำใจของคนในถิ่นที่ไปเยือน ที่ยังเข้าใจวิถีชีวิตการต่อสู้ดิ้นรนของชาวชนบท ทำให้การค้าขนาดเล็กของชาวนาที่เริ่มเข้าสู่อาชีพการเป็นพ่อค้าเป็นไปได้

3.2.3 รับจ้างเย็บผ้า

งานรับจ้างเย็บผ้ามีคนทำเป็นส่วนน้อย เพราะเป็นงานที่ต้องใช้เวลาและฝีมือ และต้องมีจักรเย็บผ้า การเย็บผ้าแบบที่บ้านหนองลายจะทำในลักษณะที่มีนายจ้างเอางานมาส่งให้ที่บ้าน ได้ค่าจ้างเฉลี่ยตัวละ 16 บาท โดยจะเย็บได้ประมาณวันละ 20 ตัว มีรายได้ประมาณ 320 บาท ต่อวัน หรือประมาณ 9,000-9,600 บาทต่อเดือน การจะทำงานให้ได้เงินมากหรือน้อยก็แล้วแต่เวลาและความขยันของแต่ละคน ผ้าที่นายจ้างนำมาให้เย็บเป็นผ้าฝ้ายซึ่งนายจ้างรับซื้อมาจากหมู่บ้านที่ทอผ้าฝ้ายแล้วนำมาให้ชาวบ้านหนองลายเย็บ ส่วนใหญ่ผู้ที่ทำงานเย็บผ้าถือว่ามีรายได้ดี และมักมีเงินเก็บสะสม

3.2.4 รับจ้างทั่วไปในเมืองใกล้ๆ

การออกไปรับจ้างในเมืองขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลนักก็เป็นที่ยอมรับในหมู่ผู้ที่ไม่มีการเรียน การดูแลบ้าน ทำนา เลี้ยงสัตว์ หรือจับปลา การหางานส่วนใหญ่จะได้ข้อมูลจากญาติพี่น้อง งานที่ทำส่วนใหญ่เป็นงานประเภทกรรมกรก่อสร้าง หรือลูกจ้างตามร้านค้า รายได้ประมาณวันละ 120-130 บาท ส่วนใหญ่ผู้ที่ไปทำงานแบบนี้มักไปพักอยู่ในเมือง และกลับบ้านประมาณ 2-3 เดือนต่อครั้ง ส่วนใหญ่ผู้ที่ไปทำงานเป็นลูกจ้างตามร้านค้าจะสามารถเก็บเงินใช้หนี้ หรือเก็บเงินมาลงทุนทำนาได้ เพราะนายจ้างจะออกค่ากินอยู่ให้ทั้งหมด

3.3 การประกอบกิจการอิสระ

ในปัจจุบัน การประกอบกิจการอิสระในหมู่บ้านหนองลายเริ่มมีมากขึ้น ที่สำคัญได้แก่ การรับเหมาสร้างบ้าน การทำกิจการบริการดูดส้วม การรับสีข้าวเปลือกออกจากกรวง

3.3.1 การรับเหมาสร้างบ้าน

ชาวบ้านหนองลายประมาณ 7 ครัวเรือนที่รวมกลุ่มกันรับเหมาสร้างบ้าน บ้านที่รับเหมาสร้างมีทั้งบ้านชั้นเดียวและ 2 ชั้น บ้านปูนชั้นเดียวราคา 27,000 บาท บ้านสองชั้นราคา 47,000 บาท ค่าจ้างนี้เป็นค่าแรงเท่านั้น วัสดุต่างๆผู้ว่าจ้างจะต้องเป็นผู้จัดหา ในช่วง 2 เดือนที่น้ำท่วม

ช่างกลุ่มนี้ได้รับเหมาสร้างบ้านรวม 2 หลัง เงินค่ารับเหมาที่ได้มานำมาหารแบ่งกัน เพราะฝีมือและความสามารถของช่างในกลุ่มมีเท่าๆกัน และช่างทุกคนต้องเก่งทุกด้าน การสร้างบ้านหนึ่งหลังจะใช้เวลาประมาณ 20-30 วัน แต่ถ้าผู้ว่าจ้างติดขัดเรื่องเงินซื้อวัสดุก่อสร้าง งานก็อาจจะล่าช้าไปกว่านี้ ส่วนใหญ่ช่างกลุ่มนี้จะรับงานเฉพาะในหมู่บ้านเท่านั้น เพราะมีภาระรับผิดชอบที่บ้านไร่นา หรืองานส่วนรวมของหมู่บ้าน เช่นเป็นกรรมการต่างๆ ทำให้ไม่สามารถเดินทางไปรับเหมางานไกลๆได้

3.3.2 การทำกิจการบริการดูดส้วม

บ้านหนองลายมี 2 ครัวเรือนที่ทำกิจการรับดูดส้วม ซึ่งต้องมีเงินลงทุนซื้อรถดูดส้วม โดยออกไปบริการตามหมู่บ้านทั่วทั้งเขตอำเภอ คิดค่าบริการต่อละ 50 บาท การออกไปแต่ละครั้งจะมีค่าใช้จ่ายเป็นค่าน้ำมันประมาณ 100-150 บาท การออกไปแต่ละครั้งมีผู้ติดรถไปประมาณ 2 คน คือคนขับและผู้ช่วย ซึ่งเป็นแรงงานในครัวเรือนไม่ต้องการจ้าง ทั้ง 2 ครัวเรือนที่มีรถดูดส้วมจะเป็นการออกไปทำงานของพ่อกับลูกชาย ในช่วงที่น้ำท่วม ซึ่งเป็นฤดูฝนจะมีผู้ต้องการใช้บริการมาก ต้องออกทำงานแต่เช้า มีรายได้เฉลี่ยวันละ 500 บาท รายได้ต่อเดือนเฉลี่ยประมาณ 10,000-15,000 บาท

สรุป

จากกรณีบ้านหนองลายที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า เมื่อประสบกับภาวะวิกฤต ครอบครัวชาวนาอีสานต่างพยายามดิ้นรนเอาชีวิตรอดทุกวิถีทาง ที่สำคัญคือการมองหาโอกาสใหม่ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป โดยอาศัยภูมิความรู้ ทักษะและความชำนาญที่มีมาแต่เดิมไปใช้ประโยชน์จากทุนธรรมชาติ อันเป็นวิสัยของเกษตรกร ในกรณีของบ้านหนองลาย โอกาสที่เปิดขึ้นใหม่จากอุทกภัยซึ่งทำให้ชาวนาต้องสูญเสียข้าวที่ปลูกไว้ในไร่นา ก็คือการทำประมง จับปลา และทำปลาร้าขายและแลกข้าว และในขณะเดียวกัน เนื่องจากในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน ระบบตลาดมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น ซึ่งก็เป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ชาวนาจะเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ชาวนาหลายคนเริ่มปรับตัวสู่อาชีพการเป็นพ่อค้าแม่ค้ารายย่อย ทำการรับซื้อและขายผลผลิตทางการเกษตรต่างๆ เป็นแม่ค้าขายข้าว แม่ค้าขายปลาร้า บางคนก็กลายเป็นพ่อค้าแม่ค้าขายรองเท้านั่นเป็นต้น การรับจ้างทั้งในและนอกการเกษตรก็เป็นอีกทางเลือกหนึ่ง ซึ่งในสายตาของชาวบ้านแล้วเป็นอาชีพที่ใช้แต่การลงแรง ไม่ต้องการลงทุน จึงไม่มีความเสี่ยงใดๆ

นอกจากการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติและระบบตลาดแล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งจะไม่กล่าวถึงไม่ได้เลยคือ คือความสำคัญของ**ทุนทางสังคม**ที่มีต่อชีวิตและการปรับตัวของ

ชาวนา จากที่บรรยายมาในตอนต้น จะเห็นได้ว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาส่วนใหญ่ ล้วนต้องอิงกับญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะวิกฤต ระบบการช่วยเหลือพึ่งพิงระหว่างกันยิ่งปรากฏชัดเจนขึ้น การออกไปหาปลาน้ำลึก ต้องออกไปกันเป็นกลุ่ม เพื่อที่จะช่วยเหลือกันได้ เมื่อจับปลาได้มาก หากขายปลาสดหรือปลาร้าโดยการ “ฝาก” ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านไปขาย ย่อมได้ราคาดีกว่าการขายปลาให้แก่แม่ค้า แม่ค้าที่เอาปลาและผลผลิตทางการเกษตรไปขายที่ตลาดในอำเภอ ก็ยังสามารถเอาปลาของตนไปขอแลกเป็นข้าวจากลูกค้าได้ และย่อมได้ข้าวมาเกินกว่ามูลค่าจริงของปลาที่เอาไปแลก เนื่องจากลูกค้าก็คือชาวนาหรือแม่ค้าปลักที่พัฒนาตัวเองมาจากการเป็นชาวนา จึงเข้าใจในความยากลำบากของเพื่อนชาวนาที่ประสบทุกข์ภัย และมีวัฒนธรรมร่วมกันของชาวนาที่จะต้องช่วยเหลือกันในภาวะวิกฤต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีความเข้าใจในวัฒนธรรมการแลกข้าวเป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่า มีชาวนาเป็นจำนวนมากที่ได้อาศัยการแลกข้าว หรือการหยิบยืมข้าวจากญาติพี่น้อง เสี่ยงเกล็ดในท้องถิ่นไกลๆ โดยเอาปลาเป็นประกัน ทำให้สามารถมีข้าวบริโภค และมีพันธุ์ข้าวปลูก ทำให้ชาวนาเหล่านี้สามารถนำพาชีวิตของตนและครอบครัวผ่านความยากลำบากไปได้ โดยแทบไม่ได้รับความช่วยเหลือใดๆจากภาครัฐ

กรณีศึกษา 4 สานสัมพันธ์ของทุนชุมชนในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า การปั่นครกที่บ้านนาดี จังหวัดนครพนม

การปั้นครกที่บ้านนาดี จ.นครพนม เป็นมรดกทางความรู้และทักษะที่ตกทอดมาจากอดีตในพื้นที่ของหมู่บ้านนาดีที่มีแหล่งดินเหนียวที่มีคุณภาพดีขนาดใหญ่ และชาวบ้านรู้จักวิธีปั้นครกมานานแล้วนับแต่บรรพบุรุษ มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันดีในเขตนี้ว่า สามารถปั้นครกได้มีคุณภาพดี แข็งแกร่ง ไม่แตกง่าย ถึงขนาดที่เรียกว่า “ปั้นดินให้เป็นหิน” ด้วยเหตุนี้ ครกจากที่นี่จึงเป็นที่ต้องการของผู้บริโภคและพ่อค้า ระบบการผลิตครกจำต้องใช้แรงงานมากในช่วงการเผา คือต้องมีการควบคุมดูแลไฟในเตาให้มีอุณหภูมิที่เหมาะสมอย่างต่อเนื่องตลอดวันและตลอดคืนเป็นเวลา 5-6 วันในการเผาแต่ละรุ่น ทำให้ระบบการช่วยเหลือกันในการผลิตยังดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน เป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เป็นพื้นฐานที่ทำให้ชาวบ้านนาดีสามารถร่วมกันกำหนดราคากลางของครกในหมู่บ้าน โดยพ่อค้าที่มารับซื้อครกไม่สามารถใช้วิธีการตัดราคาหรือกดราคาได้ อาจถือได้ว่า เป็นตัวอย่างที่ดีของการการรณทุนชุมชนที่สำคัญอันได้แก่ ทุนความรู้ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ และทุนสังคม นับเนื่องจากอดีตมาจนปัจจุบัน

บริบทชุมชนบ้านนาดี

บ้านนาดีเป็นชุมชนของชาวไทยญ้อ ตั้งอยู่ในจังหวัดนครพนม เป็นชุมชนเก่าแก่อายุประมาณ 200 ปี ปัจจุบันมีประชากร 674 คน 163 หลังคาเรือน ที่ตั้งหมู่บ้านนับว่าเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ คือมีหนองน้ำสาธารณะขนาดใหญ่ ขนาดประมาณ 1400 ไร่ เป็นหนองที่มีน้ำตลอดทั้งปี เป็นน้ำที่ไหลมาจากลำห้วย ซึ่งมีทางน้ำต่อไปยังแม่น้ำโขง แต่มีจะปัญหาคือในยามน้ำหลากในเดือนสิงหาคม-กันยายน น้ำจากแม่น้ำโขงจะไหลย้อนขึ้นมาจากห้วย ทำให้น้ำในหนองมีระดับสูงขึ้นจนท่วมทางเข้าหมู่บ้าน ต้องใช้เรือท้องแบนในการเดินทาง และบางปีน้ำก็จะท่วมนาข้าวเสียหายด้วย นอกจากหนองน้ำขนาดใหญ่ก็ยังมีหนองน้ำขนาด 100 ไร่อีกหนึ่งแห่ง นอกจากมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์แล้ว หมู่บ้านนี้ยังตั้งอยู่ใกล้พื้นที่สาธารณะขนาดใหญ่ ซึ่งเดิมเคยเป็นป่าที่ชาวบ้านเข้าไปเก็บ ลำ หาดอาหารได้ แต่ปัจจุบันได้มีชาวบ้านนาดีเข้าไปจับจองพื้นที่บางส่วนมาใช้ประโยชน์เป็นที่ทำนา ทำสวนสับปะรด และสวนยางพาราประมาณ 1820 ไร่ คงเหลือพื้นที่สาธารณะประมาณ 1000 ไร่ ลักษณะดินของหมู่บ้าน เป็นดินที่ชาวบ้านเรียกว่า “ดินขี้มอด” เป็นดินปนทราย เนื้อดินมีสีดำ ร่วนซุย เหมาะแก่การเพาะปลูก พบมากบริเวณป่าดอนและพื้นที่ทำสวน (สับปะรด ยางพารา) ในปัจจุบัน ส่วนดินที่อยู่ริมหนองน้ำจะเป็นดินแดง ปนดินเหนียวมีกรวดผสมอยู่ด้วย ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก ชาวบ้านใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์สาธารณะของหมู่บ้าน แต่ลึกลงไปประมาณ 1 เมตรจะเป็นดินเหนียว ชาวบ้านสามารถนำดินเหล่านี้มาทำเครื่องปั้นดินเผาจนกลายเป็นอาชีพที่สำคัญของหมู่บ้าน

อาชีพที่สำคัญของชาวบ้านคือการทำนา ปลูกสับปะรด ปลูกยางพารา ทำเครื่องปั้นดินเผา และทำประมง นอกจากนี้มีอาชีพที่ทำกันเป็นส่วนน้อยได้แก่ ค้าขาย รับจ้าง และรับราชการ (ตาราง 2.4) สำหรับการทำนาจะ ทำกันทุกครัวเรือน เป็นการทำนาปี มีพื้นที่ทำนาทั้งหมดหมู่บ้านประมาณ 2000 ไร่ อยู่ในเขตที่ดอนใกล้ป่าและที่ลุ่มใกล้หนองน้ำ นาที่ลุ่มประมาณ 400 ไร่ถูกน้ำท่วมไม่ได้ผลผลิตติดต่อกันมา 3 ปีแล้ว แต่ชาวบ้านจะมีที่นาในที่ดอนด้วย ข้าวที่ปลูกจะมีทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวประมาณครึ่งต่อครึ่ง ข้าวเหนียวจะปลูกไว้บริโภคเป็นหลัก ส่วนข้าวเจ้าจะปลูกข้าวหอมมะลิ 105 เพื่อขาย

สำหรับการทำสวนสับปะรดนั้น ปลูกกันประมาณ 140 ครัวเรือน มีเนื้อที่ปลูกสับปะรดประมาณ 2,000 ไร่ แต่เดิมชาวบ้านนาดีทำนา ทำประมง และปั้นเครื่องปั้นดินเผาเป็นอาชีพหลัก เพิ่งมาปลูกสับปะรดเมื่อประมาณ พ.ศ. 2509-2530 นี้เอง โดยมีชาวบ้านรายหนึ่งทดลองนำสับปะรดมาปลูกที่บริเวณชายป่า ปรากฏว่าได้ผลผลิตดี มีรสหวานฉ่ำ จึงเพิ่มพื้นที่ปลูกมากขึ้น และนำไปขายในตลาดในตัวอำเภอ ชาวบ้านรายอื่นๆจึงเอาอย่างบ้าง จนขยายไปทั่วหมู่บ้าน มีพ่อค้ามารับซื้อเป็นประจำ กลายเป็นอาชีพหลักของหมู่บ้านและตำบล สับปะรดที่ปลูกเป็นสับปะรดพันธุ์ปัตตาเวีย นอกจากการปลูกสับปะรด ยังมีการปลูกยางพารา ซึ่งเริ่มมาประมาณ 10 ปี โดยการส่งเสริมของเกษตรอำเภอ แต่ชาวบ้านไม่นิยมปลูก มีผู้ปลูกต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันเพียง 1 ครัวเรือนเท่านั้น ต่อมาในพ.ศ. 2541 ได้มีการส่งเสริมจากทางการอีกเป็นรอบที่สอง โดยชาวบ้านจะได้รับพันธุ์ต้นยางพาราและปุ๋ยเคมีฟรี คราวนี้มีผู้ปลูกเพิ่มขึ้นประมาณ 15 ครัวเรือน แต่ก็มีพื้นที่ปลูกประมาณ 100 ไร่ เท่านั้น เนื่องจากชาวบ้านยังไม่มั่นใจเรื่องผลผลิต แต่เมื่อเกษตรกรรายแรกที่ร่วมโครงการสามารถกรีดยางได้ (ต้นยางจะใช้เวลาประมาณ 4 ปีจึงจะกรีดยางได้อย่างดี) และมีตลาดรับซื้อยางคือองค์การสงเคราะห์ผู้ทำสวนยางเข้ามารับซื้อน้ำยางสดและยางแผ่นถึงหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงเริ่มรู้สึกว่ายางเป็นพืชเศรษฐกิจที่น่าสนใจ แต่เนื่องจากยางเป็นพืชที่ต้องมีการลงทุนสูงในครั้งแรกในการซื้อพันธุ์และปุ๋ย ผู้ที่สนใจจึงรอจังหวะที่ทางการจะเข้ามาส่งเสริมในรอบต่อไป

ตารางที่ 2.4 อาชีพของครัวเรือน

อาชีพ	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน
ทำนา	163	100

ทำไร่สับปะรด	140	85.9
ทำสวนยางพารา	15	9.2
ทำเครื่องปั้นดินเผา	64	39.3
ประมงเพื่อขาย	5	3.1
เลี้ยงสัตว์ (ควาย หมู)	15	9.2
ค้าขาย (ร้านค้า, เร่ขายสินค้า)	10	6.1
รับจ้าง	15	9.2
รับราชการ (เจ้าหน้าที่สาธารณสุข 1 ทหาร 1 ครู 3)	5	3.1

ตารางที่ 2.5 ระยะเวลาในการประกอบอาชีพ

การประกอบอาชีพ	มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	ตค	พย	ธค
ทำนาปี												
ทำสวนสับปะรด												
กรีดยางพารา												
ทำเครื่องปั้นดินเผา												
รับจ้างดำนา												
รับจ้างเกี่ยวข้าว												
รับจ้างกรีดยางพารา												
จับปลา												
หาของป่า												

การทำเครื่องปั้นดินเผา

การทำเครื่องปั้นดินเผาเป็นมรดกทางความรู้ที่สำคัญของชาวบ้านนาดี ไม่มีใครรู้ว่าทำกันมาแต่เมื่อใด รู้แต่ว่าพอเกิดมาก็เห็นพ่อแม่ทำและมีพ่อแม่พาทำหรือสอนให้ทำ โดยการขุดเอาดินเหนียวบริเวณริมหนองน้ำของหมู่บ้านมาปั้นและเผาในเตาที่สร้างด้วยดินเช่นกัน ในอดีตจะปั้นเป็นไหปากกว้าง ไห้อง และแอ่ง ปั้นไว้ใช้เอง และไว้ใส่ปลาร้าไปแลกข้าว เนื่องจากนาที่หมู่บ้านนี้จะถูกน้ำท่วมข้าวเสียหายเป็นประจำ แต่มีปลาเยอะ จึงมีการจับปลาทำปลาร้าใส่ไหไว้ไปแลกข้าว จนมีคำกล่าวที่ว่า “ไหปลาแดกแลกนาท่ง (ทุ่ง)” ต่อมามีการขายไหโดยเฉพาะ โดยแบกไปขายให้

พ่อค้าชาวญวน และต่อมาก็มีพ่อค้าจากตลาดในตัวเมืองมารับซื้อ แต่ในการปั่นขายช่วงนี้ก็ยังปั่นทั้งครกและไห จนกระทั่งเมื่อประมาณ 5-6 ปีที่ผ่านมา จึงได้มีการเปลี่ยนมาปั่นครกเป็นหลัก เพราะครกเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่า การปั่นครกยังประหยัดเนื้อที่ในเตา นอกจากนี้ เวลาเผาอัตราส่วนของครกที่แตกยังมีน้อยกว่าไหอีกด้วย

สำหรับการทำเตานั้นก็มีการปรับเปลี่ยนไปเช่นกัน คือในอดีตการเผาจะใช้วิธีขุดดินเป็นโพรงแล้วเผาอยู่ใต้ดิน แต่ปัจจุบัน เมื่อมีความต้องการสินค้ามากขึ้น จึงมีการก่อดินขึ้นเป็นเตาขนาดใหญ่ สามารถเผาครกได้ครั้งละประมาณ 2,000 ใบ โดยชาวบ้านประมาณ 7-8 ครัวเรือนจะรวมกลุ่มกันสร้างเตาและหมุนเวียนกันนำครกที่ปั่นเสร็จแล้วเข้าไปเผา การปั่นจะแยกกันปั่นและครกที่เผาออกมาก็จะเป็นของครัวเรือนที่ปั่น แต่จะลงแขกช่วยกันเวลาเผา การเผาแต่ละรุ่นจะใช้เวลา 5 วันและปล่อยให้เย็นอีก 2 วัน ระหว่างการเผาจะต้องคอยเฝ้าดูแลไฟฟืนในเตาตลอด เพราะถ้าฟืนน้อย ครกที่เผาออกมาจะเป็นสีขาว ไม่เป็นสีดำ และครกที่เป็นสีขาวจะขายไม่ได้ราคา ดังนั้น แม้อ่อนกลางคืนก็ต้องมีคนเฝ้าอยู่หน้าเตา 2 คน โดยเจ้าของครกจะเป็นฝ่ายจัดหาอาหารเลี้ยง และไม่มีการจ่ายค่าจ้าง การเผาครกจะเผาในช่วงฤดูแล้ง คือหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จในเดือนธันวาคมไปจนถึงเดือนเมษายน แต่ละครัวเรือนจะเตรียมปั่นครกไว้รอเข้าเตา มีการจัดลำดับกันไว้ว่าใครจะเอาครกเข้าเผาก่อนหลัง ระยะเวลาในการปั่นอาจกินเวลาตั้งแต่ 1 เดือนถึง 3 เดือน ในแต่ละปีครัวเรือนหนึ่งๆจะเผาครกได้อย่างต่ำ 2 เตา (ครั้ง) แต่ถ้าขยันและมีแรงงานมาก ก็อาจจะได้ถึง 3-4 เตา

“จัดคิวกันไปเรื่อยๆ ช่วยกัน ถ้าใครลง (เผา) ก็จะต้องช่วยกันในกลุ่ม ผมเป็นคิวที่ 4 กลางคืนก็ต้องไปอยู่เวียนไปนอนอยู่ที่นั่น 2 คน”

“เตาหนึ่งได้ประมาณ 2,000 ลูก ต้องช่วยกัน ไม่ช่วยไม่ได้ ไม่ได้คิดค่าแรง แต่ซื้ออาหารไปให้กิน---คนที่ลงเตาเป็นคนจ่ายค่าอาหาร เหล้า บุหรี่ ลักษณะลงแขก”

“ตอนเอาครกลงเตาจะคุยกันได้เต็มที่ เพราะได้กินข้าวด้วยกัน นอนด้วยกัน 2 คืน ไฟฟืนตลอด ถ้าฟืนน้อยก็ใส่ทันที ดื่มสุรา สูบบุหรี่คุยกัน คุยสัพเพเหระไปเรื่อยๆ”

ในการผลิตครกแต่ละเตา ซึ่งจะได้ครกประมาณ 2,000 ใบนั้น ผู้ผลิตจะต้องลงทุนประมาณ 5,000-10,000 บาท ขึ้นอยู่กับว่ามีการจ้างแรงงานและการซื้อปัจจัยการผลิตมาก

น้อยเพียงใด การลงทุนที่มากที่สุดคือค่าฟืน รองลงมาได้แก่ค่าจ้างขุดดิน ขนดิน นวดดิน และค่าอาหารทั้งที่เลี้ยงคนที่มาลงแขกและที่กินในครัวเรือน ซึ่งชาวบ้านจะคิดรวมเข้ามาเป็นค่าใช้จ่ายด้วย เพราะในยามที่เร่งปั้นและเผา จะต้องใช้วิธี“ซื้อกินตลอด” ไม่ได้ทำกินหรือไปหาเก็บล่ามากิน สำหรับครกที่ปั้นขายจะมีขนาดต่างๆกัน ได้แก่

ครกต้อก ราคาใบละ 10 บาท

ครกตึก ราคาใบละ 12 บาท

ครกจัม ราคาใบละ 14 บาท

ครกใหญ่ ราคาใบละ 18 บาท

โดยเฉลี่ยจะขายครกได้เตาละ 20,000 บาท คิดเป็นกำไรเตาละ 10,000-15,000 บาท ซึ่งถ้าสามารถปั้นได้เร็ว และเผาได้หลายเตา (ครั้ง) ก็จะได้กำไรมากขึ้นไปตามลำดับ

เพื่อให้เข้าใจถึงรูปแบบการใช้แรงงานและการลงทุนในการผลิต จะขอยกตัวอย่างการผลิตครกของครอบครัวนายทองใบ (นามสมมุติ) อายุ 46 ปี ในครัวเรือนมีนายทองใบ ภรรยา และบุตรชายหนึ่ง หญิงหนึ่ง กำลังเรียนอยู่ชั้นมัธยมทั้งสองคน

“ปีหนึ่งๆปั้นครกเข้าเตาเผาได้ประมาณ 3 ครั้งๆละประมาณ 2,000 ลูก ขายได้เงินประมาณ 60,000 บาทต่อปี แต่ก็ต้องจ่ายค่าฟืน ค่าดิน ค่าลูกน้องนวดดินให้ ตอนเอาดินขึ้นมามีต้องตากแดดให้แห้ง แล้วเอามาแช่น้ำให้เปื่อย เพื่อมานวดโดยแช่น้ำในประมาณ 2 ชั่วโมง แล้วก็นวด ต้องใช้แรงมากๆ เลยจ้างเขามานวดให้ เฉพาะคนหนุ่มเท่านั้น---เสาร์อาทิตย์ลูกก็มาช่วยนวดดิน ตื่นขึ้นมาก็ช่วยนวดดินก่อนที่จะไปโรงเรียน แต่ก็เสียค่านวดดินเหมือนเดิม เพราะนวดคนเดียวไม่พอ ต้องใช้คนนวดเพิ่มอีก---เตาหนึ่งใช้ดินสิบล้อรถไถเดินตาม เรามีรถก็ไม่ต้องจ้างขน ได้แต่จ้างขุด ขนเอง---ถ้าคนไม่มีรถก็ต้องได้จ้างทุกอย่าง ทำให้รายจ่ายเพิ่มขึ้นมาก---ค่าจ้างนวดจ้างเป็นเตา จ้างค่าฟืน 5,000 บาท ค่าคนนวดอีก 5,000 บาท จะมีเงินเหลือ (กำไร) ประมาณ 10,000 บาทต่อเตา”

สำหรับการขายครกที่ผลิตได้นั้น จะมีพ่อค้ามารับซื้อที่หมู่บ้าน เป็นการซื้อขายที่ทำกันมานาน แต่ละเตาก็จะมีพ่อค้ารับซื้อที่คุ้นเคยกัน มีการจับจองสินค้าข้ามปี และเมื่อเผาเสร็จเอาครกออกจากเตา ชาวบ้านก็จะโทรศัพท์แจ้งพ่อค้าให้มาซื้อครกได้ ในสมัยก่อนจะมีการวางมัดจำล่วงหน้า แต่ปัจจุบันไม่จำเป็นต้องมีการวางมัดจำ เพราะติดต่อด้านขายกันมานานจนเชื่อใจกัน ชาว

บ้านจะไม่ขายครกให้พ่อค้าคนอื่น เพราะต้องการรักษาสายสัมพันธ์ที่ดีไว้ แต่ถ้ามีคนมาขอซื้อใบสองใบเอาไปใช้เอง ก็จะขายให้ได้ เพราะเป็นการซื้อไปใช้ ไม่ใช่การซื้อไปขาย

ประเด็นที่น่าสนใจในระบบการซื้อขายครกที่บ้านนาดีคือ ชาวบ้านเป็นคนกำหนดราคาเอง และจะเป็นราคาเดียวกันทั้งหมู่บ้าน แม้ว่าจะมีเตาเผารวมถึงประมาณ 9 เตา (และเตาครอบครวอีก 2-3 เตา ซึ่งเป็นครอบครวใหญ่) และครกจะทยอยออกสู่ตลาดในช่วงระยะเวลา 4 เดือน อย่างไรก็ตาม ถ้าครกไม่ได้คุณภาพ คือมีสีขาว บางที่พ่อค้าก็จะไม่รับซื้อ หรือซื้อในอีกราคาหนึ่ง แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่ชาวบ้านยอมรับได้ เพราะรู้ว่าเป็นครกที่ไม่ได้มาตรฐาน เพราะใช้ฟืนน้อยไป พ่อค้าที่เป็นเจ้าประจำจะมาจากจังหวัดหนองคาย นอกจากนี้ ยังมีที่มาจากร้อยเอ็ด และสกลนครด้วย

“พ่อค้าเขาจะมีลูกค้าขาประจำ เขา(พ่อค้า) ถามกันมาต่อๆ ว่าครกอยู่ที่ไหน แล้วเขาก็จะมาซื้อกับชาวบ้าน ซื้อประมาณพันลูกแต่ละรอบ และมาหลายรอบ จนคนบ้านเล็กบ้านน้อย พ่อค้าจึงเลิกซื้อ มารับเอาเลยถึงหมู่บ้าน”

“คนที่ทำไม่เคยเอาไปขาย มีแต่แม่ค้าในหมู่บ้านเขาซื้อไปขายต่อที่ตลาดก็มี ไปส่งที่ร้านที่อำเภอก็มี และที่ตลาดในอำเภอมาซื้อที่นี้ก็มี---เวลาขายไม่ได้ขายแข่งกัน ราคาเท่ากัน เราเป็นคนกำหนดราคาเอง ไม่เหมือนสับปะรด เพราะสับปะรดพ่อค้าคนกลางเป็นคนกำหนดราคา”

จากการที่บ้านนาดีมีชื่อเสียงในการปั้นครก และชาวบ้านมีความขยันขันแข็ง และมีการรวมกลุ่มแบบไม่เป็นทางการเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว ทำให้มีหน่วยราชการต่างๆ เข้ามาสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง เช่น สำนักงานพัฒนาชุมชนก็ได้มาสนับสนุนให้มีการจัดตั้งเป็นกลุ่มอาชีพ ชื่อ “กลุ่มผู้ผลิตเครื่องปั้นดินเผา” มีสมาชิกทั้งสิ้น 64 ครอบครัว มีการรวมการบริหารกลุ่มรวม 9 คน มีกิจกรรมที่สำคัญคือการพัฒนาฝีมือและผลิตภัณฑ์ การหาตลาดให้สมาชิก และการกำหนดราคาเครื่องปั้นดินเผาให้เป็นราคาเดียวกัน นอกจากนี้ กลุ่มยังได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นทุนให้ยืมจำนวน 100,000 บาท โดยให้ส่งคืนปีละ 20,000 บาท เป็นเวลา 5 ปีไม่มีดอกเบี้ย ซึ่งกลุ่มก็ได้นำเงินจำนวนนี้มาเป็นทุนหมุนเวียนซื้อผลิตภัณฑ์จากเตาของสมาชิกเก็บไว้รอพ่อค้าจากต่างจังหวัดมาซื้อ โดยกลุ่มจะขายให้พ่อค้าโดยคิดราคาเพิ่มใบละ 1 บาท ถ้าไรที่ได้นี้ก็จะนำมาปันผลให้แก่สมาชิกต่อไป สำหรับพ่อค้านั้น ก็จะซื้อจากสินค้าตรงชาวบ้านก่อน พอสินค้าหมดจึงไปซื้อจากกลุ่ม

เมื่อเงินกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองเข้ามาที่หมู่บ้าน จึงมีคนบางคนคิดว่า เงินส่วนนี้น่าจะเก็บไว้เป็นกองกลางสำหรับซื้อครกจากชาวบ้าน และขายต่อให้พ่อค้า ซึ่งจะทำให้เงินทุนมีการออกงอยอย่างรวดเร็ว และจะเป็นการเพิ่มอำนาจต่อรองของผู้ผลิตครกด้วย เช่น สามารถต่อรองให้พ่อค้าซื้อครกได้ทั้งหมด โดยไม่ต้องคัดครกขาวออก แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ไม่สามารถทำให้สำเร็จได้ เนื่องจากครัวเรือนที่ไม่ได้ปั่นครกก็มีเป็นจำนวนมาก ซึ่งต้องการใช้เงินไปทำกิจการอย่างอื่น และยังเป็นการขัดกับระเบียบกองทุนอีกด้วย แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อกองทุนเข้าปีที่สอง ก็ปรากฏว่า ได้มีชาวบ้านสองกลุ่มที่เป็นกลุ่มเตาเดียวกัน ใช้วิธีการกู้เงินครัวเรือนละ 10,000 บาท (หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ มีคนต้องการกู้เงินมาก ดังนั้น วงเงินกู้สูงสุดที่สามารถกู้ได้คือครัวเรือนละ 10,000 บาท ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าเป็นจำนวนที่น้อยเกินไป และขายครกเพียง 1 เตา ก็สามารถใช้นี้ได้แล้ว) และนำไปรวมให้ครัวเรือนหนึ่งลงทุนซื้อครกหน้าเตาไปขายเอากำไรจากพ่อค้า กำไรที่ได้ส่วนหนึ่งก็เอามาแบ่งให้คนอื่น ชาวบ้านอธิบายว่าเป็นการ “ทำแบบเล่นแชร์” (ผู้ที่มีอาชีพปลูกสับปะรดก็มีการทำแบบนี้เช่นกัน แต่จะเอาเงินไปซื้อรถไถเดินตามซึ่งราคาคันละประมาณ 40,000 บาท) กรรมการก็เห็นว่าเป็นการไม่ผิดกฎระเบียบ เพราะเป็นข้อตกลงระหว่างสมาชิกกันเอง เป็นการแก้จุดอ่อนที่วงเงินกู้ยังน้อยเกินไป การกระทำเช่นนี้ ทำให้กลุ่มเตาที่เดิมรวมกันเพื่อการผลิตเท่านั้น ได้ก้าวไปสู่การร่วมกันค้าขายด้วย โดยมีการแบ่งปันผลประโยชน์แบบถ้อยทีถ้อยอาศัย ซึ่งจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากปราศจากความไว้วางใจกันเป็นพื้นฐาน จึงนับได้ว่าทุนทางสังคมของชุมชน ได้ทำให้สมาชิกสามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้เป็นอย่างดี โดยมีการค่อยๆ เรียนรู้ และใช้ประโยชน์จากโอกาสที่สถานการณ์อำนวยให้

อีกประเด็นหนึ่งที่ผู้วิจัยขอกล่าวถึงคือเรื่องของทุนความรู้ จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านในกองกลางนั้นมีความรู้และทักษะในเรื่องการทำเครื่องปั้นดินเผาเป็นอย่างดี และสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบของผลิตภัณฑ์ให้สอดคล้องกับการใช้สอยและสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป จากการปั้นไหปลาร้าเพื่อการแปรรูปอาหารนำไปแลกข้าว มาเป็นการปั้นไหเพื่อการค้าโดยตรง และมาเป็นการปั้นครกในปัจจุบัน นอกจากนี้ ยังมีการปรับเปลี่ยนในเรื่องเตาเผาให้เหมาะสมกับการเผาเพื่อการค้าจำนวนมาก ความสามารถในการสะสม ถ่ายทอด และสร้างความรู้ใหม่ ทำให้การปั้นครกที่บ้านนาดียังมีความหมายต่อชีวิตของชาวบ้านสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน ชาวบ้านสามารถเลือกที่จะรับและไม่รับความรู้บางอย่างที่ทางราชการมาส่งเสริม ความรู้ที่รับมาปรับใช้ คือการทำเตาเผา ส่วนความรู้บางอย่างที่ชาวบ้านประเมินดูแล้วว่าไม่เหมาะสม เช่น ทางราชการมาแนะนำให้ทำเครื่องเคลือบดินเผาแบบใหม่้งกร แต่ปรากฏว่าได้คุณภาพไม่ดี และขายไม่ได้ ชาวบ้านจึงเลิกทำ

“ที่เขาแนะนำมามันต้องเคลือบเหมือนไหม้เกรียม แต่มันใส่ปลาร้าไม่ได้ และขายไม่ได้ ขายไม่ออก พอแต่ให้ใส่น้ำได้ แต่ใส่ของเค็มไม่ได้---เคลือบเพื่อให้มันสวยงาม เขาว่า มันสวย และไม่เปลืองเงิน ต่อมาขายไม่ได้ เลยไม่ได้ทำ---ทำโดยไม่ได้เคลือบเลยก็ ขายได้ เคลือบแล้วมันไม่สุกถึงข้างใน มันแตกง่าย ดินไม่สุก”

โดยสรุป จะเห็นได้ว่า นับเนื่องจากอดีต ชาวบ้านนาได้สร้างและสะสมทุนความรู้เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีพ บนพื้นฐานของทรัพยากรธรรมชาติที่แวดล้อมชุมชนอยู่ ความจำเป็นในการร่วมมือกันในการผลิตเครื่องปั้นดินเผาได้กลายเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่เอื้อให้ทุนสังคมในหมู่บ้านมีการสืบทอดและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เมื่อชุมชนบ้านนาได้เข้าสัมพันธ์กับระบบการค้ามากขึ้น ทุนทางสังคมนี้ก็ยังคงแสดงบทบาทกลายเป็นเกราะป้องกันชุมชนเป็นอย่างดี และยังทำให้ชุมชนสามารถก้าวไปข้างหน้าได้อย่างมั่นใจ

บทที่ 3

ยุทธศาสตร์ครอบครัวและทุนชุมชน

การศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์ครอบครัว หรือยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว (household survival strategies) เป็นการศึกษาที่ได้มีการริเริ่มมาในประเทศแถบละตินอเมริกามาตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1970-ทศวรรษ 1980 แต่ในประเทศไทยการศึกษาวิจัยโดยอาศัยแนวคิดนี้โดยตรงแทบไม่มีปรากฏ ลักษณะงานที่พอจะใกล้เคียงอาจปรากฏในงานของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนในช่วงหลัง คือในช่วงปลายทศวรรษ 1990 ซึ่งหันมาสนใจในเรื่องระบบเศรษฐกิจ ชวนา โดยเริ่มมีการศึกษาถึงกลไกภายในเศรษฐกิจครัวเรือนมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม จากที่แต่เดิมจะให้ความสนใจต่อประเด็นที่เกี่ยวกับระบบสังคมและวัฒนธรรมชวนาเป็นอย่างมาก แต่อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ในปัจจุบัน เรายังไม่มีความเข้าใจชัดเจนต่อประเด็นที่ว่า ในสภาพที่ชาวชนบทโดยทั่วไปประสบกับปัญหาความไม่มั่นคง และความเสี่ยงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความผันผวนในด้านราคาผลผลิต (ดังกรณีการปลูกแตงกวา สับปะรด พริก ที่เสนอในบทที่ 3) ภัยธรรมชาติ (เช่นกรณีอุทกภัยที่บ้านหนองลาย) นโยบายของรัฐ (เช่น การสร้างเขื่อนที่ทำให้บ้านหนองพระถูกอพยพ) และวงจรชีวิตของครอบครัว นั้น ชวนามีวิธีการอย่างไรในการเอาชีวิตรอดครัวให้อยู่รอดได้ โดยไม่สร้างปัญหาในสังคมเลย จริงๆแล้ว หากเราคำนวณดูรายได้รายจ่ายของเกษตรกรในชนบท เรามักจะมีคำถามเกิดขึ้นเรื่อยๆว่า ชาวชนบทเหล่านี้เลี้ยงชีวิตให้รอดได้อย่างไร และเมื่อพิจารณาถึงโครงการพัฒนาต่างๆที่มักไม่ได้ให้ความช่วยเหลือชาวชนบทได้อย่างตรงประเด็น รวมทั้งระบบสวัสดิการต่างๆที่มาถึงเกษตรกรน้อยมาก เราก็มักจะต้องตั้งคำถามว่า แล้วชาวชนบทเหล่านี้มีชีวิตรอดได้อย่างไร ระบบวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง ที่เน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพื่อให้สามารถอยู่รอดร่วมกัน เป็นคำตอบหนึ่ง แต่ยังไม่เพียงพอ ดังนั้น ในบทนี้ ผู้วิจัยจะพยายามหาข้อสรุปในประเด็นนี้ ซึ่งรายละเอียดของกรณีศึกษาที่ได้ให้ไว้ในบทที่แล้ว ก็เป็นการปูพื้นเพื่อนำมาสู่การสรุปเข้าสู่ประเด็นในบทนี้ และผู้วิจัยจะได้อ้างถึงกรณีศึกษาดังกล่าวในการอภิปราย พร้อมทั้งให้รายละเอียดเพิ่มขึ้นในบางประเด็น เมื่อเราได้ทำความเข้าใจกับประเด็นยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของชาวชนบทแล้ว เราจะหันมาดูว่า กองทุนหมู่บ้านที่ลงไปสู่ชุมชนและครัวเรือนของชาวชนบท ได้มีส่วนช่วยเสริมสร้างหรือตอบสนองยุทธศาสตร์ของครัวเรือนอย่างไร ถ้ากองทุนหมู่บ้านถูกออกแบบมาในลักษณะที่สามารถนำไปใช้ในการสนับสนุนยุทธศาสตร์ครอบครัวได้ ก็เท่ากับว่า กองทุนหมู่บ้านได้มีส่วนสำคัญในเชิงยุทธศาสตร์ ที่ช่วยให้ชาวชนบทบรรลุเป้า

หมายของครอบครัว และอาจถือได้ว่า เป็นความสำเร็จที่สำคัญจากทางเลือกและมุมมองของชาวชนบทเอง

ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชนบท

ในปัจจุบัน การดำรงชีวิตของชาวนาหรือเกษตรกรในชนบทได้เปลี่ยนไปจากที่แต่เดิมเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ มาสู่ระบบเศรษฐกิจที่ชาวนาได้เข้าร่วมในการผลิตเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น แต่กระนั้นก็ตาม ในภาคอีสานในสถานการณ์ปัจจุบัน ประชากรในหมู่บ้านชนบทก็ยังลังเลที่จะเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าอย่างเต็มตัว เนื่องจากตลาดผลผลิตทางการเกษตรยังมีความผันผวนในด้านราคาเป็นอย่างมาก จนไม่สามารถสร้างหลักประกันใดๆแก่ชาวนาได้ ด้วยเหตุนี้ ยุทธศาสตร์ในการอยู่รอดของชาวชนบทคือ การยังคงการผลิตเพื่อยังชีพไปพร้อมๆกับการเข้าร่วมในเศรษฐกิจแบบตลาด กล่าวอย่างเป็นรูปธรรมคือ ชาวชนบทส่วนใหญ่ในภาคอีสานยังคงมีการผลิตข้าวเพื่อบริโภคต่อไป และขณะเดียวกันก็ทำการผลิตทางการเกษตรอื่นๆเพื่อเป็นสินค้าหรือเพื่อขายในตลาด แต่การทำการเกษตรอย่างเดียวนั้นก็ยังไม่สามารถสร้างผลผลิตหรือรายได้เพียงพอ เนื่องจากในปัจจุบัน ขนาดของที่ดินต่อครัวเรือนมีขนาดเล็กลง จากการขยายตัวของครอบครัวและการเพิ่มขึ้นของประชากรโดยรวม ในขณะที่ที่ดินมีจำกัดและไม่สามารถบุกเบิกขยายออกได้อีกต่อไป ครอบครัวชาวชนบทส่วนใหญ่จึงต้องมีการจัดสรรสมาชิกส่วนหนึ่งออกไปทำงานนอกภาคการเกษตรด้วย เช่น การรับจ้างในท้องถิ่น และการอพยพไปรับจ้างต่างถิ่นทั้งแบบชั่วคราวและกึ่งถาวร นอกจากนี้ ยังมีชาวชนบทส่วนหนึ่งที่สามารถลงทุนประกอบกิจการต่างๆ เช่น การทำการค้า การประกอบกิจการบริการที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรและการดำรงชีวิตแบบใหม่ เช่น การบริการรถสี่ล้อ โรงสี ร้านซ่อมจักรยานยนต์ บริการตัดผม ไปจนถึงบริการดูดส้วม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม กิจการเหล่านี้ยังมักเป็นกิจการขนาดเล็ก ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ไม่ได้ก่อผลในด้านการจ้างแรงงานในชนบทมากนัก การจ้างงานในชนบทส่วนใหญ่จึงมักเป็นการจ้างงานในภาคเกษตรเป็นสำคัญ ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการเอาชีวิตรอดของชาวชนบทคือ การที่ครัวเรือนหรือครอบครัวมีบทบาทที่สำคัญในการต่อสู้เพื่อการดำรงชีพ มิใช่เอกบุคคล สมาชิกในครัวเรือนทุกคนจะต้องช่วยกันสร้างฐานะ และมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันออกไป ตามลักษณะของเพศ วัย ทักษะด้านอาชีพ ประสบการณ์ ตลอดจนการศึกษา นอกจากนี้ ในแง่ของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนนั้น ยังพบว่าไม่มีครัวเรือนใดที่มีอาชีพเดียว ครัวเรือนทั้งหมดมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย เปลี่ยนไปตามรอบฤดูกาลและรอบวงจรชีวิตของครอบครัว โดยสรุป ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนในภาคอีสาน มีองค์ประกอบดังนี้

1. การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อมๆกับการผลิตเพื่อการค้า
2. การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งนอกไร่นาและนอกภาคการเกษตร
3. การพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้
4. การรักษาบทบาทของครอบครัวไว้ในฐานะเป็นหน่วยในการจัดสรรแรงงานและทรัพยากรที่หาได้
5. การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนพื้นฐานทุนชุมชน คือทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ และทุนสังคม

ยุทธศาสตร์ที่ 1 การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อมๆกับการผลิตเพื่อการค้า

ชาวอีสานเดิมมีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก การผลิตเพื่อการค้าเติบโตขึ้นอย่างช้าๆ ในระยะแรก (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) และมีอัตราเร่งสูงขึ้นในระยะหลัง จนปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าการผลิตเพื่อการค้าได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานแล้ว ทุกครัวเรือนมีความต้องการรายได้เพื่อใช้ในชีวิตรประจำวัน ในการซื้อหาเครื่องอุปโภคบริโภค ในการศึกษาของบุตร การรักษาพยาบาล และอื่นๆ รวมไปถึงการลงทุนในการผลิต ก็ต้องอาศัยปัจจัยการผลิตต่างๆที่ได้มาจากการซื้อขายในระบบตลาด แต่กระนั้นก็ตาม ชาวชนบทยังรักษาการผลิตเพื่อการบริโภคไว้เป็นส่วนที่สำคัญในระบบเศรษฐกิจของครัวเรือน ครัวเรือนชาวนายังคงดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจส่วนหนึ่ง โดยตรวักที่คำนึงถึงมูลค่าใช้สอยมากกว่ามูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงการค้า ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงระบบคิดที่คำนึงถึงการอยู่รอดและความต้องการในการตอบสนองการบริโภคมากกว่าการสะสมทุน

1.1 การผลิตและการหาอาหารจากธรรมชาติแวดล้อมเพื่อการบริโภค

การผลิตเพื่อบริโภคที่สำคัญที่สุดในระบบเศรษฐกิจครอบครัวของชาวชนบทอีสานคือการทำนาปลูกข้าว นอกเหนือจากข้าว ชาวอีสานยังมีการปลูกพืชผักสวนครัว การเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสัตว์ปีก เช่น ไก่ เป็นอาหาร นอกจากนี้ ยังคงมีการเก็บ และล่า หาอาหารจากทุ่งนา ป่าละเมาะ ลำห้วย หนองบึงต่างๆ เพื่อนำมาเป็นอาหารอยู่โดยทั่วไป การหาอาหารจากธรรมชาติโดยการหาและเก็บเอา (gathering) เป็นส่วนที่สำคัญในการดำรงชีวิตประจำวันของชาวนามาแต่อดีต และในปัจจุบัน เมื่อชาวนาได้เข้าสู่สัมพันธ์กับการผลิตเพื่อการค้า การหาอาหารจาก

ธรรมชาติก็ยังคงมีความสำคัญอยู่มาก ในครัวเรือนส่วนใหญ่ ซึ่งมีรายได้หลักจากการทำการเกษตร และมีรายได้เสริมจากการรับจ้างและการเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจนอกระบบการเกษตรเป็นครั้งคราวนั้น การพึ่งพิงอาหารจากระบบตลาดเป็นหลักจะดูเป็นการฟุ่มเฟือยทีเดียว

1.2 การคงไว้ซึ่งการผลิตข้าวนาปี

ข้าวเป็นพืชอาหารที่สำคัญ การดำรงชีวิต ความเชื่อ และพิธีกรรมต่างๆของชาวอีสานผูกพันแน่นแฟ้นกับการผลิตข้าว แม้ในท้องที่มีสภาพภูมิณีที่ไม่เหมาะสมกับการปลูกข้าว เช่น มีความแห้งแล้งจัด ก็ยังพบว่ามีการทำนาต่อเนื่องกันมาทุกปี ข้อมูลจากการวิจัยใน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานพบว่า ครัวเรือนที่ยังคงทำการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเป็นประจำต่อเนื่องในทุกๆปีมีสูงถึงร้อยละ 90 (ดูตารางที่ 3.1) หากพิจารณาถึงภาพรวมของภูมิภาค โดยอาศัยข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร จะพบว่าสัดส่วนของพื้นที่ทำนาจากพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดในภาคอีสาน มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากนับจากอดีตถึงปัจจุบัน กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2498 สัดส่วนของพื้นที่ทำนาในภาคอีสานคิดเป็นร้อยละ 64.3 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (15 ล้านไร่จาก 23.38 ล้านไร่) ในอีก 20 ปีต่อมาคือใน พ.ศ. 2518 สัดส่วนของพื้นที่นาในภาคอีสานคิดเป็นร้อยละ 71.6 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (34.14 ล้านไร่จาก 47.68 ล้านไร่) และในอีก 20 ปีต่อมา คือใน พ.ศ. 2538 สัดส่วนของพื้นที่นาคิดเป็นร้อยละ 65.5 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (37.9 ล้านไร่จาก 57.8 ล้านไร่) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2522; 2529/30; 2541/2542) ถึงแม้ว่าขนาดของพื้นที่ทำนาจากสถิติของทางราชการนี้จะรวมพื้นที่นาที่ทำการผลิตทั้งเพื่อขายและเพื่อบริโภคไว้ด้วยกัน แต่ตัวเลขนี้ก็ย่อมบ่งชี้ถึงความสำคัญของการผลิตข้าวในเศรษฐกิจครัวเรือนของชาวชนบทอีสาน นอกจากนี้งานวิจัยในระดับจุลภาคหลายชิ้นได้ระบุตรงกันว่า ในการผลิตข้าวนาปีของชาวอีสาน ผลผลิตส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคเป็นหลักก่อน ส่วนที่เหลือจากการบริโภคและการใช้หนี้ (ซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากการลงทุนทำนา) จึงนำไปขายที่ตลาดเล็กน้อย ตามความจำเป็นในการใช้เงินแต่ละครั้ง แต่ในหมู่บ้านที่อยู่ในเขตแห้งแล้งไม่มีระบบชลประทาน แม้จะมีการทำนาเพื่อการบริโภค ผลผลิตที่ได้อาจไม่เพียงพอต่อการบริโภค ก็ต้องมีการซื้อข้าวบริโภคประกอบด้วย โดยอาศัยรายได้จากการทำเกษตรกรรมอื่นและการรับจ้าง

ตารางที่ 3.1 ร้อยละของครัวเรือนที่ทำนาและสัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้าน
ที่ต้องซื้อ

หมู่บ้าน	จังหวัด	จำนวน ครัวเรือน	ร้อยละของ ครัวเรือนที่ ทำนา	สัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้านที่ต้องซื้อ			
				ข้าว	ผัก	ไก่	ปลา
หนองพระ	ขอนแก่น	125	88	1/4	1/2	0	0
หนองหิน	ขอนแก่น	86	95.0	1/4	1/2	0	1/4
ห้วยโตน	อำนาจเจริญ	139	81.2	1/4	0	0	0
ห้วยไคร้	อุบลราชธานี	65	95.4	0	0	0	0
ห้วยหวด ¹	นครพนม	250	80.0	3/4	มากกว่า 3/4	มากกว่า 3/4	1/4
นาดี	นครพนม	163	100	1/2	1/4	1/4	0
ปางสา	ชัยภูมิ	192	89.0	0	1/4	0	0
แก้ว	ขอนแก่น	172	100	1/2	3/4	1/4	3/4
หนองลาย	มหาสารคาม	104	100	0	1/4	0	0
บึง ²	มหาสารคาม	231	86.6	1/2	3/4	3/4	3/4

จากข้อมูลข้างต้น จะเห็นได้ว่า ทุกหมู่บ้านยังคงมีการทำนา โดยสัดส่วนของครัวเรือนที่ทำนามีถึงประมาณร้อยละ 91 โดยเฉลี่ย หมู่บ้านที่มีการทำนายน้อยที่สุดคือบ้านห้วยหวด ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ห่างจากเขตเทศบาลเมืองนครพนมเพียง 6 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านเก่าแก่จึงมีที่นาจำกัด ทำให้ครัวเรือนส่วนหนึ่งหันไปประกอบอาชีพอื่นซึ่งสร้างรายได้ประจำ เช่นการเป็นลูกจ้างในหน่วยราชการ หรือการประกอบอาชีพอิสระในภาคบริการต่างๆ ซึ่งมีลูกค้าที่สำคัญคือประชากรในตัวเมืองนครพนม ขณะเดียวกันจะเห็นได้ว่า บ้านบึง ซึ่งเป็นที่ตั้งของเทศบาลอำเภอ แต่เป็นอำเภอขนาดเล็ก กลับมีครัวเรือนที่ยังคงทำนาอยู่สูงถึงร้อยละ 86.6 สาเหตุที่ครัวเรือนที่ทำนายังมีอยู่มากก็เนื่องมาจากขนาดและระดับความเจริญของเมืองในกรณีหลังยังไม่สามารถสร้างงานที่มีความมั่นคงได้ นอกจากนี้ ที่นาของบ้านบึง เป็นที่นาในเขตชลประทานซึ่งสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง ทำให้ประสิทธิภาพในการใช้ที่ดินรวมทั้งประสิทธิภาพในการใช้แรงงานบนที่ดินมีสูงกว่าบ้านแรก

ในหมู่บ้านที่อยู่ในเขตแห้งแล้งและไม่มีระบบชลประทาน แม้จะมีการทำนาเพื่อการบริโภค แต่ผลผลิตที่ได้อาจไม่เพียงพอต่อการบริโภค ก็ต้องมีการซื้อข้าวบริโภคประกอบด้วย โดยอาศัยรายได้จากการทำเกษตรกรรมอื่นและการรับจ้าง ดังกรณีบ้านแก้วซึ่งเป็นเขตอับฝน ไม่เหมาะสม

¹ อยู่ห่างจากตัวจังหวัด 6 กิโลเมตร

² อยู่ในเขตเทศบาลอำเภอ

การทำนา กลับปรากฏว่ามีการทำนาทุกครอบครัว แต่เป็นการทำนาที่ได้ผลผลิตต่ำ ไม่เพียงพอต่อการบริโภค ขนาดที่นาต่อครัวเรือนก็มีขนาดเล็ก เพราะพื้นที่เป็นที่ดอนเป็นส่วนใหญ่

หมู่บ้านส่วนใหญ่ไม่ต้องซื้ออาหารประเภทผัก ไข่ ปลา หรือถ้ามีการซื้อส่วนใหญ่ก็เป็นการซื้อในปริมาณที่น้อยคือประมาณ ¼ การบริโภคทั้งหมด นอกจากนี้ ยังพบว่าหมู่บ้านที่ไม่มีการซื้อไข่และปลาเลยมีถึงร้อยละ 60 เป็นที่น่าสังเกตว่า หมู่บ้านที่มีการซื้ออาหารบริโภคในสัดส่วนที่มากคือบ้านห้วยหวดและบ้านบึง นั้นเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมืองทั้งสองหมู่บ้าน ขณะเดียวกัน ที่บ้านแก้วซึ่งตั้งอยู่ในเขตอับฝน พื้นที่เป็นที่ดอนซึ่งใช้เป็นปลูกมันสำปะหลังเป็นหลัก ก็มีการซื้ออาหารประเภทผักในปริมาณที่มากเช่นกัน โดยอาศัยรายได้จากการอพยพไปรับจ้างตัดอ้อยในฤดูแล้ง แต่โดยภาพรวมแล้ว จะเห็นได้ว่าหมู่บ้านในภาคอีสานส่วนใหญ่ ยังมีการผลิตเพื่อการบริโภคดำรงอยู่ และยังสามารถพึ่งตนเองในด้านอาหารได้มาก

ข้อมูลจากการศึกษาเรื่องการทำนาหลายชิ้นได้ระบุว่า การทำนาเป็นการลงทุนที่มีกำไรน้อยมาก ในบางพื้นที่ที่สภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศไม่เอื้ออำนวย เมื่อคำนวณต้นทุนในการทำนาเปรียบเทียบกับผลผลิตที่ได้รับ บางครั้งจะเห็นว่าชาวนาขาดทุน แต่เพราะเหตุใดชาวนาจึงยังคงทำนาอยู่ นี่เป็นคำถามที่หลายคนอาจสงสัย การที่ชาวนาภาคอีสานยังคงมีการผลิตข้าวเพื่อบริโภคอยู่มาก มีสาเหตุจากหลายปัจจัยด้วยกัน ปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือ ลักษณะวัฒนธรรมทางการผลิตที่สืบทอดมาจากอดีต สังคมอีสานในอดีต เป็นสังคมชาวนา ทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก พืชอาหารที่สำคัญที่สุด คือ ข้าว ซึ่งมีการผลิตโดยระบบเกษตรกรรม ขณะที่อาหารอื่นส่วนใหญ่ได้มาจากการเก็บ ล่า และหาเอาจากธรรมชาติแวดล้อม การเพาะปลูกข้าวจึงเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ พื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม และพื้นฐานของการจัดองค์กรทางสังคมที่สำคัญของชาวนา รวมไปถึงระบบคิด และระบบคุณค่าต่าง ๆ ชาวนาอีสานมีประเพณีมากมายที่สัมพันธ์กับการปลูกข้าว เช่น ในบุญประเพณี 12 เดือน (ฮีต 12) มีบุญที่สัมพันธ์กับขั้นตอนของการปลูกข้าวถึง 5 บุญด้วยกัน คือ คุณคุณลาน หรือบุญคุ่มข้าวใหญ่ (เดือนยี่) บุญข้าวจี (เดือนสาม) บุญบั้งไฟ (เดือนหก) บุญข้าวประดับดิน (เดือนเก้า) และบุญข้าวสาก (เดือนสิบ) ผู้ที่ไม่ได้ปลูกข้าวจะไม่สามารถเข้าร่วมในงานบุญเหล่านี้ได้อย่างเต็มภาคภูมิ

แม้ชาวนาจะได้เข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าผ่านการปลูกพืชเศรษฐกิจ การรับจ้าง และการค้าขาย แต่ลักษณะของการผลิตเพื่อยังชีพก็ยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น ควบคู่ไปด้วย ที่เป็นเช่นนี้เพราะ ความผันผวนของราคาสินค้าเกษตรซึ่งมีมาอย่างต่อเนื่อง ตลอดระยะเวลา 40 ปี ที่ชาวนาอีสานได้เข้าร่วมในการผลิตเพื่อการค้า ไม่สามารถสร้างความมั่นใจให้แก่ชาวนาในการที่จะเข้าสู่ระบบตลาดอย่างเต็มตัว แม้การอพยพออกไปทำงานในเมืองก็ได้ให้หลัก

ประกันใดๆ ดังปรากฏอยู่โดยทั่วไปว่า ผู้อพยพไปทำงานในเมืองส่วนใหญ่มักต้องกลับคืนสู่ภูมิภาค ล้าเนา เมื่ออายุย่างเข้าวัยกลางคน เพราะสาเหตุหลักคือ คนในวัยนี้ไม่เป็นที่ต้องการของตลาดแรงงานต่อไป

1.3 การผลิตด้านการเกษตรเพื่อการค้ามีมากขึ้น

ชีวิตของชาวชนบทในปัจจุบัน ได้เข้าไปสัมพันธ์กับระบบตลาดและระบบเงินตราอย่างแยกไม่ออก แม้จะมีความพอเพียงในระดับหนึ่งในด้านอาหาร แต่ก็ยังมีส่วนอื่นๆอีกมากในชีวิตที่ต้องใช้เงินตราในการซื้อหา จึงมีการผลิตเพื่อขายมากขึ้น แต่มักตกเป็นเบี้ยล่างในระบบความสัมพันธ์แบบการค้า เป็นความพยายามแบบ “ล้มลูกคดลูกหลาน” ที่จะผลิตเพื่อขายให้ได้ แต่ส่วนใหญ่มักประสบปัญหาด้านตลาดและราคา ในการค้าขายผลผลิตหลายชนิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชผลที่เน่า เสีย เสื่อมราคาได้ง่าย เช่น แตง พริก ผักต่าง ๆ ผู้ผลิตมักค่อย ๆ ก้าวเข้าสู่การค้าแบบถูกผูกขาดโดยจำใจสมัคร เพื่อให้แน่ใจว่าจะมีหลักประกันเรื่องผู้รับซื้อสินค้าเกษตรของตน แต่กรณีเช่นนี้ยังมักไม่เกิดกับพืชที่เป็นผลผลิตที่สำคัญของชาวนา คือ ข้าว เนื่องจากข้าวเป็นผลผลิตที่เก็บได้นานเป็นปี และมีตลาดรับซื้อที่กว้างขวาง

ชาวนาในภาคอีสานได้เข้าร่วมในการผลิตเพื่อการค้ามานาน ตั้งแต่ก่อนที่ทางรถไฟจะสร้างผ่านเทือกเขาตงพญาไฟเข้ามาสู่ภูมิภาค ก็ได้ปรากฏว่ามีการค้าขายระหว่างภูมิภาคแล้ว โดยผ่านนายฮ้อยค้าควายและพ่อค้าชาวจีน การผลิตข้าวเพื่อการค้ามีมากขึ้นภายหลังจากการสร้างเส้นทางรถไฟเชื่อมภูมิภาคนี้กับภาคกลางเมื่อ พ.ศ. 2443³ และเมื่อมีการเริ่มต้นยุคของการพัฒนาพร้อมๆกับการสร้างถนนมิตรภาพ⁴ ก็ปรากฏว่าได้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้ากันอย่างกว้างขวาง เริ่มตั้งแต่ปอแก้ว มันสำปะหลัง อ้อยโรงงาน สับปะรด แตงโม รวมไปถึงพืชไร่อายุสั้นต่างๆในเขตที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ เช่น ถั่วต่างๆ พริก แตงกวา ยางพารา เป็นต้น การเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้านี้ในด้านหนึ่งก็เป็นเครื่องบ่งชี้ว่า เกษตรกรอีสานมีความกระตือรือร้นที่จะปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาด (แม้ว่าเพื่อความปลอดภัยก็จะต้องรักษาการผลิตเพื่อบริโภคไว้ด้วย) พืชชนิดใดที่มีสัญญาณบอกว่า สามารถปลูกขึ้นได้งอกงามพอสมควร มีตลาดรับซื้อ และมี

³ เส้นทางรถไฟจากกรุงเทพได้ขยายมาถึงโคราชใน พ.ศ. 2443 จากกรุงเทพทางรถไฟถูกสร้างต่อไปทางทิศตะวันออก จนถึงจังหวัดอุบลราชธานี ใน พ.ศ. 2473 ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งสร้างขึ้นไปทางทิศเหนือของภูมิภาค ไปถึงจังหวัดขอนแก่น ใน พ.ศ. 2476

⁴ ถนนมิตรภาพ สร้างมาถึงจังหวัดนครราชสีมาใน พ.ศ. 2500 และขยายต่อไปถึงจังหวัดขอนแก่นใน พ.ศ. 2503 และขยายต่อไปยังจังหวัดหนองคายใน พ.ศ. 2508

ราคาดี ก็จะมีครัวเรือนส่วนหนึ่งที่อาจจะอยู่ในสถานะที่ล่อแหลมน้อยกว่าครัวเรือนอื่นๆ (เช่น มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่า สามารถต้านทานต่อการสูญเสียได้มากกว่า) ทดลองปลูกดู ถ้าทำแล้วได้ผลดี ก็ค่อยๆมีเกษตรกรรายอื่นกล้าลงผลิตบ้าง ในระยะแรกอาจทำในพื้นที่ขนาดเล็กๆ และค่อยๆขยายใหญ่ขึ้น หากมีผู้ผลิตมาก หรือพืชผลนั้นๆมีราคาตกต่ำ เกษตรกรก็จะค่อยๆเลิกปลูกไป

ในหมู่บ้านที่ผู้วิจัยได้ศึกษา พบภาวะเช่นนี้เกิดขึ้นในทุกหมู่บ้าน เช่น ที่บ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น มีพืชที่เกษตรกรผลิตเพื่อการค้าและเลิกผลิตไป ตามลำดับเวลา คือ แดงกวา แดงไทย มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง และแตงกวาผลใหญ่ ที่บ้านหนองหิน มีการปลูก ปอ ข้าวโพดเทียน ถั่วเขียว หม่อนไหม (เพื่อการค้า) และพริก การผลิตแบบนี้ ชาวบ้านที่บ้านหนองพระได้ให้นิยามที่ชัดเจนไว้ว่า “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” โดยนัยยะของคำนี้ คือเกษตรกรได้ใช้ความพยายามครั้งแล้วครั้งเล่าที่จะผลิตพืชผลทางการเกษตรเพื่อการค้า แต่ก็ต้องประสบความล้มเหลวไปทุกครั้ง แต่กระนั้น ความพยายามนั้นก็ยังมีอยู่ต่อไป

ส่วนใหญ่การที่เกษตรกรจะปลูกอะไรก็ดูตลาดเป็นหลัก คำแนะนำจากพ่อค้าจึงมีความสำคัญ

“---ทางรัฐไม่ได้มาแนะนำพวกการเลือกอาชีพหรือการเลือกปลูกต่างๆ มีแต่พ่อค้าจากตลาดหนองแกที่เข้ามาซื้อผลผลิตจากชาวบ้าน พอเห็นพ่อค้าซื้ออะไรดี ชาวบ้านก็หันไปทำตาม สมมติว่าพ่อค้าซื้อปอราคาดี พวกชาวบ้านก็หันไปปลูกปอตามกันหมด ได้ความรู้เรื่องการปลูกพืชก็มาจากพ่อค้าทั้งนั้น ส่วนเมล็ดพันธุ์ครั้งแรกก็จะซื้อ ต่อไปก็เก็บพันธุ์ไว้เอง---

“---ระบบเศรษฐกิจที่เป็นแบบใหม่นี้พ่อค้าเป็นคนนำเข้ามา---ผมเคยตั้งคำถามกับเจ้าหน้าที่เกษตรที่เป็นญาติกันว่า หน่วยงานของเกษตรนี้มันเป็นเครื่องมือของพวกพ่อค้าจริงไหม เขาบอกว่า “มันก็ทำนองนั้นแหละ” พวกปุ๋ยนี่ก็ต้องไปโฆษณาให้เขา กรมส่งเสริมก็ต้องไปหาพวกนายทุนว่าเขาต้องการอะไร แล้วก็มาส่งเสริมชาวบ้านให้ผลิตขึ้น ไปหานายทุน---

การผลิตเพื่อการค้าของเกษตรกรอีสานในปัจจุบันเป็นการผลิตตามกระแสตลาด โดยที่เกษตรกรไม่มีหลักประกันใดๆ ยกเว้นกรณีการผลิตในระบบพันธะสัญญา เช่นการผลิตอ้อยโรง

งาน ซึ่งในความรู้สึกของชาวบ้านจะเห็นว่าการผลิตในระบบนี้เป็นระบบที่ดีกว่าการผลิตพืชแบบ
 สุ่มเสี่ยง เพราะมีตลาดรับซื้อในราคาที่แน่นอน ในการผลิตพืชผลบางชนิดที่ไม่ใช่ระบบพันธะ
 สัญญาแต่เดิม เกษตรกรก็กลับจะยินดีที่จะเจรจากับพ่อค้าเพื่อนำตัวเองเข้าสู่ระบบผูกมัดแบบ
 กึ่งพันธะสัญญา เนื่องจากต้องการหลักประกันเรื่องตลาด เช่นกรณีการปลูกแตงกวาผลใหญ่ และ
 การทำประมง เป็นต้น (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) จะเห็นได้ว่า ในระบบการผลิตเช่นนี้ เกษตรกร
 มักตกอยู่ในฐานะเปราะบางในตลาด เพราะปราศจากการรวมกลุ่มต่อรอง หรือเครื่องมือต่อรองใดๆ
 ยิ่งถ้าเป็นผลิตผลทางการเกษตรที่เน่าเสียง่าย และไม่มีการแปรรูปในชุมชน เกษตรกรก็ยิ่งอ่อนแอ
 มาก พืชผลบางอย่างที่สามารถแปรรูปได้ง่าย เช่นพริก จึงเป็นที่นิยมของเกษตรกร ด้วยเหตุนี้ จึง
 ไม่แปลกที่เกษตรกรส่วนหนึ่งจะยังคงผลิตซ้ำต่อไป ทั้งเพื่อการบริโภคเพื่อใช้เป็นหลักประกันใน
 การมีชีวิตรอดของตน และทั้งเพื่อการค้า เพราะข้าวเป็นพืชผลที่สามารถเก็บไว้ได้นานเป็นปี และ
 ยังมีราคาค่อนข้างแน่นอน แม้จะมีสัดส่วนของการทำกำไรค่อนข้างต่ำ

ในการผลิตเพื่อการค้า เกษตรกรจะต้องมีการลงทุนสูงขึ้น เนื่องจากคุณภาพของผลผลิต
 จะต้องสอดคล้องกับความต้องการของตลาด เช่นการผลิตแตงกวาที่บ้านหนองพระ จะต้องเลือก
 พันธุ์ที่ให้ผลในรูปลักษณะที่ตลาดต้องการ เช่น มีผลใหญ่ (ขนาดความยาวประมาณ 20 ซม. เส้น
 ผ่านศูนย์กลางประมาณ 3 ซม.) ทรงตรง สีเขียวไม่เข้ม มีขาวแซม เป็นต้น ซึ่งการจะได้ผลผลิตเช่น
 นี้ จะต้องมีการเลือกใช้เมล็ดพันธุ์ที่ผลิตโดยบริษัทที่ผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่าย และต้องมีการใส่ปุ๋ย
 ยาฆ่าแมลง รวมทั้งฮอร์โมนต่างๆ ทำให้การลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่มีการลงทุนสูงถึงประมาณไร่
 ละ 28,000 บาท ในขณะที่ผลตอบแทนต่อไร่จะอยู่ระหว่าง 30,000-40,000 บาท ขึ้นอยู่กับราคา
 แตงในตลาดซึ่งมีการขึ้นลงไม่แน่นอน โอกาสที่จะทำกำไรได้มากมีอยู่ แต่โอกาสที่จะขาดทุนก็มี
 สูง

ลักษณะการผลิตพืชเศรษฐกิจ จึงมีเฉพาะคนบางกลุ่มเท่านั้นที่จะเข้าร่วมในการผลิต คือ
 ผู้ที่มีปัจจัยพื้นฐานที่เอื้อต่อการเสี่ยงได้มากกว่า พืชที่ลงทุนต่ำและมีความเสี่ยงน้อยจะมีคนเข้า
 ร่วมมาก เช่น มันสำปะหลัง แต่พืชที่มีความเสี่ยงสูง แม้อาจจะให้ผลตอบแทนสูง กลับมีคนเข้า
 ร่วมน้อยกว่า ปัจจัยพื้นฐานที่เอื้อต่อการกล้าเสี่ยงที่สำคัญคือทุน ทุนที่สำคัญคือทุนเงินตรา ทุนที่
 สำคัญอีกประการหนึ่งคือแรงงาน ซึ่งใช้ในการผลิตและยังสามารถโยกย้ายไปทำงานรับจ้างต่างถิ่น
 ได้หากประสบกับภาวะขาดทุน สำหรับที่ดินนั้น ก็มีความสำคัญเช่นกันเพราะการผลิตพืช
 เศรษฐกิจจำต้องอาศัยที่ดินที่เหมาะสมต่อการปลูกพืชแต่ละชนิด⁵ แต่ก็มีในบางกรณี เช่นการ

⁵ในการหาครัวเรือนเข้าร่วมในการผลิตเมล็ดพันธุ์พริกในหมู่บ้านในเขตชลประทานจังหวัดมหาสารคาม
 Maniemai (2000) พบว่า ตัวแทนของบริษัทเลือกครัวเรือนเข้าร่วมโดยดูจากคุณภาพของคนเป็นอันดับหนึ่ง (เป็น

ปลูกแต่งที่บ้านหนองพระ หรือการปลูกผักที่บ้านปางสา ซึ่งหมู่บ้านจะมีการจัดสรรที่ดินสาธารณะของหมู่บ้านที่มีคุณภาพเหมาะสมมาใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกโดยครัวเรือนต่างๆสามารถเข้าไปใช้พื้นที่ได้โดยการตกลงยินยอมร่วมกันในชุมชน เช่นพื้นที่ริมแหล่งน้ำในฤดูน้ำลด เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป การผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้าได้กลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของครัวเรือนในชนบท ครัวเรือนเหล่านี้หันมาผลิตเพื่อการค้าเพื่อที่จะได้รายได้ที่เป็นเงินตรามาใช้ภายในครัวเรือน พืชที่มีการผลิตเพื่อการค้าที่กว้างขวางที่สุดในภาคอีสานคือข้าว ซึ่งเป็นพืชที่ชาวนาเคยผลิตเพื่อบริโภคมาแต่เดิม การผลิตข้าวเพื่อบริโภคและเพื่อการค้าไปด้วยมีความเสี่ยงน้อยกว่าการผลิตพืชอื่นๆ แต่ให้ผลตอบแทนไม่มากนัก เกษตรกรบางส่วนจึงมีการลงทุนปลูกพืชเพื่อการค้าอื่นๆด้วย เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ถั่ว สับปะรด แตง พริก ฯลฯ การผลิตพืชที่ให้ผลตอบแทนสูง มักมีการลงทุนสูง และมีความเสี่ยงสูงตามไปด้วย เนื่องจากความไม่แน่นอนของตลาดและราคา นอกจากนี้ การใช้สารเคมีต่างๆในการเพาะปลูกยังมีผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมในไร่นาและพื้นที่ส่วนรวมของชุมชน เช่น แหล่งน้ำและดิน ซึ่งกลับมามีผลต่อระบบเกษตร แหล่งอาหารธรรมชาติ และระบบการดำรงชีวิตที่ยังอิงอยู่กับการทำมาหากินกับทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมเป็นอย่างมาก

ยุทธศาสตร์ที่ 2 การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งนอกไร่นาและนอกการเกษตร

ในสภาพที่ครัวเรือนมีความจำเป็นต้องใช้เงินตราในการดำรงชีพ ขณะที่การทำการเกษตรเพื่อการค้าไม่สามารถสร้างรายได้ที่มากเพียงพอ และบางทีก็ไม่คุ้มทุน ทำให้ครัวเรือนในชนบทต้องพยายามแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย โดยงานที่ทำจะสัมพันธ์กับรอบฤดูกาลในการทำการเกษตรและวงจรชีวิตของครอบครัวซึ่งจะเป็นตัวกำหนดขนาดแรงงานและความจำเป็นในการบริโภค (ดูตอนต่อไป) จากที่เคยทำการเกษตรเป็นหลักก็ต้องหันไปหางานนอกการเกษตรทำด้วย แต่ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ละทิ้งการทำการเกษตรไปเสียทีเดียว เป็นการทำกิจกรรมหลายๆอย่างไปในขณะเดียวกัน ตามความจำเป็นในการบริโภคและขนาดของแรงงานในครัวเรือน

คนที่ไว้ใจได้ โดยตัวแทนบริษัทให้คนในเครือข่ายผู้ปลูกเดิมเป็นผู้ช่วยพิจารณาเลือก) และดูจากความเหมาะสมของพื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูกเป็นอันดับที่สอง

กิจกรรมนอกการเกษตรที่สำคัญของครัวเรือนในชนบทอีสานได้แก่ การรับจ้าง การลงทุน ประกอบกิจการอิสระซึ่งรวมถึงการค้าขายด้วย และการทำหัตถกรรมเพื่อการค้า การเข้าร่วมใน กิจกรรมหลายๆอย่างนี้ จะยืดหยุ่นตามขนาดและความจำเป็นของแรงงานที่สัมพันธ์กับรอบฤดูกาล ในการทำการเกษตร ดังนั้น ในรอบปีหนึ่งๆ สมาชิกแต่ละคนในครัวเรือนจะมีกิจกรรมทาง เศรษฐกิจที่แตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับคุณลักษณะทางเพศ วัย ทักษะ และประสบการณ์ในการทำงาน

2.1 การรับจ้าง

แบบแผนการรับจ้างที่สำคัญคือการรับจ้างในหมู่บ้านและในท้องถิ่นใกล้เคียง และการ ออกไปรับจ้างต่างถิ่นไกลๆ หรือการอพยพแรงงานทั้งแบบชั่วคราวและกึ่งถาวร ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

2.1.1 การรับจ้างในท้องถิ่น

การรับจ้างในท้องถิ่นในที่นี้หมายถึงการรับจ้างในหมู่บ้านและพื้นที่ใกล้เคียงที่สามารถเดินทางไปกลับได้ภายในวันเดียว การรับจ้างในท้องถิ่นส่วนใหญ่ยังเป็นการรับจ้างในภาคการเกษตร ส่วนการรับจ้างในกิจการนอกภาคการเกษตรยังมีอยู่น้อย ทั้งนี้ เนื่องจากในพื้นที่ชนบทภาคอีสาน ส่วนใหญ่ กิจการนอกภาคการเกษตรสามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างจำกัดมาก ที่มีอยู่ก็มักเป็นกิจการ ขนาดเล็กใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก (ซึ่งจะอธิบายในตอนต่อไป) งานรับจ้างในภาคการ เกษตรในแต่ละพื้นที่จะมีลักษณะแตกต่างกันและมีมากน้อยต่างกัน ขึ้นอยู่กับประเภทของพืชที่ ปลูก ในท้องที่ซึ่งมีพื้นที่ที่เหมาะสมต่อการทำการเกษตร เช่น พื้นที่ที่มีระบบชลประทานและมีการ ทำการเกษตรตลอดปี และมีการทำการเกษตรเพื่อการค้ามาก จะมีการขาดแคลนแรงงานในบาง ช่วงเวลา ในการผลิตเพื่อการค้า ครัวเรือนที่ขาดแคลนแรงงานจะต้องใช้วิธีการจ้างแรงงานหรือการ ใช้เครื่องจักรเท่านั้น จะไม่สามารถขอแรงจากเพื่อนบ้านได้เลย แต่อาจจะพอใช้วิธีการแลกเปลี่ยน แรงงานแบบต่างตอบแทนได้โดยการนับแรงงานตอบแทนอย่างถ่วงน้ำหนัก ในพื้นที่ที่ทำการวิจัย จะเห็นได้ว่าในหมู่บ้านในเขตชลประทาน เช่น บ้านหนองลาย และชุมชนบึง จะมีการผลิตตลอด ทั้งปี คือในฤดูฝนทำนาปี ฤดูแล้งทำนาปรังและปลูกผักเพื่อขาย เช่น หอมแบ่ง ผักกาด ในหมู่บ้านทั้งสองนี้ (รวมทั้งหมู่บ้านอื่นๆในเขตชลประทานเดียวกัน) จะมีการขาดแคลนแรงงานในช่วง ปักดำและช่วงเกี่ยวข้าว จนต้องมีระบบจัดหาแรงงานจากที่อื่นๆเข้ามารับจ้าง ส่วนแรงงานใน การเก็บ และตกแต่งหอมแบ่งเพื่อเตรียมส่งตลาดมักใช้แรงงานวัยกลางคนที่เป็นหญิงในหมู่บ้าน

เป็นส่วนใหญ่ ส่วนบ้านหนองพระที่มีการทำนาปี นาปรัง(บางครัวเรือน) และการปลูกแตงกวาในฤดูแล้ง ก็มีการจ้างแรงงานด้านนา เกี่ยวข้าวเช่นกัน โดยใช้แรงงานในท้องถิ่น สำหรับแรงงานในการปลูกแตง บักไม้ค้างแตง บรรจุมลผลิตแตงใส่ถุง และแบกถุง จะเป็นแรงงานในหมู่บ้าน ครัวเรือนที่ไม่ได้ทำนาปรังหรือไม่ได้ปลูกแตงก็จะสามารถไปรับจ้างทำงานเหล่านี้ได้ ค่าจ้างในการด้านนาและเกี่ยวข้าว จะคิดเป็นรายวัน ส่วนค่าจ้างในการทำงานเกี่ยวกับห่อมแบ่งและแตงกวาจะคิดเป็นชิ้นงาน (เหมา) ซึ่งโดยเฉลี่ย ผู้ที่ทำงานรับจ้างจะมีรายได้ประมาณ 120-160 บาทต่อวัน

กล่าวโดยสรุปในพื้นที่ที่สามารถทำการเกษตรได้เต็มที่ตลอดทั้งปี จะมีแหล่งจ้างงานภาคการเกษตรในท้องถิ่น และครัวเรือนที่ต้องการหางานทำก็จะพอหางานทำได้ แต่อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าเสียดายว่า ชุมชนที่มีลักษณะเช่นนี้มีไม่มากนักในภาคอีสาน ดังนั้น การไปรับจ้างต่างถิ่นจึงเป็นทางออกที่สำคัญสำหรับครัวเรือนในชนบท

2.1.2 การโยกย้ายไปรับจ้างต่างถิ่น

เมื่อโอกาสในการรับจ้างแรงงานในหมู่บ้านและในท้องถิ่นถูกจำกัดอยู่แต่ในด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก เพราะการเติบโตของวิสาหกิจประเภทอื่น ๆ ในชนบทและในเมืองต่างๆ ของภาคอีสาน ยังเป็นไปในขอบเขตที่จำกัดมาก ดังนั้น ชาวอีสานส่วนหนึ่งซึ่งต้องการหารายได้เพิ่มเติมจากการทำเกษตรกรรม จึงต้องอพยพออกไปรับจ้างต่างถิ่น ตามเขตที่มีการพัฒนาด้านอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และบริการสูงกว่าที่อื่น ๆ คือ กรุงเทพมหานครและปริมณฑล รวมทั้งภาคตะวันออกของประเทศ นอกจากนี้ แรงงานอพยพส่วนหนึ่งจะไปทำงานในฟาร์มเกษตรกรรมแบบทุนนิยมในพื้นที่บางจังหวัดในภาคกลางและภาคตะวันตก เช่น จังหวัดสุพรรณบุรี อุทัยธานี กาญจนบุรี ซึ่งมีการปลูกอ้อยโรงงานมาก และเป็นแหล่งงานสำหรับผู้อพยพแรงงานจากอีสานที่อพยพมาทำงานในเฉพาะฤดูแล้ง ในระหว่างเดือนธันวาคม-เมษายน ซึ่งเป็นช่วงที่ว่างจากการทำนา

การอพยพแรงงานของชาวอีสาน สามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ ได้ดังนี้

(1) การโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นแบบชั่วคราว

การโยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นแบบชั่วคราว มักกระทำในช่วงที่ว่างจากการทำนา ในราวเดือนธันวาคม ถึงเดือนเมษายน หรือพฤษภาคม คือการเดินทางไปหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว และกลับมาในช่วงฤดูทำนา ซึ่งจะเริ่มประมาณเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน

งานรับจ้างต่างถิ่นที่ไปเฉพาะฤดูกาลและสอดคล้องกับวงจรการทำนามากที่สุดคือการไปตัดอ้อย ดังนั้นจึงเป็นงานที่ชาวนาภาคอีสานนิยมไปกันมาก วงรอบของการปลูกอ้อยจะเริ่มปลูกในเดือนพฤษภาคมและเก็บเกี่ยวในเดือนธันวาคมถึงเมษายน ซึ่งช่วงเดือนธันวาคมถึงเมษายนก็

เป็นช่วงเวลาที่ยาวนานห่างจากการทำนาพอดี การเก็บเกี่ยวอ้อยเป็นงานที่ต้องการแรงงานคนมาก เพราะจะต้องทำภายในช่วงฤดูเก็บอ้อยของโรงงานน้ำตาล และเจ้าของไร่อ้อยจะต้องวางแผนการตัดอ้อยและส่งอ้อยให้ทันตามกำหนด ไร่อ้อยขนาดใหญ่ที่ต้องการแรงงานจ้างมากอยู่ในเขตแห้งแล้งในภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศ ในจังหวัดสุพรรณบุรี อุทัยธานี กาญจนบุรี ในหมู่บ้านในภาคอีสานที่เกษตรกรไม่ได้ทำการเกษตรในช่วงหน้าแล้ง เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวนาปีเสร็จในเดือนพฤศจิกายนหรือต้นธันวาคม ชาวนาก็จะรีบเตรียมตัวไปทำงานตัดอ้อย การไปทำงานแบบนี้เป็นการทำแบบต่อเนื่องกันมานานนับสิบปี จึงมีเครือข่ายของการทำงานดำรงอยู่ คริวเรือนที่ต้องการไปทำงานสามารถนัดแนะและเตรียมการได้ล่วงหน้าผ่านระบบเครือข่ายนี้ ซึ่งมีลักษณะไม่ซับซ้อน คือเจ้าของไร่อ้อยจะว่าจ้างบุคคลที่ไว้ใจในท้องถิ่นหรือในแต่ละหมู่บ้าน คนเหล่านี้เคยเป็นคนทำงานตัดอ้อยมาก่อนแต่เป็นคนเก่ง มีลักษณะเป็นผู้นำ มีความรับผิดชอบ และได้รับความเชื่อถือไว้วางใจจากคนในหมู่บ้าน คนแบบนี้จะถูกว่าจ้างให้ทำหน้าที่เป็นคนกลางในการประสานงานหาคนไปทำงานให้ได้ตามที่เจ้าของไร่ต้องการ และดูแลจัดหาคนงานไปส่งถึงไร่อ้อย มีการนัดหมายวันไปทำงานและจำนวนคนที่จะไปทำงานซึ่งในอดีตอาจใช้จดหมายหรือโทรเลข แต่ปัจจุบันสามารถทำได้ง่ายดายทางโทรศัพท์ ในกรณีที่มีการขาดแคลนแรงงานมาก เจ้าของไร่และตัวแทนก็จะใช้เทคนิคต่างๆเพื่อที่จะทำให้ได้แรงงานตามต้องการ เช่น การจ่ายเงินค่าแรงล่วงหน้าบางส่วนไปก่อน ซึ่งส่วนใหญ่แล้วในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวชาวนาจะมีความจำเป็นต้องใช้เงินในการจ้างเกี่ยวหรือสีข้าวจากรวง นอกจากนี้ ในการที่หัวหน้าคริวเรือนจะออกเดินทางไปก็มีความจำเป็นที่จะต้องให้เงินไว้แก่คนที่บ้านด้วย ส่วนค่ารถนั้นไม่จำเป็นเพราะทางเจ้าของไร่จะเป็นผู้รับผิดชอบจัดรถและค่าใช้จ่ายในการเดินทางให้ งานตัดอ้อยที่มีลักษณะเฉพาะฤดูกาลนี้ เป็นงานที่เอื้อให้คนในช่วงอายุ วัย สถานภาพสมรส และระดับความรับผิดชอบในครอบครัว ต่างๆกันสามารถเข้าร่วมได้ ผิดกับการอพยพไปทำงานระยะยาวเป็นปีตามโรงงานต่างๆซึ่งมักเป็นแรงงานโสดในวัยหนุ่มสาว ในการไปตัดอ้อย คนหนุ่มสาว คนในวัยกลางคนที่ยังแข็งแรง คนโสด คนที่แต่งงานแล้วและมีลูกแล้ว ก็สามารถไปทำงานได้หากสามารถจัดการกับภาระในครอบครัวข้างหลังได้ ในพื้นที่วิจัยหมู่บ้านที่มีการอพยพแรงงานไปตัดอ้อยกันมากคือบ้านแก้ว ส่วนใหญ่จะนิยมไปตัดอ้อยที่ภาคกลางซึ่งมีการทำไร่อ้อยขนาดใหญ่

สำหรับการรับจ้างนอกการเกษตรแบบชั่วคราวในช่วงที่ว่างจากการทำนานั้น ที่สำคัญคือการไปรับจ้างทำงานก่อสร้าง ซึ่งผู้ไปส่วนใหญ่จะมีเครือข่ายการทำงานอยู่กับผู้รับเหมาก่อสร้างฤดูแล้งซึ่งเป็นช่วงที่ชาวนาว่างจากการทำนาก็เป็นช่วงเวลาที่มีการก่อสร้างมากเช่นกัน ดังนั้นจึงเป็นโอกาสที่ผู้ที่มีพื้นความรู้และทักษะด้านช่างสามารถหางานทำได้ ผู้ที่ไม่มีทักษะพิเศษก็

สามารถทำงานเป็นกรรมกรแบกหาม ในช่วงนี้นายจ้างที่เป็นผู้รับเหมาก่อสร้างที่เคยรู้จักและว่าจ้างกันมาในปีก่อนๆก็มักจะติดต่อมา บางทีถ้าไม่รู้จักกันมาก่อนก็ใช้วิธีติดต่อผ่านคนงานประจำของตนบอกผ่านมาตามสายญาติต่างๆ นอกจากนี้ ยังมีชาวบ้านที่เคยเป็นลูกจ้างทำงานก่อสร้างบางคนก็พัฒนาตัวเองขึ้นมาเป็นผู้รับเหมาก่อสร้างรายย่อย รับเหมาก่อสร้างทั่วไปในที่ต่างๆ เป็นแหล่งจ้างงานที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่ง

(2) การอพยพไปทำงานต่างถิ่นแบบกึ่งถาวร

การอพยพไปทำงานต่างถิ่นแบบกึ่งถาวร เป็นการไปทำงานระยะยาว อาจกินเวลาตั้งแต่ 1 ปีไปจนถึง 10 ปี ส่วนใหญ่เป็นการไปทำงานของคนในวัยหนุ่มสาว ซึ่งบางส่วนพอแต่งงาน มีลูก ก็อาจกลับมาอยู่ในหมู่บ้านและเปลี่ยนไปทำนา และทำงานต่างถิ่นแบบชั่วคราวแทน แต่ก็มีส่วนที่ทำงานต่างถิ่นจนเข้าวัยกลางคน โดยนำลูกมาฝากเลี้ยงไว้ที่บ้าน มีน้อยรายที่สามารถตั้งตัวได้ และตั้งถิ่นฐานถาวรอยู่ในต่างถิ่น

ลักษณะงานของผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่น จะมีความหลากหลายในพื้นที่วิจัย พบว่าสถานที่ที่ไปทำงานกันมาก ยังคงเป็นกรุงเทพมหานคร นอกจากนั้นได้แก่ เขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ และภาคใต้ของไทย การไปทำงานต่างถิ่นเช่นนี้ ผู้ที่ไปมักยังคงรักษาความสัมพันธ์กับญาติพี่น้อง ในหมู่บ้านของตนไว้ เช่น หนุ่ม-สาว มักกลับบ้านทุกปี หรือ 2 ปี ในช่วงเทศกาลสำคัญ เช่น บุญสงกรานต์ มีการส่งเงินกลับมาให้แก่พ่อแม่และครอบครัว บางทีก็มีการจัดผ้าป่ารวบรวมเงินกันในหมู่ที่อพยพไปทำงานและเพื่อนฝูง ทำผ้าป่ามาทอดที่วัดในหมู่บ้าน เช่น ผู้อพยพแรงงานจากบ้านหนองพระ ในเครือข่ายการทำงานชุดหนึ่ง จะจัดผ้าป่ามาทอดที่หมู่บ้านทุกปี โดยในปีล่าสุดได้จัดทอดผ้าป่าซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้โรงเรียนประจำหมู่บ้าน

การอพยพไปทำงานนี้ จะไปกันตามสายงาน หรือเครือข่ายการทำงาน โดยอาจมีผู้ที่เคยไปทำงานต่างถิ่นแล้ว ได้งานที่ดี มีนายจ้างดี ก็มักจะได้รับการสนับสนุนจากนายจ้างให้หาคนที่ไว้ใจได้ ให้ไปทำงานเพิ่มขึ้นอีก เป็นการสนองประโยชน์ทั้งฝ่ายนายจ้างและชาวบ้านที่ต้องการหางานทำ เพราะการไปทำงานผ่านคนรู้จัก เพื่อนบ้าน หรือญาติพี่น้อง จะทำให้รู้สึกอบอุ่น มั่นคง และสามารถเรียนรู้เรื่องการทำงานและการปรับตัวได้ดีกว่า ในหมู่บ้านหนึ่งๆ อาจมีเครือข่ายการทำงานหลายเครือข่าย เช่น ที่บ้านหนองพระ มีเครือข่ายการทำงานต่างกัน 5 เครือข่าย หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “สาย” คือ

สายห้องอาหารบ้านเชียง

กรุงเทพฯ

สายบริษัทรักษาความปลอดภัยเดอะมอลล์

กรุงเทพฯ

สายบริษัทรักษาความสะอาด NAP	กรุงเทพฯ
สายห้างเดอะมอลล์	กรุงเทพฯ
สายพระณร (บวชเรียน)	กรุงเทพฯ

เนื่องจากการอพยพไปทำงานต่างถิ่นของชาวอีสาน ไม่กินช่วงระยะเวลายาวนานมากในแต่ละคน ดังนั้น ในแต่ละสายจึงมีคนหมุนเวียนกันไป รวมทั้งผู้ที่ เป็นหัวหน้าสาย ก็จะเปลี่ยนไปหลังจากเวลาผ่านไป 4-5 ปี เพราะตัวหัวหน้าสายเองก็อาจจะเคลื่อนย้ายตัวเองกลับคืนสู่หมู่บ้าน หัวหน้าสายเหล่านี้มักเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความยอมรับนับถือ ว่าเป็นคนดี มีคุณธรรม

2.2 การประกอบกิจการอิสระแบบผู้ประกอบการรายย่อย

นับเนื่องมาแต่อดีต กิจการค้าขายและการลงทุนในกิจการนอกการเกษตรต่างๆ ในภาคอีสานเป็นการลงทุนประกอบการโดยชาวจีนเป็นหลัก ชาวจีนบพอีสานมีพื้นฐานด้านอาชีพคือการทำเกษตรกรรม มีการปรับตัวจากการทำเกษตรเพื่อยังชีพไปสู่เกษตรเพื่อการค้าผสมกับเกษตรยังชีพ และขยายออกไปสู่การรับจ้างนอกภาคการเกษตร ส่วนการลงทุนด้านการค้า การผลิต และการบริการนั้นมืออยู่อย่างจำกัดมาก การลงทุนในการประกอบกิจการอุตสาหกรรมขนาดย่อม เช่น การแปรรูปผลผลิต เป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจชนบท เช่นกิจการด้านการแปรรูปผลผลิตจะเป็นการเพิ่มมูลค่าของผลผลิตของเกษตรกร ส่งผลให้เกษตรกรมีทางเลือกไม่ต้องตกเป็นเบี้ยล่างของพ่อค้า ส่วนกิจการที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเกษตร ก็อาจเป็นแหล่งจ้างงานในท้องถิ่น สร้างรายได้ให้แก่เกษตรกรได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานที่ไม่สามารถอพยพไปหางานทำต่างถิ่นได้

ในปัจจุบัน มีชาวจีนบพอีสานที่หันมาลงทุนในการประกอบกิจการอิสระต่างๆ มากขึ้นและหลากหลายมากขึ้นไปตามระดับความซับซ้อนของการผลิตและการดำรงชีวิต แต่กระนั้นก็ตาม ยังอาจกล่าวได้ว่าการลงทุนในกิจการแบบนี้ยังเกิดขึ้นในขอบเขตที่จำกัด ครอบครัวชาวจีนบพอีสานที่พอมีฐานะ พอใจที่จะนำเงินไปลงทุนในด้านการศึกษาของลูกมากกว่าที่จะนำเงินไปลงทุนประกอบกิจการธุรกิจ กิจการที่มีอยู่มักเป็นกิจการขนาดเล็กที่ไม่มีความเสี่ยงมากนัก กิจการที่พบในพื้นที่วิจัยได้แก่ การเปิดร้านค้าของชำในหมู่บ้าน โรงสีข้าว กิจการทำปลาร้า กิจการถนอมข้าว ร้านซ่อมจักรยานยนต์ ร้านตัดผมทำผมชายหญิง กิจการรับซื้อ-ขายส่งปลา กิจการค้าขายรองเท้า กิจการเย็บจักรอุตสาหกรรม และกิจการเจียรไนพลอย เป็นต้น ส่วนใหญ่ผู้ลงทุนที่

พัฒนาขึ้นมาจากการเป็นเกษตรกรเหล่านี้ มักจะไม่ละทิ้งการทำเกษตรกรรมไปเสียทีเดียว แต่จะยังคงการผลิตข้าวเพื่อบริโภคไว้เป็นหลักประกันความเสี่ยงด้วย โดยบางครั้งจะใช้วิธีการจ้างทำนา หรือใช้วิธีให้คนเช่าทำนาแบบแบ่งผลผลิต ในหลายๆกรณีเราจะพบว่า ผู้ประกอบการเหล่านี้มักเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการออกไปทำงานต่างถิ่น หรือมีตำแหน่งหน้าที่ที่ทำให้มีโอกาสได้เรียนรู้ และมีประสบการณ์ชีวิตและการทำงานในรูปแบบใหม่ๆมากกว่าชาวนาทั่วไป นอกจากนี้ยังเป็นบุคคลที่มีความกล้าเสี่ยงลงทุน และมีเครือข่ายทางสังคมที่เอื้อต่อการลงทุนประกอบกิจการ ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างบางกรณีของการลงทุนประกอบกิจการมาให้เห็นภาพพอสังเขป

กรณีกิจการเย็บจักรอุตสาหกรรมในครัวเรือน

กิจการเย็บจักรอุตสาหกรรมที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นของนายนิยม (นามสมมุติ) อายุ 52 ปี ตั้งอยู่ที่บ้านบึง จังหวัดมหาสารคาม ปัจจุบันมีจักรเย็บผ้าอุตสาหกรรม 2 หลัง และจักรธรรมดา 3 หลัง การผลิตใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ยกเว้นในช่วงเวลาที่ม้งานเร่งด่วนจะจ้างลูกจ้างเย็บผ้าจำนวน 2 คน มีกำไรเฉลี่ยเดือนละ 5,000-6,000 บาท

ครอบครัวนายนิยมมีอาชีพทำนามาตั้งแต่บรรพบุรุษ มีพี่น้อง 11 คน พอเรียนหนังสือจบชั้น ป. 4 ก็ออกจากโรงเรียนช่วยพ่อแม่ทำนา นายนิยมชอบชกมวยมาก ชอบไปหัดชกมวยกับนักมวยรุ่นพี่ในหมู่บ้าน พี่ชายนายนิยมเห็นเขามีหน่วยก้านดีจึงนำตัวไปฝากไว้ที่ค่ายนักมวยที่กรุงเทพฯ เขาได้ขึ้นชกหลายเวทีทั้งมวยไทยอาชีพและมวยสากลสมัครเล่น รวมการชก 287 ครั้ง และได้เป็นตัวแทนเขต 4 ไปชกที่จังหวัดนครสวรรค์ด้วย ชกมวยได้ 3 ปีก็กลับบ้าน พ่อแม่ให้ไปเรียนเย็บผ้าที่ร้านเย็บผ้าที่ตัวอำเภอและชกมวยไปด้วยเพื่อหาเลี้ยงครอบครัว ต่อมาพี่ชายที่ย้ายไปอยู่ที่จังหวัดอุดรธานีเปิดร้านตัดเย็บเสื้อผ้าและขอให้เขาไปช่วยงาน เขาจึงไปทำงานกับพี่ชายที่จังหวัดอุดรธานีรวม 7 ปีเต็ม จึงกลับมาบ้าน และแต่งงานกับผู้หญิงในหมู่บ้านเดิมซึ่งทำงานเป็นช่างเย็บผ้าด้วย ทั้งสองจึงประกอบอาชีพด้วยการรับจ้างเย็บผ้า และมีอาชีพอีกอย่างหนึ่งคือการขายปลาโดยรับซื้อปลามาจากตลาดจังหวัดขอนแก่นมาขายในตลาดระดับอำเภอที่จังหวัดมหาสารคาม แต่ปลาสมัยนั้นขายไม่ค่อยดี และรายจ่ายมีมากขึ้นเพราะลูก 2 คนอยู่ในวัยเรียน จึงเป็นช่วงที่ลำบากมาก

ต่อมาในพ.ศ. 2531 นายนิยมจึงได้ชวนภรรยาเปิดร้านขายไก่ย่างส้มตำและรับเย็บเสื้อผ้าไปด้วย โดยออกมาอยู่ที่ห้องแถวที่พ่อแม่แบ่งให้อยู่ (ชุมชนนี้เป็นชุมชนที่ถนนตัดผ่าน และได้กลายเป็นที่ตั้งของเขตเทศบาลอำเภอขนาดเล็ก) ช่วงนี้ฐานะความเป็นอยู่ค่อยๆดีขึ้น และเริ่มซื้อจักรอุตสาหกรรมมาเย็บเสื้อผ้าโหล เงินที่นำมาซื้อจักรได้มาจากการขายวัวที่พ่อแม่ให้เป็นมรดก ขายไป

ทั้ง 3 ตัวได้เงิน 25,000 บาท และต่อมาได้กู้เงินจากธนาคารออมสิน (โครงการธนาคารประชาชน) 15,000 บาท เพื่อเป็นทุนเพิ่มเติมในการจัดซื้ออุปกรณ์ในการเย็บผ้า เช่น ด้าย เข็ม

ต่อมาในพ.ศ. 2544 ได้กู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง จำนวน 10,000 บาท นำไปซื้อจักรธรรมดา 1 หลังให้ภรรยาจับดัดเสื้อผ้าชุดทำงานต่างๆเป็นรายได้เสริม เพราะลูกๆต้องเรียนหนังสือ พอถึงฤดูทำนา ก็ให้ภรรยาไปทำนา บางทีก็จ้างคนทำ เพราะ “ทำมาหากินเอง ไม่ต้องซื้อข้าวกิน แบ่งหน้าที่กันไป ได้ข้าวมากก็ไม่ต้องไปขาย เก็บไว้กินในครัวเรือน”

กรณีการเจียรไนพลอย

การเจียรไนพลอยเป็นอาชีพที่นิยมทำกันมากในภาคอีสานแถบจังหวัดขอนแก่น อุตรดิตถ์ กาฬสินธุ์ ในช่วงพ.ศ. 2534-2539 แต่ต่อมาอาชีพนี้ได้ลดความนิยมลง ยังเหลือคนที่ประกอบอาชีพนี้อยู่ไม่มากนัก ที่บ้านหนองหิน จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน ครัวเรือนที่ประกอบกิจการเจียรไนพลอยคงเหลืออยู่รวม 25 ครัวเรือน โดยทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของกิจการเองโดยใช้แรงงานในครัวเรือน ในขณะที่ในอดีต จะมีเจ้าของกิจการประมาณ 10 ครัวเรือน และรับคนงานที่เป็นชาวบ้านในหมู่บ้านเข้ามาทำงานในโรงงานเจียรไนพลอยเล็กๆของตน ในช่วงที่กิจการเจียรไนพลอยเฟื่องฟูที่สุด คือ พ.ศ. 2535-2539 เกือบทุกครัวเรือนในหมู่บ้านจะมีสมาชิกเข้าทำงานในโรงงานเจียรไนพลอยเล็กๆเหล่านี้

ชาวบ้านบ้านหนองหิน จังหวัดขอนแก่นได้รับรู้เกี่ยวกับการขยายตัวของอุตสาหกรรมการเจียรไนพลอยว่าเป็นกิจการที่สร้างรายได้ที่ดี เนื่องจากหมู่บ้านตั้งอยู่ไม่ห่างจากตลาดอำเภอหนองแกซึ่งเป็นตลาดรับซื้อพลอยที่สำคัญ นอกจากนี้ ยังได้รับรู้เรื่องนี้จากชาวบ้านโนนท่าเรือ ซึ่งเป็นหมู่บ้านแรกๆที่มีการทำพลอย ชาวบ้านโนนท่าเรือเคยมาขอแลกข้าวจากบ้านหนองแก ในช่วงที่หมู่บ้านโนนท่าเรือประสบกับอุทกภัยหนัก และจากเหตุอุทกภัยนี้เอง ที่ชาวบ้านจากบ้านโนนท่าเรือได้ไปติดต่อกับพ่อค้าที่ตลาดหนองแกให้ช่วยสอนวิธีการเจียรไนพลอยให้เพื่อเป็นอาชีพหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว ในการเรียนเรื่องการเจียรไนพลอย ชาวบ้านจะต้องนำข้าวสารไปให้พ่อค้ารับซื้อพลอย 1 กระสอบ และต้องไปทำงานเจียรไนพลอยให้ฟรีๆ 3 เดือน เมื่อทำเป็นแล้วก็ต้องลงทุนซื้ออุปกรณ์และเครื่องมือต่างๆและรับพลอยมาเจีย ปรากฏว่าได้รายได้ดี จนไม่ต้องอพยพไปทำงานต่างถิ่น เมื่อชาวบ้านหนองหินรู้เช่นนี้จึงสนใจที่จะประกอบกิจการนี้บ้าง

บ้านหนองหินเป็นหมู่บ้านที่มีองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาทำงานด้านการพัฒนาชนบท ดังนั้น ผู้ใหญ่บ้านหนองหินจึงได้ประสานงานขอให้องค์กรพัฒนาเอกชนจัดการฝึกอบรมอาชีพให้ ซึ่งก็ได้รับการตอบสนองอย่างดี และยังมีหมู่บ้านใกล้เคียงได้รับการอบรมด้วยรวมทั้งหมด 5 หมู่

บ้าน เมื่ออบรมแล้วชาวบ้านก็พร้อมที่จะเข้าสู่อาชีพนี้ พलयที่กล่าวถึงนี้เป็นพलयอัดเม็ดหรือพलयรัสเซีย ซึ่งชาวบ้านจะต้องซื้อพलयจากพ่อค้ามา และลงทุนซื้อโต๊ะเจียร์ในพलय อุปกรณ์และวัสดุที่ต้องใช้ในการเจียร์ในเองทั้งหมด เช่น บันไม้ทวน กาว แป้ง กากเพชรขัดเงา เป็นต้น

พอทำอาชีพนี้ได้สักระยะหนึ่ง ก็เกิดปัญหากับพ่อค้าซึ่งเป็นทั้งผู้รับซื้อพलयที่เจียร์ในแล้วและผู้ขายพलयอัดดิบให้แก่ผู้เจียร์ใน คือพ่อชาวบ้านลงทุนซื้อโต๊ะและอุปกรณ์เจียร์ในพलयมากขึ้น พ่อค้าจะเริ่มไม่นำวัตถุดิบมาส่งให้ ต่อจากนั้นก็จะนำมาส่งทีละมากๆ ชาวบ้านก็จะรีบเจียร์ในพलयเป็นจำนวนมาก แต่พอเอางานไปส่ง พ่อค้าก็จะคิดว่าไม่ได้ขนาดหรือไม่ได้คุณภาพ และถือโอกาสกดราคา

“พलयมันกินไม่ได้ ทำไปแล้วก็ต้องยอมขายในราคาถูก เพราะแหล่งวัตถุดิบมีแหล่งเดียว แหล่งซื้อก็มีแหล่งเดียว---พ่อค้ารับซื้อแล้วก็จะรวบรวมไปส่งที่กรุงเทพ พ่อค้าในกรุงเทพจะรับซื้อพलयในปริมาณมากๆ เท่านั้น ถ้าน้อย เขาก็ไม่รับซื้อ ชาวบ้านจะพากันเอาไปขายเองที่กรุงเทพก็ได้ พ่อค้าพวกนี้เขามีเครือข่ายของเขา ถ้าหากเราจะเอาไปขายเอง เขาก็ไม่รับซื้อ---“

ในช่วงที่การเจียร์ในพलयเป็นที่นิยม เกือบทุกครัวเรือนจะมีสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงานเจียร์ในพलय เพราะ “หลังจากทำมาแล้ว ก็กลับมาเจียร์ในพलयต่อที่บ้านได้” แต่ในปัจจุบันหลังจากที่มีปัญหาเรื่องตลาดรับซื้อ ก็มีผู้เลิกทำไปเป็นจำนวนมาก ปัจจุบันเหลืออยู่เพียง 15 ครัวเรือน

จากข้อมูลในกรณีศึกษาข้างต้นจะเห็นได้ว่า มีปัจจัยหลายๆ ประการที่ทำให้บางคนบางกลุ่มสามารถพัฒนาตนเองเข้าไปสู่การเป็นผู้ประกอบการลงทุนรายย่อยในชนบทได้ ปัจจัยที่สำคัญได้แก่

1. *ประสบการณ์ต่างถิ่นและประสบการณ์ชีวิต* เกษตรกรที่มีโอกาสได้เดินทางออกไปนอกหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไปทำงานในเมือง จะมีโอกาสเรียนรู้สิ่งใหม่ มองเห็นโอกาสที่คนอื่นไม่เห็น ประสบการณ์ในการใช้ชีวิตในต่างถิ่นยังเป็นการเพิ่มความมั่นใจและความแข็งแกร่งให้กับคนด้วย ดังเช่นกรณีนายนิยมที่เป็นนักมวย ได้เดินทางไปชกมวยในที่ต่างๆ และได้ไปทำงานที่จังหวัดอุดรธานี 7 ปี

2. **ทักษะอาชีพและประสบการณ์ด้านอาชีพ** เป็นการง่ายสำหรับเกษตรกรที่จะเข้าสู่อาชีพใหม่ หากพวกเขาได้มีโอกาสเรียนรู้ทักษะในการประกอบอาชีพนั้นๆ มาก่อน เช่น ในฐานะลูกจ้าง และค่อยพัฒนาตัวเองขึ้นมาเป็นผู้ประกอบการเอง ดังกรณีของผู้ลงทุนเย็บจักรอุตสาหกรรม ก็เคยทำงานเป็นลูกจ้างเย็บผ้ามาก่อนถึง 10 ปี สำหรับชาวบ้านบ้านหนองหินที่ต้องการเข้าสู่อาชีพการทำพลอย ก็ถึงกับลงทุนจ่ายค่าเรียนเพื่อให้มีทักษะพื้นฐานในการประกอบอาชีพ
3. **เครือข่ายด้านอาชีพ** การมีเครือข่ายด้านอาชีพจะช่วยให้สามารถมีความเข้าใจในการประกอบกิจการธุรกิจและเข้าสู่ธุรกิจได้ง่ายขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการหาแหล่งวัตถุดิบ เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในกระบวนการผลิต ไปจนถึงการสร้างและพัฒนาตลาดสำหรับสินค้าที่ผลิตขึ้น ในกรณีจักรเย็บผ้าอุตสาหกรรม นายนิยมมีพี่ชายที่เป็นเจ้าของกิจการเย็บผ้า ทำให้มีเครือข่ายสนับสนุนในการเข้าสู่อาชีพ สำหรับบ้านหนองพระนั้น เป็นที่น่าเสียดายว่า ชาวบ้านมีเพียงแค่ทักษะพื้นฐานด้านการผลิตเท่านั้น แต่ไม่มีเครือข่ายด้านการค้าพลอยเลย จึงนำไปสู่การขาดทุนและการตกเป็นเบี้ยล่าง
4. **ทุนเงินตรา** ขนาดของทุนขึ้นอยู่กับกิจการ แต่ในทุกกิจการย่อมจำเป็นต้องมีการลงทุน การลงทุนแบบชาวบ้านจะเห็นได้ว่ามีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป เพราะส่วนใหญ่จะมีการออมน้อย กรณีของผู้ลงทุนเย็บจักรอุตสาหกรรม ได้เงินทุนที่สำคัญมาจากการขายวัว 3 ตัวที่ได้รับมรดกมาจากพ่อแม่ และการกู้เงินจากสถาบันการเงินต่างๆ รวมทั้งธนาคารออมสินและกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ซึ่งเป็นที่น่ายินดีไว้ในระยะหลังนี้ ชาวบ้านสามารถเข้าถึงแหล่งเงินกู้ในระบบที่เป็นแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำได้มากกว่าในอดีต แต่ก็ไม่ใช่ทุกคนที่จะมีทุนเงินตรามากเพียงพอที่จะเริ่มกิจการใหม่ได้
5. **การสนับสนุนทางสังคม** ในทั้งสองกรณีจะเห็นได้ว่าการสนับสนุนทางสังคมมีบทบาทมาก กรณีจักรเย็บผ้าอุตสาหกรรม นายนิยมได้รับการสนับสนุนจากครอบครัวเป็นอย่างดี ทั้งพ่อแม่และพี่ชาย ที่ให้โอกาสในการเรียนรู้ทักษะ รวมทั้งทุนรอน และสถานที่ที่ใช้ประกอบกิจการ ส่วนกรณีการทำพลอย ชาวบ้านหนองหิน ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนที่ช่วยเหลือเรื่องการจัดฝึกอาชีพ และได้รับข้อมูลพื้นฐานเรื่องการประกอบอาชีพจากชาวบ้านในหมู่บ้านที่เคยมาขอแลกข้าวที่หมู่บ้านอีกด้วย
6. **สภาพแวดล้อมบางอย่างที่เอื้อต่อการลงทุน** เช่น การกลายเป็นเมือง ลักษณะของกิจการที่จะลงทุนย่อมขึ้นอยู่กับสภาวะแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคมที่จะเป็นตัวกำหนดความต้องการของตลาด ในกรณีของกิจการเย็บผ้าสภาพการคมนาคมที่

สะดวกทำให้ผู้ลงทุนสามารถติดต่อกับตลาดได้ง่าย และการที่ชุมชนค่อยๆ กลายเป็นเมืองและเป็นที่ตั้งของอำเภอ ทำให้มีตลาดเสื้อผ้าชุดทำงานสั่งตัดต่างๆ ซึ่งทำให้เจ้าของกิจการมีรายได้มากขึ้น

นอกจากปัจจัยที่ทำให้คนบางคนสามารถพัฒนาตัวเองขึ้นเป็นผู้ประกอบการดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีข้อสังเกตเกี่ยวกับกิจการลงทุนที่ริเริ่มโดยผู้ที่เป็นชาวนาหรือเกษตรกรมาก่อนดังต่อไปนี้

1. แม้จะมีการลงทุนประกอบกิจการรายย่อย แต่ก็ยังคงทำนาอยู่ อาจกล่าวได้ว่า การทำเช่นนี้ยังเป็นการกระทำที่ปรากฏให้เห็นโดยทั่วไปในชนบทภาคอีสาน ก่อนหน้านี้ ผู้วิจัยได้กล่าวถึงการทำการเกษตรเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองโดยการทำนาและการหาอาหารจากธรรมชาติ และเมื่อมาถึงกรณีของการประกอบกิจการลงทุนรายย่อยในด้านการค้าและอุตสาหกรรมรายย่อย ก็ยังพบว่าผู้ลงทุนเหล่านี้ก็ยังคงมีการทำนาปลูกข้าวเพื่อการดำรงชีพอยู่ อย่างไรก็ตาม ความเข้มข้นของการผลิตเพื่อยังชีพจะลดลงไป เช่น การหาอาหารจากธรรมชาติจะลดลง ใช้การซื้อกินมากขึ้น แต่ในส่วนของการทำนาปลูกข้าวแล้ว จะยังคงอยู่เช่นเดิม เนื่องจากการมีข้าวในยุ้งเป็นหลักประกันความมั่นคงในด้านอาหาร และเหตุผลทางสังคมวัฒนธรรมที่ได้กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้
2. ชาวนามีความกล้าเสี่ยงลงทุนถ้ามีความมั่นใจเรื่องผลตอบแทน ความเข้าใจของคนโดยทั่วไปคือชาวนาไม่มีความกล้าเสี่ยงลงทุนในกิจการใหม่ๆ เนื่องจากวิถีชีวิตผูกโยงอยู่กับการทำเกษตรกรรม แต่จากข้อมูล จะพบว่าชาวนามีความกล้าเสี่ยงลงทุนหากมีความมั่นใจเพียงพอในผลตอบแทนที่จะได้ ในความเป็นจริงแล้ว การทำเกษตรกรรมก็เป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยง แม้แต่การทำนาที่ชาวนาค้นเคยที่สุดก็มีความเสี่ยงเนื่องจากการเป็นลงทุนที่ต้องอิงอยู่กับปัจจัยที่ควบคุมไม่ได้คือดินฟ้าอากาศ การลงทุนในการปลูกพืชชนิดใหม่ที่ไม่คุ้นเคยก็มีความเสี่ยงเช่นกัน ดังนั้น ชีวิตของชาวนาจึงผูกอยู่กับความเสี่ยงอยู่เป็นประจำอยู่แล้ว แต่ชาวนามีวิธีการในการลดความเสี่ยง เช่น การสร้างความมั่นคงเรื่องอาหารก่อน การมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายๆ อย่างเพื่อลดความเสี่ยง รวมไปถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน เช่นระบบเลี้ยว ระบบเครือญาติ ระบบอุปถัมภ์ ระบบการแลกข้าว ที่ช่วยเป็นหลักประกันการอยู่รอด

นอกจากนี้ ในการตัดสินใจลงทุนในกิจการใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืชชนิดใหม่หรือการลงทุนในกิจการรายย่อย วิธีการลดความเสี่ยงวิธีหนึ่งคือการดูแบบอย่างจากผู้ที่เป็นชาวนาด้วยกัน ถ้าชาวนารายอื่นซึ่งมีทักษะ และฐานะทางเศรษฐกิจไม่แตกต่างกันมากนักสามารถประกอบกิจการใหม่ ๆ ได้ประสบความสำเร็จ ก็สามารถมีความมั่นใจว่า ตนก็จะทำสำเร็จได้เช่นกัน ในกรณีบ้านหนองพระ จะเห็นได้ว่าชาวนาดูแบบจากชาวนาบ้านโนนท่าเรือ ซึ่งเข้าสู่การลงทุนทำพลอยและประสบความสำเร็จ และยอมที่จะลงทุนเรียนรู้ทักษะในการประกอบอาชีพโดยการเอาข้าวไปให้พ่อค้าพลอยถึง 1 กระสอบต่อคน และยอมทำงานให้พ่อค้าฟรีๆเป็นเวลา 3 เดือน

3. ในการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า เครือข่ายทางสังคมของชาวนามีจำกัด ทำให้ตกอยู่ในสถานะเสียเปรียบ ในการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ชาวนายังอิงกับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเดิม เช่น ระบบเครือญาติ ระบบเสีย ซึ่งในแวดวงของความสัมพันธ์นี้ ส่วนใหญ่ก็คือเกษตรกรชาวนา ในขณะที่ระบบการประกอบธุรกิจการค้าและอุตสาหกรรมแบบไทยๆ ระบบความสัมพันธ์ยังให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ส่วนตัว และระบบอุปถัมภ์ ทำให้ชาวนาตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบในการแข่งขัน นอกจากนี้ ชาวนายังปราศจากสถาบันและองค์กรที่เป็นทางการมารองรับหรือเป็นเครื่องมือช่วยในการต่อรองด้วย เช่น ในกรณีของชาวนาบ้านหนองพระ แม้จะรู้ว่าพ่อค้าที่รับซื้อพลอยให้ราคาต่ำ และใช้วิธีการที่ไม่เป็นธรรมในการบีบและกดราคา และพ่อค้าพลอยนี้ขายพลอยให้แก่พ่อค้าในกรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่ง แต่ผู้ลงทุนเจียระไนพลอยส่วนใหญ่ก็ต้องจำยอมขายพลอยให้แก่พ่อค้าในท้องถิ่น เพราะตระหนักดีว่าพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าในกรุงเทพฯ ทำธุรกิจด้วยกัน ถ้าเอาพลอยไปขายที่กรุงเทพฯ ก็กลัวว่าจะไม่รับซื้อ และพวกตนอยู่ได้แค่วงนอก

โดยสรุป การลงทุนในการประกอบกิจการรายย่อยของชาวนาในปัจจุบัน ถือได้ว่าอยู่ในช่วงระยะเริ่มต้น ผู้ประกอบการเหล่านี้เป็นรุ่นบุกเบิก มีพื้นฐานเป็นเกษตรกรหรือชาวนาซึ่งได้แตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของตนออกไปนอกสาขาการเกษตร ด้วยทุนอันจำกัด ประกอบกับความไม่แน่ใจและความรู้สึกไม่มั่นคงในอาชีพใหม่ ทำให้ส่วนใหญ่มักยังคงรักษาสถานะที่มั่นในการทำเกษตรกรรมไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนา ซึ่งเป็นการทำการเกษตรที่ไม่ต้องใช้แรงงานเข้มข้นมาก และสามารถจ้างแรงงานหรือใช้เครื่องจักรแทนได้ด้วย กิจการลงทุนของผู้ประกอบการรายย่อยเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังเป็นกิจการขนาดเล็ก ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ใช้ทุนต่ำ ผู้

ประกอบความต้องการอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ในสังคมเกษตรกรรมเดิมในการดำเนินกิจการ ยังไม่สามารถพัฒนาเครือข่ายในระบบการค้าได้มากนัก ทำให้ไม่สามารถแข่งขันได้ดีในระบบการค้าแบบไทย ซึ่งยังอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวอยู่มาก ในบางกรณี ผู้ประกอบการพื้นบ้านต้องแข่งขันกับผู้ผลิตและพ่อค้าจากในเมืองที่มีทุน ความชำนาญ และเครือข่าย เหนือกว่า ทำให้พวกเขาตกอยู่ในสถานะเสียเปรียบ กิจกรรมวิสาหกิจเอกชนในชนบทจึงมักไม่สามารถขยายได้ และคงสภาพเป็นกิจการขนาดเล็กแบบกิจการครอบครัว ใช้แรงงานในครอบครัว และยังไม่สามารถก่อให้เกิดการจ้างงานอย่างมีนัยสำคัญได้ในชนบท

ยุทธศาสตร์ที่ 3 การพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้

ในปัจจุบัน แม้ว่าครัวเรือนในชนบทอีสานจะได้แตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปสู่กิจการนอกการเกษตรและกิจกรรมนอกไร่อย่างหลากหลาย ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการออกไปรับจ้างต่างถิ่นได้กลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของเกษตรกรไปแล้ว แต่กระนั้นก็ตาม ครัวเรือนส่วนใหญ่ในชนบทยังให้ความสำคัญแก่การทำเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก และด้วยเหตุที่เกษตรกรรมยังคงมีความสำคัญต่อชาวชนบทอีสานนี้เอง ที่ทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมของครอบครัวไว้ ในพื้นที่ที่ทำการวิจัย สัดส่วนของครัวเรือนที่มีทำดินเป็นของตนเองสูงถึงร้อยละ 80 ซึ่งสอดคล้องกับสัดส่วนของการถือครองที่ดินของภาคโดยรวม ในบางหมู่บ้านในพื้นที่วิจัย พบว่ามีจำนวนผู้ไม่มีที่ดินทำกินมากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ คือ บ้านหนองพระสาเหตุที่มีคนไม่มีที่ดินทำกินเป็นจำนวนมากกว่าหมู่บ้านอื่น เพราะหมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งในอดีตมีปลาชุกชุม จึงมีคนอพยพเข้ามาทำอาชีพประมงจำนวนมาก คนเหล่านี้บางส่วนก็ได้ซื้อที่ดินเพื่อการทำนา แต่บางส่วนก็ยังไม่สามารถซื้อที่ดินได้ แต่ก็มี ความปรารถนาที่จะซื้อที่ดินทำการเกษตรให้ได้สักวันหนึ่ง “เวลาเรามีที่ดินทำนา มันไม่ใช่ได้แค่ข้าวนะ มันมีหลายอย่างที่จะหากินได้ไม่อดในนาของเรา ทั้งปู ปลา ผัก หน่อ เรียกว่าถ้ามีนาแล้วมันอุ่นใจ” เป็นคำกล่าวของแม่บ้านวัยเพียง 35 ปี ซึ่งนับว่าไม่ใช่คนรุ่นเก่านักแต่ก็ยังคงมีความผูกพันกับที่ดิน

ความสำคัญของการรักษาที่ดินไว้ อาจเห็นได้จากธรรมเนียมที่ว่า ถ้าบุคคลใดต้องการขายที่ดินที่เป็นมรดกที่ได้รับมาจากพ่อแม่ จะต้องถามพี่น้องของตนดูก่อนว่า ต้องการซื้อที่ดินผืนนั้นไว้หรือไม่ ถ้ามี ก็เป็นธรรมเนียมที่ว่าจะต้องขายให้พี่น้องก่อน “เพราะที่ดินของเรามันมีรอยมือ

รอยตีนพ่อแม่ คือพ่อแม่เราบุกเบิกถากถางมา เราก็ต้องรักษาไว้ ถ้ารักษาไม่ได้ ก็ต้องให้พี่น้องช่วยรักษาก่อน”

ยุทธศาสตร์ที่ 4 การรักษาบทบาทของครอบครัวไว้ในฐานะเป็นหน่วยหลักในการผลิต การจัดสรรแรงงานและทรัพยากร

ในบรรดาสถาบันทางสังคมทั้งหลาย ครอบครัวเป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นสถาบันพื้นฐานที่มีบทบาทสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับมนุษย์ทุกคนในสังคม ครอบครัวเป็นสถาบันแรกที่ทำหน้าที่ทางสังคมในการถ่ายทอดค่านิยม วิธีประพฤติปฏิบัติตน และบรรทัดฐานทางสังคมให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ อย่างไรก็ตาม หน้าที่ทางเศรษฐกิจของครอบครัวยังเป็นเรื่องที่ยังมีการกล่าวถึงน้อย ทั้งๆที่ในสังคมเกษตรกรรมนั้น ครอบครัวมีหน้าที่ที่สำคัญในทางเศรษฐกิจ คือครอบครัวเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยบริโภค เนื่องจากแรงงานในการผลิตทางการเกษตรมักได้จากคนในครอบครัวที่ร่วมกันผลิตในที่ดินของครอบครัว และผลผลิตที่ได้จากแรงงานก็ถูกนำมาบริโภคภายในครอบครัว

ในปัจจุบัน การผลิตของชาวนามีได้จำกัดอยู่แต่ในไร่นาเท่านั้น แต่ได้มีการแตกตัวออกไปยังภาคการผลิตและเขตพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่กว้างขวางออกไป การทำกิจกรรมนอกไร่นาและการเกษตรต่างๆ เช่น การรับจ้างในท้องถิ่น การรับจ้างต่างถิ่น และการประกอบกิจการอิสระด้านการค้าขาย เป็นสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้น ในท่ามกลางความหลากหลายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ครอบครัวในชนบทได้เข้าไปเกี่ยวข้องนี้ เราพบว่า ครอบครัวยังคงแสดงบทบาทที่สำคัญในการจัดสรรแรงงานในการผลิตและการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการจัดสรรทรัพยากรที่หามาได้เพื่อการบริโภคอยู่เช่นเดิม แต่เป็นการจัดการที่ซับซ้อนขึ้น

การจัดการแรงงานของครัวเรือนนี้ มักเป็นการจัดการโดยอิงกับรอบเวลาของการผลิตทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก ยกเว้นกรณีของการอพยพไปทำงานต่างถิ่นแบบกึ่งถาวร เช่น ไปรับจ้างทำงานในเขตอุตสาหกรรม ในเมือง หรือต่างประเทศ ซึ่งรอบฤดูกาลของการผลิตจะไม่มีอิทธิพลต่อการจัดสรรแรงงาน การจัดการโดยอิงกับการผลิตทางการเกษตรเป็นฐานนั้น ในด้านหนึ่งแสดงว่าชาวนายังให้ความสำคัญกับการทำการเกษตรมาก และในอีกด้านหนึ่ง อาจวิเคราะห์ได้ว่า ในกระบวนการผลิตทางการเกษตรนั้น มีปัจจัยที่อยู่เหนือการควบคุมของชาวนาคือฤดูกาล ซึ่งทำให้การจัดสรรแรงงานของชาวนามีลักษณะที่ไม่สม่ำเสมอ บางช่วงเวลาจะมีการว่างงานแฝงเร้น เช่น ในฤดูแล้ง ในฤดูกาลเช่นนี้ ครัวเรือนที่ต้องการทำงานหารายได้เพิ่มจากการทำการเกษตร อาจมี

การจัดสรรแรงงานบางส่วนออกไปรับจ้างต่างถิ่น เช่นตัดอ้อย รับจ้างเป็นกรรมกรแบกหาม หรือเป็นช่างไม้ ช่างปูนในกิจการก่อสร้าง ซึ่งมีความต้องการแรงงานเสริมมากในฤดูแล้งเช่นกัน ในการทำเช่นนี้ อาจต้องมีการจัดสรรแรงงานส่วนหนึ่งไว้ที่บ้านเพื่อดูแลเด็กเล็ก และสัตว์เลี้ยง ส่วนใหญ่ผู้ที่ทำหน้าที่นี้ คือคนแก่ที่มีฐานะเป็นตายายหรือปู่ย่าของเด็ก แม้ในครอบครัวที่แยกเรือนออกไปอยู่ต่างหากแล้วก็สามารถนำลูกมาฝากให้พ่อแม่ หรือพี่น้องเลี้ยงได้ โดยรายได้ส่วนหนึ่งที่หามาได้จะนำมาจัดสรรให้ลงตัวและเป็นที่พอใจแก่บรรดาสมาชิก เพื่อให้ระบบนี้สามารถทำซ้ำได้ในปีต่อไป การจัดสรรแรงงานอย่างยืดหยุ่นโดยคำนึงถึงการอยู่รอดร่วมกันนี้ ทำให้ครอบครัวชาวนาสามารถดำรงชีวิตอยู่รอดได้ในสภาพการณ์ที่การผลิตของชาวนาถูกบีบคั้นอย่างมากทั้งในจากธรรมชาติและระบบตลาด

การจัดสรรแรงงานและทรัพยากรโดยคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมของครอบครัวเป็นหลักนี้ เรียกร้องให้สมาชิกแต่ละคนต้องสละความต้องการส่วนบุคคลมากที่สุด เช่น เยาวชนที่จบชั้นประถม หรือมัธยมต้น ที่ต้องการศึกษาต่อ ก็ต้องหยุดความปรารถนาส่วนตัว และออกมาประกอบอาชีพเพื่อหารายได้สนับสนุนครอบครัว หรือคนแก่ก็ต้องเลี้ยงดูหลานเล็กๆ เพื่อให้พ่อแม่ของเด็กสามารถออกไปทำงานต่างถิ่นได้ บางครั้ง การออกไปประกอบอาชีพต่างถิ่นก็ต้องการการลงทุนที่เป็นเงินตราด้วย มิใช่แรงงานอย่างเดียว การจัดการแบบที่ยึดครอบครัวเป็นหน่วยหลัก จะกระทำภายใต้หลักการที่ว่าผลประโยชน์จากการลงทุนจะต้องถูกถ่ายโอนมาสู่ครอบครัวด้วย⁶ ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ครอบครัวหลายครอบครัวได้กลายสถานะเป็นครอบครัวที่มีฐานะยากจนกว่าผู้อื่นในหมู่บ้านนั้น ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากสมาชิกที่เป็นแรงงานที่สำคัญได้ละเมิดข้อตกลงพื้นฐานนี้ โดยเห็นประโยชน์ส่วนตัวสำคัญกว่า ทำให้สมาชิกส่วนที่เหลือตกอยู่ในสถานะที่ลำบาก จะเห็นได้ว่า ในการผลิตของชาวนานั้น แรงงานเป็นปัจจัยที่สำคัญและเป็นปัจจัยที่แปรเปลี่ยนไปตามช่วงเวลา ปัจจัยด้านที่ดินก็มีความสำคัญเช่นกัน แต่เป็นปัจจัยที่มีการผันแปรน้อย

⁶ มีกรณีที่พ่อแม่กู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านเพื่อทำการเกษตร แต่กลับนำเงินไปให้ลูกชายประกอบการค้าขายในกรุงเทพ แล้วจึงค่อยนำเงินจากการค้าขายมาใช้จ่ายในครอบครัว รวมทั้งใช้นี้กองทุน (โดยอาจไม่ได้ลงทุนทำการเกษตรด้วยเงินที่ออกเงินจากกิจการนี้เลย แต่ก็มีทำการเกษตรเมื่อถึงรอบเวลาของการผลิต) ซึ่งเป็นวิธีการจัดการที่ในสายตาของชาวบ้าน (และกรรมการกองทุน) เห็นว่าเป็นเรื่องปกติ และถ้าประกอบกิจการได้กำไรก็ดี ก็ถือว่าเป็นการลงทุนที่คุ้มค่า ซึ่งในสายตาของคนภายนอก จะมองว่าเป็นการใช้เงินกู้ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ แต่ถ้าเราเข้าใจถึงวิธีการจัดการแบบชาวบ้าน เราก็จะเข้าใจในตรรกะการคิดของชาวนาได้ นั่นคือ การเอาครอบครัวเป็นหน่วยหลัก และขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปให้หลากหลาย ตามแต่โอกาสจะมีให้ โอกาสของงานแต่ละอย่างก็มีปัจจัยกำหนดที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของชาวนา เช่นฤดูกาล ความต้องการแรงงานของนายจ้าง เป็นต้น สิ่งที่ชาวนาทำได้อย่างดีที่สุดในสภาพแวดล้อมเช่นนี้คือการปรับตัวไปตามโอกาสเหล่านี้

ทุนเงินตราที่เช่นกัน การผันแปรของแรงงานนั้นขึ้นอยู่กับวงจรชีวิตของครอบครัว เช่น ถ้าเริ่มนับจากครอบครัวที่แยกออกมาจากเรือนของพ่อแม่ (ตามธรรมเนียมของชาวอีสาน คือลูกชายจะย้ายเข้ามาอยู่ในครอบครัวของฝ่ายหญิง และทั้งสองจะยังอยู่ในครอบครัวของพ่อแม่สักช่วงหนึ่ง จนมีลูก 1-2 คน หรือเมื่อน้องคนถัดไปแต่งงาน จึงจะแยกเรือนออกไป โดยพ่อแม่จะมอบที่ดินให้ส่วนหนึ่งเพื่อทำกิน⁷) ครอบครัวที่แยกออกมาใหม่ที่มีลูกยังเล็กหรือยังอยู่ในวัยเรียนนี้ จะมีแรงงานวัยผู้ใหญ่เพียงสองแรง ขณะที่จำนวนผู้บริโภครวมถึง 4-5 คน แต่เมื่อลูกโตขึ้นและออกจากโรงเรียนไปทำงาน แรงงานจะมีมากขึ้น เมื่อลูกแต่งงานรับเชยหรือสะใภ้เข้ามา แรงงานก็จะมีมากขึ้น แต่เมื่อลูกแยกเรือนออกไป แรงงานจะลดลง เช่นนี้เป็นต้น การผันแปรของจำนวนแรงงานและจำนวนผู้บริโภคในครัวเรือนเช่นนี้ คือวงจรชีวิตของครัวเรือนหรือวงจรชีวิตของครอบครัว ซึ่งจะเป็นตัวกำหนดความเข้มข้น ความหลากหลาย และความซับซ้อนของการจัดการแรงงานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในครัวเรือน ซึ่งในอดีตเมื่อชาวนายังทำเกษตรกรรมเป็นหลัก และสามารถบุกเบิกที่ดินออกไปได้เรื่อยๆ ความเข้มข้นนี้อาจเห็นได้จากขนาดของที่ดินที่ทำการผลิตที่มีมากขึ้น และผลผลิตที่มากขึ้น แต่ในปัจจุบัน จะเป็นเรื่องของการจัดสรรแรงงานออกไปทำกิจการนอกการเกษตรและนอกไร่นา เช่น การอพยพแรงงานไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งต้องมีการจัดสรรทรัพยากรที่หามาได้ ให้เป็นที่พอใจของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากครัวเรือนเกษตรกรรมในภาคอีสานส่วนใหญ่ยังมีฐานะยากจน และผลที่ได้จากแรงงานก็มักนำมาใช้เพื่อการเลี้ยงชีวิต มิใช่การสะสม ดังนั้น ความขัดแย้งในการแบ่งสรรทรัพยากรในครอบครัวจึงยังมีไม่มากนัก

กล่าวโดยสรุป ยุทธศาสตร์ที่สำคัญของครอบครัวชาวนาในปัจจุบัน ได้แก่ *ประการแรก* ชาวนายังคงให้ความสำคัญเป็นอย่างมากกับการผลิตเพื่อการบริโภคโดยตรงภายในครอบครัว ควบคู่ไปกับการผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้า การผลิตเพื่อการบริโภคที่สำคัญคือการผลิตข้าวซึ่งยังคงดำรงอย่างกว้างขวาง นอกจากการผลิตเพื่อบริโภคแล้ว การเก็บ ล่า หาเอาโดยตรงจากธรรมชาติแวดล้อมก็ยังคงมีความสำคัญอย่างสูง ธรรมชาติแวดล้อมจึงมีความสำคัญต่อชีวิตของชาวนา

⁷ ในปัจจุบัน เนื่องจากที่ดินของบางครัวเรือนมีจำกัด ลูกที่แยกเรือนออกไปแล้วก็อาจจะยังทำกินในที่ดินของพ่อแม่ จนกว่าจะเก็บเงินหาซื้อที่ดินได้จึงแยกไปทำในที่ดินของตน ซึ่งกรณีเช่นนี้ เวลามีการวิจัยสำรวจโดยใช้แบบสอบถามอาจทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนของข้อมูลได้มาก เช่น ครัวเรือนของลูกซึ่งแยกเป็นหลังคาเรือนอิสระแล้วตามทะเบียนบ้าน (ซึ่งมักถูกใช้เป็นฐานในการสำรวจและสุ่มตัวอย่าง) อาจบอกว่า ครัวเรือนของตนไม่มีที่ดินทำกินเลย หรืออาจบอกขนาดที่ดินของครัวเรือนของพ่อแม่ซึ่งตนไปอาศัยทำกินด้วย ซึ่งทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนของข้อมูลและการตีความได้

มาก แต่เกษตรเพื่อการค้าที่มีการใช้สารเคมีอย่างหนักก็กลายเป็นตัวบั่นทอนฐานชีวิตของชาวนาเสียเอง **ประการที่สอง** ชาวนามีการแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปอย่างหลากหลายทั้งนอกไร่ นาและนอกการเกษตร กิจกรรมในส่วนนี้ที่มีการทำอย่างแพร่หลายมากคือการรับจ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การไปรับจ้างต่างถิ่น เนื่องจากงานในท้องถิ่นมีน้อย ส่วนการลงทุนประกอบกิจการแบบผู้ประกอบการรายย่อย ซึ่งมีความสำคัญต่อท้องถิ่นเพราะอาจช่วยเพิ่มมูลค่าของผลผลิตทางการเกษตรและเป็นแหล่งจ้างงานในท้องถิ่นนั้น แม้จะมีมากกว่าแต่ก่อน แต่ก็ยังเกิดขึ้นน้อยมากด้วยข้อจำกัดต่างๆ เช่น ทุน ทักษะความชำนาญ และเครือข่ายทางสังคมที่มีอยู่อย่างจำกัด จึงทำให้ผู้ประกอบการที่มีพื้นฐานเป็นชาวนาไม่อาจแข่งขันได้ดีกับผู้ประกอบการมืออาชีพ **ประการที่สาม** ชาวนาจะพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้ เพราะยังให้ความสำคัญกับการทำเกษตรกรรมซึ่งแม้จะมีความเสี่ยงและได้กำไรต่ำ แต่เมื่อเทียบกับความไม่มั่นคงในการออกไปรับจ้างเป็นแรงงานราคาถูกระดับล่างในเมืองแล้ว เกษตรกรรมและวิถีชีวิตในชนบทก็ยังให้ความมั่นคงมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามชรา **ประการที่สี่** ชาวนาใช้ครอบครัวเป็นหน่วยในการผลิต การจัดสรรแรงงาน และการจัดสรรทรัพยากรที่หามาได้ เนื่องจากในการอยู่รอดให้ได้ท่ามกลางแรงกดดันของธรรมชาติและตลาดที่อยู่เหนือการควบคุมของชาวนานั้น ชาวนาต้องผนึกกำลังของทั้งครอบครัว ซึ่งบางครั้งกินความไปถึงเครือญาติด้วย เพื่อให้สมาชิกที่แข็งแรงสามารถทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีผลิตภาพสูงสุด รวมทั้งสามารถเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจในภาคการผลิตที่หลากหลายในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน สำหรับยุทธศาสตร์**ประการที่ห้า** คือการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนพื้นฐานของทุนชุมชนนั้น ผู้วิจัยจะขอออกไปกล่าวในรายละเอียดในตอนถัดไป ทั้งนี้ เป้าหมายของยุทธศาสตร์ครอบครัวเป็นไปเพื่อความอยู่ดีกินดีของสมาชิกทุกคนในครอบครัว และการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของครอบครัวให้ดีขึ้น

ครัวเรือนชาวนามีได้้อยู่อย่างเป็นเอกเทศ หน่วยสังคมที่กว้างออกไปจากครอบครัว คือ หมู่บ้านและชุมชน ซึ่งมีบทบาทที่สำคัญต่อชีวิตของชาวนาเป็นอย่างมาก ซึ่งจะกล่าวในลำดับถัดไป

2 ทุนชุมชนกับยุทธศาสตร์ครอบครัว

ยุทธศาสตร์ครอบครัวที่กล่าวมาข้างต้น เกิดขึ้นจากภาวะที่ครอบครัวชาวนาถูกกดดันจากความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในปัจจัยแวดล้อม จากการที่เศรษฐกิจและสังคม ชาวนาได้เข้า

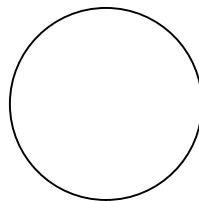
สัมพันธ์กับระบบตลาดในกระบวนการพัฒนาแบบทุนนิยม การผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้าและการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรทำให้ที่ดินทำกินต่อครอบครัวมีขนาดลดลง และทุนธรรมชาติที่เคยเป็นที่พึ่งพิงในด้านปัจจัยในการดำรงชีพก็เสื่อมถอยลงอย่างมาก ประเด็นต่อไปที่จะกล่าวถึงก็คือ ในการดำรงชีวิตของชาวนานั่น ลำพังเพียงครอบครัวแม้จะมียุทธศาสตร์ที่ดีเพียงใดก็ตาม ก็ไม่สามารถเอาตัวให้รอดได้ หากปราศจากสังคมที่อยู่แวดล้อมครอบครัว คือชุมชนชาวนา จากที่บรรยายมาข้างต้น รวมทั้งจากข้อมูลในกรณีศึกษาจะเห็นได้ว่า ในอดีตทุนทางสังคม ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนและกับภายนอกชุมชน และทุนทางวัฒนธรรมอันได้แก่อุดมการณ์ระบบความคิด ระบบความรู้ และระบบความเชื่อของชุมชนเป็นปัจจัยที่แวดล้อมที่ทำให้ครัวเรือนต่างๆ สามารถปรับตัวได้เป็นอย่างดีและดำรงชีวิตอยู่อย่างมีคุณภาพ แต่ในกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงทุนชุมชนเหล่านี้บางส่วนก็ยังคงมีความหมายและช่วยให้ชุมชนและครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี แต่ทุนชุมชนอีกส่วนหนึ่งก็มีความอ่อนแอลง เนื่องจากไม่สามารถปรับตัวได้ทันกับการเปลี่ยนแปลง จึงไม่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่สมาชิกในสังคมได้อีกต่อไป ความสามารถในการปรับตัวของทุนชุมชน ผสานไปกับยุทธศาสตร์ครอบครัวที่เหมาะสม จะทำให้ชุมชนและครอบครัวในชนบทสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างพอเพียงในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

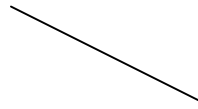
ทุนสังคม

ทุนสังคมเป็นทุนชุมชนที่มีความสำคัญยิ่ง ทุนสังคมหมายถึงระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ภายในชุมชนหมู่บ้านเอง และกับส่วนที่อยู่นอกหมู่บ้าน ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนอีสานถูกกำกับและสืบทอดผ่านประเพณี พิธีกรรม สุภาษิต คำสอน ซึ่งล้วนเน้นย้ำถึงความสำคัญของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน ชชาติพันธุ์ มีงานวิชาการและงานวิจัยหลายชิ้นที่ศึกษากระบวนการวัฒนธรรมของชาวอีสานซึ่งล้วนกล่าวยืนยันตรงกันในประเด็นนี้ ผู้วิจัยจึงจะไม่กล่าวในรายละเอียดหรือยกตัวอย่างเพื่อยืนยันข้อสรุปนี้

อย่างไรก็ตาม เมื่อสังคมอีสานได้เข้าผสานสัมพันธ์กับสังคมใหญ่อย่างใกล้ชิดมากขึ้น ก็จะมีคำถามว่า ทุนสังคมที่ตั้งอยู่บนระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ได้แปรเปลี่ยนไปหรือไม่ และมันยังคงเป็นพลังอันเข้มแข็งที่ร้อยรัดผู้คนให้มีชีวิตรอดร่วมกันได้หรือไม่ ในการวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลง และการสร้างใหม่ของทุนชุมชนนี้ ผู้วิจัยจะขอจำแนกทุนสังคมออกเป็นสามประเภท ซึ่งเป็นระบบการจำแนกซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในวิชาการตะวันตกที่หันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาเรื่องทุนสังคมมากยิ่งขึ้นในปัจจุบัน ส่วนรายละเอียดของการวิเคราะห์นั้นจะมาจากข้อมูลที่ได้มาจากพื้นที่วิจัยทั้งสิ้น ทุนสังคมสามประเภทนี้ได้แก่ ประเภทแรก ทุนสังคมภายในชุมชนเอง ซึ่งเป็นทุนที่ร้อยรัดคนในชุมชนเข้าด้วยกัน ประเภทที่สองคือทุนสังคมที่ประสานชุมชนกับชุมชนอื่นที่อยู่ในสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองไม่ต่างกันนัก และทุนสังคมประเภทที่สามคือทุนสังคมที่เชื่อมโยงชุมชนกับส่วนที่มีสถานภาพสูงกว่าในสังคม หรืออยู่ในภาคการผลิตอื่น

ทุนสังคมเชื่อมโยง Linking Social Capital

ผลจากการวิจัยแสดงให้เห็นว่า ในชุมชนอีสานปัจจุบันทุนสังคมภายในชุมชน หรือทุนสังคมร้อยรัดมีความเข้มแข็งมากกว่าทุนสังคมอีกสองประเภท ทุนสังคมที่อ่อนแอที่สุดคือทุนสังคมที่เชื่อมโยงชุมชนกับส่วนที่อยู่สูงขึ้นไปหรือกว้างไกลออกไป เช่น ระบบรัฐ ระบบตลาด ทำให้ชุมชนตกอยู่ในสถานะเสียเปรียบในความสัมพันธ์

ทุนสังคมร้อยรัด

ทุนสังคมภายในชุมชน ที่ร้อยรัดสมาชิกในชุมชนหมู่บ้านเข้าด้วยกัน เป็นทุนสังคมที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวอีสาน ดังนั้นจึงมีความเข้มแข็งกว่าทุนสังคมประเภทอื่น ระบบครอบครัว ระบบเครือญาติ ระบบเลี้ยว ระบบแลกเปลี่ยนแรงงาน ระบบแลกเปลี่ยนข้าว หรือขอข้าวในยามอดอยากขาดแคลน ระบบการจัดสรรที่ดินสาธารณะให้แก่ผู้ไม่มีที่ดินทำกิน และอื่นๆ ล้วนเป็นระบบที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันโดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามยากลำบากขาดแคลน

ข้อมูลจากบ้านหนองลายที่ประสบภาวะวิกฤต น้ำท่วมข้าวตายเกือบหมด แต่ชาวนาทุกคนครอบครัวก็มีชีวิตรอดมาได้และสามารถทำการผลิตในรอบต่อไปได้ แสดงให้เห็นว่า ทุนสังคมมีบท

บาทสูงยิ่งในภาวะวิกฤตของหมู่บ้าน ชาวนาส่วนใหญ่ได้เข้ามาบริโภคจากการจับปลาไปแลกข้าว มีใช้การซื้อข้าวตามราคาในท้องตลาด การไปจับปลาต้องอาศัยความช่วยเหลือจากผู้มีอาชีพ ประมงมาแต่เดิม มีการไปกันเป็นกลุ่ม เพื่อที่จะจับปลาในน้ำลึกในยามน้ำหลากได้มาก แม้แต่คนที่มีอาชีพค้าขายปลาในตลาดก็ยังสามารถเอาปลาของตนไปแลกข้าวกับลูกค้าของตนได้ โดยลูกค้า นั้นเป็นชาวบ้านอีสานเช่นกันและรู้ซึ่งถึงวัฒนธรรมในการแลกข้าวในยามยากลำบาก แม้ความสัมพันธ์ที่เป็นอยู่จะเป็นความสัมพันธ์ในเชิงการค้า แต่ทั้งสองฝ่ายก็สามารถหมุนกลับคืนไปสู่ราก ของวัฒนธรรมแบบยังชีพได้ในยามวิกฤต

การดำรงชีวิตของชาวนาเป็นการเลี้ยงชีพอยู่ท่ามกลางแรงกดดันที่มีความไม่แน่นอนสูง และชาวนาควบคุมไม่ได้ 2 ประการคือ ธรรมชาติ และระบบตลาดผนวกกับระบบรัฐ (เช่น นโยบาย ทางการเกษตร โครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่สร้างความเดือดร้อนแก่ชาวนาบางกลุ่ม เป็นต้น) ดังนั้น ในสังคมของชาวนาจึงมีการสร้างระบบต่างๆ ขึ้นมาเพื่อช่วยประกันการอยู่รอดของคนในชุมชน ด้วยการช่วยเหลือกัน ถ้ายทอดต่อๆ มาจนกลายเป็นค่านิยม ประเพณี และสถาบันทางสังคมต่างๆ และด้วยเหตุนี้เอง **ทุนทางสังคมของชาวนาจึงมีลักษณะที่เรียกว่า เป็นทุนทางสังคมแบบที่เป็นเกราะป้องกัน (protection social capital) มากกว่าที่จะเป็นทุนทางสังคมแบบรุกไปข้างหน้า ที่เอื้อให้คนสามารถรวมพลังกันคิดค้นสิ่งใหม่ๆ และก้าวหน้าต่อไป (innovation social capital)**

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในสังคมปัจจุบัน ทุนสังคมที่รื้อยรัดคนในชุมชนเข้าด้วยกันนี้ **กำลังอ่อนแอลง** การที่ครอบครัวชนบทต้องเผชิญกับแรงบีบคั้นทางเศรษฐกิจ ต้องทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหลากหลายเพื่อให้มีชีวิตรอด ทำให้มีเวลาให้ส่วนรวมและคิดถึงส่วนรมน้อยลง เช่นกรณีของบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีการผลิตพืชในเชิงพาณิชย์แบบเข้มข้น คือมีการปลูกแตงกวาซึ่งมีการลงทุนสูง มีโอกาสทำกำไรสูง และมีความเสี่ยงต่อการขาดทุนสูงเช่นกัน คนในชุมชนจะมุ่งแต่คิดถึงประโยชน์ส่วนตน จนแทบจะหาคนที่มาทำงานเพื่อส่วนรวมในชุมชนไม่ได้ กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองของบ้านหนองพระในปีที่สอง มีกรรมการใหม่เข้ามาแทนกรรมการชุดเดิมเพียง 3 คนเท่านั้น เพราะไม่มีใครต้องการมาทำงานเพื่อส่วนรวมซึ่งเสียทั้งเวลาและเสี่ยงต่อการถูกวิพากษ์วิจารณ์ในทางลบ ซึ่งตามระเบียบกองทุน กรรมการจะดำรงตำแหน่งได้ไม่เกิน 2 วาระ หากเหตุการณ์ดำเนินไปเช่นนี้ ก็จะเป็นไปได้ว่า ในอนาคตอันใกล้ จะมีการกรรมการที่ต้องพ้นจากตำแหน่งในคราวเดียวกันเป็นจำนวนมาก ซึ่งจะส่งผลเสียต่อกองทุนได้ เนื่องจากจะมีปัญหาในการสืบทอดความรู้ ประสบการณ์และการสร้างความต่อเนื่องของงาน จะเห็นได้ว่า การที่ชุมชนมีทุนสังคมที่อ่อนแอ จะเป็นผลเสียต่อชุมชนเอง เพราะการดำเนินงานกองทุนให้ประสบผลสำเร็จ จะเป็นประโยชน์โดยตรงต่อสมาชิกเอง

อย่างไรก็ตาม ก็มีได้หมายความว่า การที่ทุนสังคมอ่อนแอแล้ว จะสร้างให้เข้มแข็งมิได้จริงๆแล้ว การที่คนในชุมชนจะร่วมมือร่วมใจกันเพื่อประโยชน์ส่วนรวม จะมีปัจจัยที่สำคัญคือ คนส่วนใหญ่เห็นประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากความร่วมมือและความเสียสละเพื่อการนั้น ในอดีตที่ผ่านมา โครงการพัฒนาต่างๆและเงินทุนต่างๆที่ลงมาที่หมู่บ้านจะถูกมองว่า เป็นโครงการและเงินทุนของรัฐบาล ซึ่งชาวบ้านจะพยายามเข้าไปเอาประโยชน์ให้มากที่สุด โครงการกองทุนส่วนใหญ่ที่ลงมาในหมู่บ้านจะประสบกับความล้มเหลว เพราะเมื่อสมาชิกไม่คืนเงิน ก็ไม่มีวิธีการติดตามทวงหนี้ และแก้ไขปัญหา ทำให้สมาชิกคนอื่นทำตามอย่างบ้าง เพื่อไม่ให้เสียผลประโยชน์ (ส่วนตัว) ของตน นอกจากนี้ พอกองทุนหนึ่งมีคนไม่ใช้หนี้ สมาชิกในกองทุนอื่นก็ทำบ้าง เมื่อโครงการกองทุนหมู่บ้านเข้ามาที่แรก ชาวบ้านหนองพระก็มีวิธีคิดแบบเดิม คือทุกคนพยายามเข้ามาขอกู้ ทั่งๆที่ไม่ได้มีความจำเป็น เพราะคิดว่าคงจะไม่ต้องใช้หนี้ แต่พอเข้าปีที่สอง ก็เริ่มเห็นว่า กองทุนนี้จะคงอยู่ที่หมู่บ้าน เป็นของหมู่บ้าน และจะต้องมีการคืนเงินแน่นอน คนที่จะเข้ามากู้ก็เริ่มมีการไตร่ตรองถึงความจำเป็นในการกู้เงินมากขึ้น ในส่วนของกรรมการและผู้นำที่มีความตั้งใจทำงานนั้น ก็มองเห็นถึงผลลบที่จะเกิดขึ้น จากการที่ไม่ค่อยมีผู้เสียสละทำงานเพื่อส่วนรวม จึงเริ่มมีการคิดวิเคราะห์ถึงสาเหตุ และสรุปว่า ประสบการณ์ที่ไม่ดีเกี่ยวกับโครงการเพื่อส่วนรวมทำให้คนเบื่อหน่าย จึงคิดว่า น่าจะมีการทำโครงการร่วมกันสักโครงการที่จะเป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านจริงๆ และทำให้สำเร็จ ให้ชาวบ้านเห็นคุณค่า ก็จะเริ่มมีคนให้ความสำคัญกับงานส่วนรวม โครงการที่คิดไว้ คือโครงการของกลุ่มผู้ทำปศุสัตว์ ความเป็นมาของแนวความคิดนี้คือ มีชาวบ้านหันมาเลี้ยงวัวกันมาก เนื่องจากวัวมีราคาดี และมีแหล่งเงินกู้ยืมวัวที่สำคัญคือกองทุนหมู่บ้าน แต่การเลี้ยงวัวจำนวนมากทำให้อาหารสัตว์ขาดแคลน ต้องมีการเก็บฟางข้าวหลังจากเกี่ยวข้าวแล้วไว้ให้วัวกิน แทนที่จะใช้วิธีเผาฟางข้าวทิ้งเหมือนเช่นเดิม การเก็บฟางข้าวไว้ได้นานและประหยัดเนื้อที่ในการเก็บคือ การใช้เครื่องอัดฟางข้าว ซึ่งจะเป็นกิจกรรมที่สำคัญเริ่มแรกของกลุ่ม นอกจากนี้ ชาวบ้านเองยังเห็นข้อดีของการเลิกเผาฟางในนาอีกด้วย เพราะทำให้ฝุ่นและควันลดลงมาก อย่างไรก็ตาม ชุมชนบ้านหนองพระคงจะต้องใช้เวลาสักระยะหนึ่งก่อนที่กลุ่มปศุสัตว์ที่พวกเขาคาดหวังไว้จะเป็นจริง แต่จากวิธีการคิดวิเคราะห์ของชาวบ้านเองนี้ เราก็อาจจะพอมองเห็นทางว่า **การสร้างทุนสังคมขึ้นมาใหม่นั้น เป็นสิ่งที่กระทำได้** โดยต้องเริ่มจากสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สร้างประโยชน์ที่ชัดเจน แม้จะเป็นโครงการเล็กๆ ก็ตาม

อีกตัวอย่างหนึ่งที่ผู้วิจัยขอลำถึงในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับทุนสังคมที่ร้อยละคนในชุมชนเข้าด้วยกัน เป็นกรณีที่เกิดขึ้นที่บ้านนาดี จ. นครพนม ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่มีทุนสังคมที่เข้มแข็ง และมีการสืบทอดคุณค่าและการใช้ประโยชน์จากทุนสังคมมาอย่างต่อเนื่อง และทุน

สังคมนี้ก็เป็นปัจจัยที่สร้างพลังต่อรองให้แก่ชุมชนตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเข้าสู่ระบบตลาด หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านของชาวไทยญ้อ มีอาชีพหลักคือการทำนา การทำไร่สับปะรด และการปั่นครก ในการปั่นครก แต่ละครัวเรือนจะปั่นครกของตน แต่ในการเผาจะต้องทำร่วมกัน ในหมู่บ้านจะมีเตาเผาครกอยู่ประมาณ 9 เตา แต่ละเตาจะมีสมาชิกที่ต้องร่วมกันรับผิดชอบในการสร้างเตาและบูรณะเตาให้อยู่ในสภาพที่ใช้การได้ในทุกปี และช่วยกันลำเลียงครกเข้าเตา ดูแลใส่ฟืนในเตาเพื่อควบคุมให้อุณหภูมิในเตามีความสม่ำเสมอ ซึ่งต้องจัดเวรทำตลอดวันตลอดคืน ครกที่เผาได้เป็นของครัวเรือนที่ปั่น และทำเพื่อการขายเท่านั้น สมาชิกเตาสามารถเปลี่ยนเตาได้ถ้าต้องการ ซึ่งหมายถึงว่าเป็นการเข้ากลุ่มตามความสมัครใจ ลักษณะการทำงานแบบรวมกลุ่มหรือการลงแขกที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันทำให้คนในชุมชนนี้สามารถรวมแผนึกกำลังกัน และกำหนดราคาครกเป็นราคาเดียวกันทั้งหมู่บ้าน ทำให้พ่อค้าไม่สามารถกดราคาซื้อได้ นอกจากนี้ ในปัจจุบัน ชาวบ้านได้ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือการร่วมกัน “ซื้อครกหน้าเตา” คือเดิมมีชาวบ้านบางคนที่มีพอมือเงิน จะรับซื้อครกจากชาวบ้านรวบรวมไว้ตามราคาที่ตั้งไว้กับพ่อค้า และนำมาขายต่อให้พ่อค้าอีกต่อหนึ่ง โดยคิดราคาเพิ่มขึ้น 1 บาทต่อครกในเวลาที่ขายให้พ่อค้าที่มารับซื้อ พ่อค้าเองก็พอใจในระบบนี้ เพราะสามารถได้ครกครบจำนวนที่ต้องการเมื่อมาถึง ไม่ต้องเสียเวลารวบรวมครก ชาวบ้านเห็นว่าวิธีการนี้เป็นวิธีการง่ายๆที่จะได้เงินแน่นอน แต่ส่วนใหญ่ไม่มีเงินมากพอที่จะรับซื้อ เมื่อมีกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองเข้ามา ก็มีบางคนคิดว่า น่าจะเอาเงินกองทุนกันไว้เป็นก้อนใหญ่เพื่อรับซื้อครกหน้าเตาทุกเตา ซึ่งจะทำให้กองทุนมีกำไรออกเงยได้เร็วและในระยะยาวจะเป็นการเพิ่มการต่อรองกับพ่อค้า แต่ติดขัดว่า มีคนในหมู่บ้านบางส่วนที่ไม่ได้ปั่นครก หรือต้องการนำเงินไปลงทุนด้านอื่นด้วย เช่นการปลูกสับปะรด

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า ในการกู้เงินกองทุนในปีที่สอง จะมีรูปแบบการกู้แบบใหม่คือ สมาชิกของเตาจะทำการกู้เงินไปประกอบอาชีพปั่นครก แต่จะเอาเงินให้ครัวเรือนหนึ่งไป เพื่อซื้อครกหน้าเตา โดยสัญญาว่าจะหมุนเวียนกันทำ วิธีการนี้ทำให้ในแต่ละครั้งของการกู้ ผู้รับซื้อครกหน้าเตาจะมีเงินลงทุนรับซื้อครกประมาณ 60,000-80,000 บาท (แน่นอนว่าผู้ลงทุนรายแรกจะได้กำไรก่อนคนอื่น แต่เขาก็ยอมรับความเสี่ยงในการลงทุนด้วย) การหมุนเวียนเช่นนี้ ประเมินดูแล้ว น่าจะเป็นผลดีต่อชุมชน เพราะในระบบเดิมที่มีคนรับซื้อครกหน้าเตาเพียงไม่กี่คน ผลประโยชน์จากการค้าจะกระจุกตัวอยู่ในคนกลุ่มนี้เท่านั้น ระบบใหม่ที่ชาวบ้านคิดขึ้นมา ทำให้หลายคนมีโอกาสที่จะสร้างกำไรจากการค้าขาย เป็นการฝึกชาวบ้านในเรื่องการค้าและการประกอบกิจการ แต่สิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากชาวบ้านมิได้มีทุนสังคมอันเข้มแข็ง ที่สร้างความเชื่อมั่นในกันและกันเป็นฐานให้สามารถดำเนินกิจการใหม่ๆได้ เท่ากับว่า **ทุนสังคมที่เป็นเกราะป้องกัน**

(protection social capital) เมื่อมีความเข้มแข็ง สามารถบูรณาการไปสู่ทุนสังคมเชิงรุกในการคิดค้นนวัตกรรมใหม่ได้ (innovation social capital)

ทุนสังคมประสาน

ทุนสังคมประสานในที่นี้หมายถึงทุนสังคมที่เชื่อมหมู่บ้านต่างๆเข้าด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำ ซึ่งมีวิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณีร่วมกัน กลุ่มคนร่วมอาชีพ เช่น ชาวนา ชาวประมง ซึ่งมักจะมีเครือข่ายเชื่อมโยงกัน เพื่อการช่วยเหลือกัน แลกเปลี่ยนสิ่งของและสินค้ากัน ทั้งในยามปกติ และยามวิกฤต ลักษณะของเครือข่ายจะมีระดับความใกล้ชิดแตกต่างกัน เช่น บ้านหนองลาย เป็นหมู่บ้านที่แยกออกมาจากหมู่บ้านเก่าแก่แห่งหนึ่งในจังหวัดมหาสารคามคือบ้านแบก จากหมู่บ้านนี้มีการแตกหมู่บ้านออกไปอีก 3 หมู่บ้านรวมเป็น 4 หมู่บ้าน ทั้ง 4 หมู่บ้านนี้จะมีการติดต่อกันอย่างใกล้ชิด เช่น ในการทำบุญประเพณีต่างๆ ก็จะมีการบอกบุญให้ไปช่วยเหลือกัน มีการนับสายเครือญาติกัน เวลาเดือดร้อนก็สามารถไปพึ่งพิงได้ ลักษณะความสัมพันธ์ส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ อย่างไรก็ตาม จากพื้นฐานความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการนี้ เมื่อหน่วยราชการมีโครงการพัฒนาเครือข่ายหมู่บ้าน ก็ได้อาศัยความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการมาใช้ให้เป็นประโยชน์ เช่น เมื่อมีการตั้งกลุ่มเกษตรกรทำนา ก็ได้รวมเอาหมู่บ้านต่างๆที่เป็นสายเครือญาติเข้าไว้ด้วยกัน ส่วนหนึ่งก็เป็นการเสนอชื่อโดยชาวบ้านเองเพราะคิดว่าจะทำให้ทำงานได้ง่ายขึ้น หรือเมื่อมีบริษัทส่งเสริมการปลูกพืชเพื่อเอามาผลิตพันธุ์ (พริกและแคนตาลูป) ขึ้นที่หมู่บ้านลูกแห่งหนึ่งในสี่หมู่บ้าน เมื่อทำแล้วประสบความสำเร็จ การขยายงานก็ขยายไปตามบ้านลูกที่เหลือรวมทั้งบ้านแม่ด้วย ทั้งนี้ก็โดยการแนะนำจากตัวชาวบ้านเองต่อทางบริษัท จึงจะเห็นได้ว่า จากเครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ อาจจะค่อยๆพัฒนามาเป็นเครือข่ายที่เป็นทางการมากยิ่งขึ้น โดยทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจ และตัวชาวบ้านเอง ต่างก็พยายามอาศัยเครือข่ายเหล่านี้กระทำการที่จะเอื้อประโยชน์ต่อฝ่ายตนให้มากที่สุด

ทุนสังคมเชื่อมโยง

ทุนสังคมเชื่อมโยง ในที่นี้หมายถึงทุนสังคมที่เชื่อมหมู่บ้านหรือเครือข่ายหมู่บ้านเข้ากับสังคม กลุ่มคน หรือบุคคลที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เหนือกว่า หรืออยู่ในภาคการผลิตอื่น เช่น ทุนสังคมที่เชื่อมโยงเกษตรกรในชนบทกับพ่อค้า เจ้าของกิจการอุตสาหกรรม

ผลิตการบริการต่างๆ ภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน เป็นต้น ทูทางสังคมประเภทนี้ ค่อนข้างจะเป็นสิ่งใหม่ในสังคมชานา และมีลักษณะที่เป็นทุนสังคมแบบรุมมากที่สุุดหากใช้ให้ดี

จากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ จะเห็นได้ว่าทุนสังคมนี้ของชานายังมีอยู่อย่างจำกัด ในขณะที่ผู้ที่อยู่เบื่องบนนั้นต่างมีเครือข่ายโยงโยกันอยู่แล้ว สิ่งนี้กลายเป็นข้อจำกัดที่ทำให้ชานาตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบ หากประสงค์จะเข้ามาสู่สนามการค้าและการประกอบกิจการ รูปธรรมของประเด็นนี้ได้แก่กรณีของผู้ประกอบการเจียรไนพลอยที่บ้านหนองหิน ซึ่งไม่สามารถเจาะเข้าสู่แหล่งรับซื้อพลอยในกรุงเทพฯที่เป็นศูนย์กลางการรับซื้อได้ จึงจำใจต้องขายพลอยให้แก่เจ้าแกระดับอำเภอ ผู้มีวิธีการกดราคาและเอาเปรียบต่างุานา อีกทั้งยังไม่สามารถเข้าถึงแหล่งวัตถุดิบ คือพลอยที่จะนำมาเจียรไน พ่อค้าพลอยในต่างจังหวัดมีเครือข่ายในการทำธุรกิจกับพ่อค้ารับซื้อพลอยในกรุงเทพฯและแหล่งวัตถุดิบ หากชานาที่มีอาชีพเจียรไนพลอยสามารถสร้างเครือข่ายกับตลาดและแหล่งวัตถุดิบได้โดยตรงก็จะสามารถเพิ่มมูลค่าของแรงงานและสินค้า และมีอำนาจต่อรองมากยิ่งขึ้น แต่ในสภาพปัจจุบันผู้ประกอบการชานายังขาดทั้งข้อมูลและช่องทางที่จะเข้าถึงตลาดและแหล่งวัตถุดิบเหล่านี้

อย่างไรก็ตาม หากชานาประสงค์จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับภาคธุรกิจอุตสาหกรรม เพียงแค่เป็นช่องทางในการทำงานประเภทรับจ้าง ก็จะมีช่องทางที่ไม่ยากนัก โดยผ่านกลไกที่ชาวบ้านคุ้นเคยอยู่ คือระบบเครือญาติ มิตรสหายต่างๆ ทั้งนี้เพราะงานรับจ้างเป็นงานประเภทที่ผู้ที่อยู่เบื่องบนไม่ถูกคุกคามแต่ประการใด คือเป็นการสนองประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย เช่น การศึกษาที่บ้านหนองพระ พบว่า ชาวบ้านเองได้สร้างเครือข่ายทางสังคมเพื่อช่วยเหลือกันในการไปประกอบอาชีพในเมืองใหญ่ โดยผู้ที่ไปทำแล้วประสบความสำเร็จในอาชีพ เป็นที่ไว้วางใจของนายจ้าง และพ่อแม่ผู้ปกครองและชาวบ้านทั่วไป ก็จะเป็นตัวกลางในการประสานฝากงาน ดูแลเรื่องการใช้ชีวิต และการปรับตัวในเมือง ตลอดจนการเรียนรู้งาน กลุ่มที่ไปทำงานเหล่านี้ จะรักษาความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน มีการนำผ้าป่ามาทอดที่วัด และจัดผ้าป่าซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้โรงเรียนของหมู่บ้าน เป็นต้น โดยบางครั้งมีนายจ้างและเพื่อนร่วมงานส่วนอื่นๆมาร่วมด้วย เป็นการขยายความสัมพันธ์ให้กว้างขวางออกไปแบบไม่เป็นทางการ เครือข่ายการทำงานของบ้านหนองพระมีอยู่ทั้งสิ้น 4 สาย คือ สายห้องอาหารบ้านเชียง มีคนไปทำงานในชวงเวลาต่างๆกันรวมทั้งสิ้นประมาณ 30 คน สายบริษัทรักษาความปลอดภัยเดอะมอลล์ มีคนไปทำงานประมาณไม่ต่ำกว่า 25 คน สายบริษัทรับจ้างทำความสะอาด NAP มีคนไปทำงานประมาณ 30-40 คน และสายห้างเดอะมอลล์ (ต่างสาขากับข้างต้น) อีก ประมาณ 4-5 คน นอกจากนี้ ยังมีสายการบวชพระเณรที่ไป

บวชเพื่อศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพด้วย ซึ่งพระเณรก็ได้ช่วยหาผ้าป่าผ้ากฐินมาทอดที่บ้านเหมือนกัน

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของทุนสังคมแบบเชื่อมโยง มักมีลักษณะแบบไม่เป็นทางการ อาศัยรูปแบบความสัมพันธ์แบบเดิม คือแบบญาติมิตร แม้จะมีลักษณะเชิงรุก แต่ยังมีข้อจำกัดในการรุก คือยังไม่สามารถแข่งขันได้ ผู้ผลิตในชนบทไม่มีองค์กรที่เป็นทางการ เช่น สหกรณ์ที่เชื่อมโยงในแนวตั้ง (เช่น จากการผลิตสู่การแปรรูป และการตลาด) หรือองค์กรที่ให้ความคุ้มครองด้านแรงงานอย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น การเชื่อมโยงที่ปรากฏจึงเป็นการดันรนไปตามศักยภาพ วัฒนธรรม และรูปแบบการสร้างเครือข่ายแบบเดิม คือแบบที่ไม่เป็นทางการ

บทที่ 4

กองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้านเป็นกองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล มีชื่อเต็มว่า “กองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมืองแห่งชาติ” โดยรัฐได้จัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านละ 1 ล้านบาท เพื่อเป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนเมือง เป็นแหล่งเงินทุนในการลงทุนสร้างอาชีพเสริม และสร้างวิสาหกิจขนาดเล็กในครัวเรือน เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ประชาชนในชุมชน หลักการสำคัญเกี่ยวกับกองทุน คือ เพื่อสร้างความเป็นชุมชนและท้องถิ่น โดยชุมชนเป็นผู้กำหนดอนาคตและจัดการหมู่บ้านและชุมชนด้วยตนเอง ทั้งนี้กองทุนจะต้องเกื้อกูลประโยชน์ต่อผู้ด้อยโอกาสในหมู่บ้านและชุมชน รวมทั้งสามารถเชื่อมโยงกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชน ราชการ และเอกชน ซึ่งถือเป็นการกระจายอำนาจให้ท้องถิ่น วัตถุประสงค์สำคัญของกองทุนหมู่บ้าน ได้แก่

- 1) เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนสำหรับการลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และสำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิการที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน
- 2) ส่งเสริมและพัฒนาหมู่บ้านและชุมชนให้มีขีดความสามารถในการจัดระบบ และบริหารจัดการเงินทุนของตนเอง
- 3) เสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของหมู่บ้านและชุมชนในด้านการเรียนรู้ การสร้าง และพัฒนาความคิดริเริ่ม เพื่อการแก้ไขปัญหา และเสริมสร้างศักยภาพ และส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงในหมู่บ้านและชุมชนเมือง
- 4) กระตุ้นเศรษฐกิจในระดับฐานรากของประเทศ รวมทั้งเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต
- 5) เสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งทั้งทางเศรษฐกิจ และสังคมของประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน

กองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่ใช้หมู่บ้านหรือชุมชนเป็นศูนย์กลางของการดำเนินการ โดยให้ชุมชนร่วมกันวางกติกาและกฎระเบียบต่างๆ เกี่ยวกับกองทุน ส่วนเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือบุคคลภายนอกเป็นเพียงผู้คอยอำนวยความสะดวกในการจัดสรรเงิน และดูแลการใช้เงินให้เป็นไปตามเป้าหมายที่ตั้งไว้กว้างๆ โดยไม่เข้าไปกำกับหรือสั่งการให้เป็นไปตามความต้องการ เป็นโครงการนำร่องที่จะนำไปสู่การวางนโยบาย และการกำหนดยุทธศาสตร์ในการดำเนินงานที่มีฐานอยู่ที่ชุมชน ให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายเฉพาะตามความต้องการของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนเป็นผู้ร่วม

กันกำหนดกรอบกติกาในการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุนและให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบต่อผลการดำเนินการเกี่ยวกับกองทุน (นภาพร หนะวานนท์ และคณะ, 2544)

1. การดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในพื้นที่วิจัย 10 หมู่บ้านภาคอีสาน

1.1 การจัดตั้งกองทุนหมู่บ้าน

การจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านในชุมชนที่ศึกษาทั้ง 10 ชุมชนเป็นการจัดตั้งโดยการปฏิบัติตามข้อกำหนดที่ได้มีการระบุไว้อย่างชัดเจนในระเบียบคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติว่าด้วยการจัดตั้งและบริหารกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ (สำนักนายก รัฐมนตรี, 2544) ที่ระบุไว้ว่า “ในวาระเริ่มแรกในส่วนของหมู่บ้าน ให้ผู้ใหญ่บ้านเรียกประชุมหัวหน้าครัวเรือนในหมู่บ้านครัวเรือนละ 1 คน เพื่อเปิดเวทีชาวบ้านในการชี้แจง ทำความเข้าใจ เตรียมความพร้อม และดำเนินการเลือกคณะกรรมการกองทุน” และระเบียบที่ว่าด้วยจำนวนคณะกรรมการกองทุนซึ่งระบุไว้ว่า “ให้กองทุนแต่ละกองทุนมีคณะกรรมการกองทุน จำนวนไม่น้อยกว่าเก้าคนแต่ไม่เกินสิบห้าคน ประกอบด้วยกรรมการทั้งชายและหญิงในสัดส่วนเท่าเทียมกัน” ส่วนใหญ่ การเลือกกรรมการกองทุนในปีแรกนี้ จะมีข้าราชการระดับอำเภอ หรือคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านระดับอำเภอ มาชี้แจงนโยบายเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน ตลอดจนเข้าร่วมสังเกตการณ์และดูแลการเลือกกรรมการกองทุนระดับหมู่บ้านด้วย¹

¹ ตัวอย่างของกระบวนการเลือกตั้งกรรมการกองทุนหมู่บ้านในปีที่หนึ่งและปีที่สองของบ้านปางสา จังหวัดชัยภูมิ มีดังนี้

ในขั้นตอนแรกคณะกรรมการระดับอำเภอ ให้ชาวบ้านคัดเลือกคณะกรรมการบริหารกองทุน โดยพิจารณาเลือกบุคคลที่มีความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว ซื่อสัตย์ และเป็นคนดี ซึ่ง กองทุนมีคณะกรรมการได้ต่ำสุด 9 คน และสูงสุดไม่เกิน 15 คน เป็นชายและหญิงในจำนวนเท่าๆ กัน ชาวบ้านได้ร่วมกันพิจารณาคัดเลือกบุคคลที่จะมาเป็นคณะกรรมการมาบริหารกองทุน เริ่มจากการให้สมาชิกเสนอชื่อผู้ที่มีความเหมาะสมกับคุณสมบัติ และมีผู้รับรองผู้สมัคร อย่างน้อย 2 คน ซึ่งผู้สมัครส่วนใหญ่มีประสบการณ์ในการพัฒนาหมู่บ้าน และเป็นบุคคลที่มีความเสียสละ และมีความรู้ หลังจากนั้นใช้วิธีตัดสินโดยยกมือ ชาวบ้านได้ยกมือเสนอบุคคลทั้งสิ้น 15 คน และในที่ประชุมจึงมีมติให้บุคคลทั้ง 15 คน เป็นคณะกรรมการมาบริหารกองทุนประจำหมู่บ้าน พร้อมกับให้กรรมการแต่ละคนแนะนำตัว ก่อนที่จะปิดการประชุมในครั้งนี้ หลังจากนั้น ให้กรรมการแต่ละท่าน คัดเลือกประธานกรรมการกองทุน รองประธานกรรมการ เลขานุการ เหรัญญิก ผู้ตรวจสอบภายใน ประชาสัมพันธ์ และกรรมการฝ่ายต่างๆ และคัดสรรผู้ทรงคุณวุฒิ และที่ปรึกษา จำนวน 8 คน เพื่อให้คำปรึกษาในการดำเนินงานกองทุน โดยพิจารณาคัดเลือกแต่ละตำแหน่ง และยกมือให้คะแนนในแต่ละตำแหน่ง จนได้บุคคลครบตาม

การเลือกกรรมการกองทุนหมู่บ้านกระทำได้ขึ้นประมาณกลางปีพ.ศ. 2544 ระหว่างเดือนเมษายนถึงเดือนสิงหาคม (ตารางที่ 4.1) หลังจากมีกรรมการกองทุนในระดับหมู่บ้านแล้ว กรรมการก็จะทำหน้าที่ร่างระเบียบกองทุน ซึ่งจะอิงกับระเบียบกลางที่ออกโดยสำนักนายกรัฐมนตรี รวมทั้งมีการเปิดรับสมาชิก ส่วนใหญ่ครัวเรือนหนึ่งๆจะมีสมาชิกเพียงหนึ่งคน ยกเว้นที่หมู่บ้านหนองหิน ซึ่งมีครัวเรือนหนึ่งที่มีสมัครเป็นสมาชิกถึงสองคน สัดส่วนของครัวเรือนที่เป็นสมาชิกกองทุนในแต่ละหมู่บ้านจะอยู่ประมาณร้อยละ 82 โดยเฉลี่ย (ต่ำสุดร้อยละ 48 สูงสุดร้อยละ 100) (ตารางที่ 4.1) ทั้งนี้ หมู่บ้านที่มีสมาชิกกองทุนครบทุกครัวเรือนมีอยู่ร้อยละ 40 อย่างไรก็ตาม ก็ได้หมายความว่า ครัวเรือนที่เป็นสมาชิกจะมีการกู้เงินทั้งหมด ในปีแรกของการดำเนินงานกองทุน สัดส่วนของครัวเรือนที่กู้เงินจากกองทุนโดยเฉลี่ยคิดเป็นร้อยละ 53.2 ของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน (ต่ำสุดร้อยละ 22.4 สูงสุดร้อยละ 68.6) (ตารางที่ 4.1) ในขณะที่สัดส่วนของครัวเรือนที่กู้ ต่อครัวเรือนที่เป็นสมาชิกกองทุนทั้งหมด คือร้อยละ 62.4

ในส่วนของอัตราดอกเบี้ยนั้น กองทุนหมู่บ้านแต่ละแห่งสามารถมีอิสระในการกำหนดได้ตามความเหมาะสม ซึ่งอัตราดอกเบี้ยจะอยู่ระหว่างร้อยละ 3 ถึงร้อยละ 8 อย่างไรก็ตาม ก็มีบางหมู่บ้านที่มีการรับทราบข้อมูลที่ผิดพลาดว่า ถ้ากำหนดอัตราดอกเบี้ยไว้ต่ำ อาจจะมีโอกาสน้อยที่จะได้รับจัดสรรเงินจากรัฐบาล จึงมีการกำหนดอัตราดอกเบี้ยไว้สูงถึงร้อยละ 12 – 15 ทำให้มีผู้สนใจสมัครเข้าเป็นสมาชิกน้อย แต่อย่างไรก็ตาม หมู่บ้านเหล่านี้ก็ได้มีการปรับอัตราดอกเบี้ยลดลงภายในปีแรก เมื่อทราบข้อมูลชัดเจนว่า อัตราดอกเบี้ยจะไม่มีผลต่อการตัดสินใจของรัฐบาล

ตำแหน่งที่ต้องการ คณะกรรมการบริหารกองทุนในวาระปีที่ 1 แยกเป็นหญิง 7 คน เป็นชาย 8 คน และดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในช่วงเวลาดังตั้ง 1 กรกฎาคม 2544 – 30 สิงหาคม 2545

เมื่อครบกำหนดระยะเวลาหนึ่งปี นับแต่วันที่คณะกรรมการกองทุนเข้ารับตำแหน่ง คณะกรรมการกองทุนมีการจับสลากออกจำนวนกึ่งหนึ่งของกรรมการกองทุนทั้งหมด เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม 2545 สมาชิกกองทุนจึงได้มีการเลือกตั้งกรรมการกองทุนหมู่บ้านใหม่แทนกรรมการชุดเดิมที่ครบวาระ มีผู้ร่วมประชุม 100 กว่าคน โดยมีครูประจำหมู่บ้าน ซึ่งเป็นผู้ทรงวุฒิและที่ปรึกษากองทุนเป็นผู้นำประชุมเพื่อคัดเลือกคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งมีผู้สมัคร 15 คน ได้รับเลือกเป็นคณะกรรมการกองทุนทั้ง 15 คน มีกรรมการทั้งหมด 15 คน แยกเป็นหญิง 7 คน เป็นชาย 8 คน อัตราส่วนเหมือนกรรมการชุดเดิม

ตารางที่ 4.1 จำนวนสมาชิก จำนวนคนกู้ อัตราดอกเบี้ย ของกองทุนหมู่บ้าน

ที่	หมู่บ้าน	จังหวัด	ครัว เรือน	วันเลือก กรรมการ	วันครบ กำหนด คืนเงินปี 1	จำนวน สมาชิก	จำนวน คนกู้	% ครัว เรือน สมาชิก ต่อครัว เรือนทั้ง หมด	%คนกู้ ต่อ สมาชิก	%คนกู้ต่อ ครัวเรือน ทั้งหมด	ดอกเบี้ย ร้อยละ
1	หนองพระ	ขอนแก่น	125	26/4/44	25/9/45	102	85	81.2	83.3	68.0	6
2	หนองหิน	ขอนแก่น	86	31/7/44	15/9/45	87	59	100.0	67.8	68.6	6
3	ห้วยโตน	อำนาจเจริญ	139	21/6/44	19/9/45	102	80	73.4	78.4	57.5	3
4	ห้วยไคร้	อุบลราชธานี	65	21/6/44	14/9/45	64	38	98.5	59.4	58.5	5
5	ห้วยหวด	นครพนม	250	1/7/44	1/10/45	120	56	48.0	46.7	22.4	15
6	นาดี	นครพนม	163	1/8/44	1/10/45	120	89	54.6	74.2	54.6	5
7	ปางสา	ชัยภูมิ	192	30/8/44	30/9/45	192	106	100.0	48.6	55.7	8
8	แก้ว	ขอนแก่น	107	25/7/44	19/10/45	107	58	100.0	54.2	54.2	6
9	หนองลาย	มหาสารคาม	104	25/6/44	6/10/45	104	65	100.0	62.5	62.5	12
10	บึง	มหาสารคาม	231	26/6/44	18/1/46	144	70	62.3	48.6	30.3	12

1.2 การจัดสรรเงินกู้และการใช้ประโยชน์

การกู้เงินของสมาชิกกองทุนหมู่บ้านในชนบทภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยทั้ง 10 หมู่บ้าน เป็นการกู้ไปโดยแสดงวัตถุประสงค์ของการกู้เพื่อการลงทุนในด้านการเกษตร (เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ประมง) เป็นส่วนใหญ่ โดยสัดส่วนของการกู้ไปลงทุนในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมจะมีถึงประมาณร้อยละ 66-95 (ตารางที่ 4.2) การกู้เงินไปลงทุนทางการเกษตรที่สำคัญคือการเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์ การเพาะปลูกพืชชนิดใดก็ขึ้นอยู่กับพื้นฐานทางด้านการเกษตรที่เป็นอยู่ของชุมชนนั้นๆ เช่น การทำนาปลูกข้าว การปลูกอ้อย สับปะรด แตงกวา ปลูกผัก เป็นต้น สำหรับการเลี้ยงสัตว์นั้น ที่นิยมมากคือการเลี้ยงวัว สัตว์อื่นๆได้แก่ สุกร ควาย ไก่ กบ จิ้งหรีด ปลา เป็นต้น

สำหรับการลงทุนในกิจกรรมนอกการเกษตรนั้นนับว่ายังมีอยู่น้อย ยกเว้นในหมู่บ้านที่มีการทำหัตถกรรมหรืออุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งก็มักเป็นการกู้เงินไปลงทุนเสริมในกิจกรรมที่ทำกันนานนับเนื่องมาจากอดีต เช่น การปั้นครก การทำโน การสานหวด กิจกรรมเหล่านี้ยังดำรงอยู่มาได้ยาวนาน เพราะเป็นผลิตภัณฑ์ที่เป็นสิ่งจำเป็นในชีวิตของชาวชนบท และยังมีตลาดรับซื้ออยู่

อย่างกว้างขวาง อุตสาหกรรมที่เป็นการผลิตสิ่งใหม่ๆและเจาะตลาดใหม่ คือตลาดของคนชั้นกลางในเมืองยังมีอยู่น้อย ที่พบเช่น การเจียระไนพลอย หรือการทอผ้าไหมและผ้าฝ้ายที่มีการออกแบบผลิตภัณฑ์แตกต่างไปจากเดิม จะเห็นได้ว่าหากเป็นหมู่บ้านที่มีการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนอยู่เป็นพื้นแล้ว ก็จะมีสัดส่วนการกู้ไปลงทุนในกิจกรรมนอกการเกษตรค่อนข้างมากกว่าปกติ เช่น ในพื้นที่วิจัย มีการกู้เงินไปลงทุนปั่นครก ที่บ้านนาดี จังหวัดนครพนม ทำไน เจียระไนพลอย และทอผ้าที่บ้านหนองหิน จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น (ตารางที่ 4.3) สำหรับการลงทุนในกิจการนอกการเกษตรที่สำคัญซึ่งพบในทุกหมู่บ้านคือการค้าขาย ซึ่งมักจะเป็นการกู้โดยผู้ที่มีร้านค้าอยู่แล้ว การกู้เงินไปทำกิจการร้านค้านี้ มักพบว่าสามารถสร้างผลตอบแทนได้ดี กิจการค้าขายย่อยอื่นๆ ได้แก่ การลงทุนซื้อรถพ่วงมอเตอร์ไซด์และอุปกรณ์สำหรับทำและขายน้ำเต้าหู้ ขายไส้กรอกอีสาน (ที่บ้านหนองหินซึ่งเป็นหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ติดถนนลาดยาง) ส่วนกิจการนอกการเกษตรที่เป็นการลงทุนในการประกอบอาชีพอิสระอื่นๆ ในหมู่บ้านเขตชนบทที่ห่างไกลในภาคอีสานยังมีไม่มากนัก ที่มีการนำไปลงทุนได้แก่ การทำร้านซ่อมเครื่องยนต์และมอเตอร์ไซด์ ตัดผม เป็นต้น

ตารางที่ 4.2 วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง

วัตถุประสงค์ของการกู้เงิน	อัตราร้อยละของครัวเรือน				
	บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น	บ้านหนองหิน จ.ขอนแก่น	บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ	บ้านนาดี จ.นครพนม	บ้านห้วยโตน อำนาจเจริญ
อาชีพเกษตรกรรม	91.2	66.7	95.3	73.7	92.6
อาชีพนอกเกษตรกรรม	8.8	33.3	4.8	26.4	7.5
รวม	100	100	100	100	100

ตารางที่ 4.3 วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง

วัตถุประสงค์ของการกู้เงิน	อัตราร้อยละของครัวเรือน				
	บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น	บ้านหนองหิน จ.ขอนแก่น	บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ	บ้านนาดี จ.นครพนม	บ้านห้วยโตน อำนาจเจริญ
เพาะปลูก	53.8	3.9	40.6	73.7	13.8
เลี้ยงสัตว์	30.0	62.8	54.7	0	78.8
ประมง	7.4	0	0	0	0
หัตถกรรม	0	19.6	1.9	19.7	0
ค้าขาย	8.8	9.8	1.9	6.6	5.0
ประกอบกิจการอิสระ	0	3.9	1.0	0	2.5
อื่นๆ	0	0	0	0	0

หมายเหตุ					
เพาะปลูก	ได้แก่	ข้าว ถั่วเขียว อ้อย สับปะรด (คาบูกัย เมล็ดพันธุ์ เก็บเกี่ยว ปรับปรุงที่นา ให้ได้ระดับ ฯลฯ)			
เลี้ยงสัตว์	ได้แก่	วัว สุกร ควาย ไก่ เป็ด กบ จิ้งหรีด			
หัตถกรรม	ได้แก่	ทอผ้า ทำนา (อุปกรณ์สำหรับการเข็นฝ้าย) เจียรระโนพลอยอัดและพลอยแท้ ปั่นครก			
ค้าขาย	ได้แก่	ของชำ น้ำเต้าหู้ ไข่กรอก			
ประกอบกิจการอิสระได้แก่		ตัดผม ซ่อมจักรยานยนต์และจักรยาน			
รวม		100	100	100	100

การลงทุนในด้านการเกษตรที่สำคัญที่สมควรกล่าวถึงในที่นี้ คือการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านไปลงทุนในการปรับที่นา ที่บ้านห้วยโตน จังหวัดอำนาจเจริญ เนื่องจากพื้นที่แถบนี้บางส่วนเป็นพื้นที่ที่เพิ่งมีการปรับจากการทำไร่มาเป็นการทำนาในระยะเวลาไม่นานนัก การทำนาเป็นเกษตรกรรมที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่า มีความยั่งยืนมากกว่า และสร้างความมั่นคงและมั่นคงให้แก่เกษตรกรได้มากกว่าการปลูกพืชไร่อายุยาว เช่น มันสำปะหลัง แต่พื้นที่นาใหม่มักให้ผลตอบแทนไม่มากนักและต้องใช้เวลาในการดูแลมากกว่า รวมทั้งไม่สามารถใช้เครื่องจักรทุนแรงในการทำนาได้สะดวก เนื่องจากแปลงนาแต่ละแปลงมีขนาดเล็ก พื้นที่นาในแปลงนามีระดับไม่สม่ำเสมอ คันนาไม่ได้ขนาดและไม่ไต่ระดับ ทำให้ขังน้ำได้น้อย และน้ำในแต่ละแปลงมีความลึกที่ไม่สม่ำเสมอ เนื่องจากแปลงนามีความลาดเอียง ส่วนใหญ่เกษตรกรจะค่อยๆปรับที่นาไปตามแรงงานและเงินทุนที่มี แต่เมื่อมีโครงการกองทุนหมู่บ้าน ได้มีเกษตรกรของหมู่บ้านถึง 11 ราย (ร้อยละ 13.8 ของผู้กู้ในหมู่บ้านทั้งหมด) ที่ได้กู้เงินไปลงทุนปรับปรุงที่นา ซึ่งตัวเกษตรกรผู้กู้และกรรมการเองต่างรู้ว่าเงินลงทุนนี้ไม่สามารถส่งผลออกงายมาใช้คืนได้ทันในเวลา 1 ปี แต่ทั้งสองฝ่ายก็เห็นว่าเป็นการลงทุนที่คุ้มค่า และจะสร้างความมั่นคงในระยะยาว จึงได้มีการกู้ไปเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม ในบางหมู่บ้านซึ่งถึงแม้ว่าจะมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจเป็นการทำการเกษตรเป็นหลัก แต่เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้เมือง กลับพบว่ามีการกู้เงินไปลงทุนในกิจการนอกการเกษตรในสัดส่วนที่สูงมาก (เช่น บ้านบึง มีครัวเรือนที่กู้เงินไปลงทุนในอาชีพนอกการเกษตรถึงร้อยละ 70 ของผู้กู้ทั้งหมด ดูตารางที่ 4.4) และบางกิจการเป็นการลงทุนทำกิจการใหม่ซึ่งผู้กู้ไม่เคยทำมาก่อน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การที่หมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้เมือง มีการคมนาคมสะดวก กองทุนหมู่บ้านก็ได้เปิดโอกาสให้ชาวชนบทได้มีการลงทุนในกิจการต่างๆที่มีความหลากหลาย และสร้างรายได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างกิจการประเภทนี้ ได้แก่ การลงทุนค้าขาย โดยเข้าไปขายในตลาดในเมืองด้วย

การรับซื้อผลิตผลทางการเกษตรจากหมู่บ้านในเขตชนบท เช่น ผัก และปลา การเร่ขายสินค้าด้วยรถมอเตอร์ไซด์พ่วงไปในเมืองและตามหมู่บ้านต่างๆ เช่น น้ำแข็งใส ไอศกรีม ลูกชิ้นทอด การเปิดแผงขายสินค้าในตลาดในเมือง นอกจากนี้ ยังมีการลงทุนในการประกอบกิจการอิสระต่างๆ เช่น การเปิดร้านเสริมสวย ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า เย็บจักรอุตสาหกรรม ร้านซักอบรีดเสื้อผ้า รวมทั้งนำไปเสริมกิจการโรงเรียนเอกชน คือการซื้ออุปกรณ์สนามเด็กเล่น เป็นต้น กิจการเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้ก็เนื่องจากหมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้เมือง ซึ่งมีการจำแนกแจกแจงด้านอาชีพที่ชัดเจน คนมีการทำงานที่เป็นเฉพาะด้านมากขึ้น ทำให้เกิดความต้องการการบริการและการทำงานเฉพาะด้าน ในขณะที่เศรษฐกิจในชนบทจะเป็นแบบที่ครัวเรือนจะทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อสนองความต้องการในการบริโภคของครัวเรือนหลายๆด้าน โดยไม่ต้องพึ่งบริการจากผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านเท่าในเมือง (เช่น การตัดเย็บเสื้อผ้า การทำอาหาร การก่อสร้าง การเสริมสวย เป็นต้น)

ตารางที่ 4.4 : วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง

วัตถุประสงค์ของการกู้เงิน	อัตราร้อยละของครัวเรือน	
	ห้วยหวด จ.นครพนม	บ้านบึง จ.มหาสารคาม
อาชีพเกษตรกรรม	64.3	30.0
อาชีพนอกเกษตรกรรม	35.7	70.0
รวม	100	100

ตารางที่ 4.5 วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่1 ในหมู่บ้านใกล้เคียง

วัตถุประสงค์ของการกู้เงิน	อัตราร้อยละของครัวเรือน	
	ห้วยหวด จ.นครพนม	บึง จ.มหาสารคาม
เพาะปลูก	10.7	10.0
เลี้ยงสัตว์	41.1	18.6
ประมง	12.5	1.4
หัตถกรรม	1.8	0
ค้าขาย	28.5	62.9
ประกอบอาชีพอิสระ	5.4	7.1
รวม	100	100

หมายเหตุ บ้านห้วยหวด		
เพาะปลูก	ได้แก่	แตงกวา
เลี้ยงสัตว์	ได้แก่	วัว สุกร ไก่ จิ้งหรีด
ประมง	ได้แก่	เลี้ยงปลาในกระชัง ทำบ่อเลี้ยงปลาดุก
หัตถกรรม	ได้แก่	จักสานหวด
ค้าขาย	ได้แก่	ขายของชำ ขายกล้วยเตี๋ยว ขายปลาในตลาด ค้าขายเบ็ดเตล็ดในตลาด
ประกอบกิจการอิสระ	ได้แก่	ทำอิฐบล๊อค ทำขนมจีน ช่างไฟฟ้า (ซื้ออุปกรณ์ไฟฟ้า)
หมายเหตุ บ้านบึง		
เพาะปลูก	ได้แก่	ทำนา ทำไร่อ้อย เพาะเห็ด ทำไร่นาสวนผสม
เลี้ยงสัตว์	ได้แก่	สุกร ไก่ วัว ควาย
ค้าขาย	ได้แก่	ขายของชำ เปิดร้านอาหาร เร่ขายลูกชิ้นทอด เปิดแผงขายรองเท้า เร่ขายน้ำแข็งใส รับซื้อปลาและผักจากหมู่บ้านมาขายในตลาด
ประกอบกิจการอิสระ	ได้แก่	ร้านเสริมสวย เย็บจักรอุตสาหกรรม ร้านซักอบรีดเสื้อผ้า โรงเรียนเอกชน(ซื้ออุปกรณ์สนามเด็กเล่น)

โดยสรุป การใช้ประโยชน์จากกองทุนหมู่บ้านเป็นไปตามพื้นฐานทางเศรษฐกิจของแต่ละชุมชน เนื่องจากชุมชนชนบทในภาคอีสานส่วนใหญ่ยังมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจแบบเกษตรกรรม ดังนั้น เงินจากกองทุนจึงถูกนำไปใช้จ่ายในการลงทุนด้านการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ เพราะโอกาสในการทำกิจกรรมนอกการเกษตรมีอยู่น้อยมากยกเว้นกรณีของหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง ซึ่งก็มีหมู่บ้านในอีสานจำนวนน้อยที่จัดอยู่ในลักษณะนี้ ในการทำการเกษตรของชาวอีสานนั้น ดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อนว่า เป็นการเกษตรที่ต้องเผชิญกับปัจจัยที่เกษตรกรควบคุมได้น้อยมาก 2 ประการ คือ ปัจจัยด้านฤดูกาลทางธรรมชาติ และปัจจัยด้านการตลาด ทำให้เป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยงสูง หากกิจการที่เกษตรกรนำเงินไปลงทุนประสบความล้มเหลว ก็จะส่งผลต่อการใช้คืนเงินกู้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งก็เป็นสิ่งที่ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในการดำเนินงานกองทุนในระยะที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากตัวเกษตรกรเองก็มีชีวิตที่ผูกโยงอยู่กับความเสี่ยงเช่นนี้มาเนิ่นนาน จึงได้มีกลยุทธ์ในการจัดการกับความเสี่ยง เพื่อให้ครัวเรือนสามารถขับเคลื่อนการผลิตซ้ำต่อไปได้ ดังที่ได้บรรยายมาแล้วในบทก่อน กลยุทธ์ที่สำคัญประการหนึ่งคือการสร้างความหลากหลายในการผลิตและการลงทุน และการใช้แรงงานในครอบครัวอย่างยืดหยุ่น ดังนั้น เราจะเห็นว่า ส่วนใหญ่ เกษตรกรมิได้ใช้เงินกู้ที่กู้ไปอย่างตายตัว หรือที่เรียกว่า “ตรงตามวัตถุประสงค์” และในเวลาที่จะนำเงินมาคืน บางที (ส่วนใหญ่) ก็ได้นำเงินที่ออกเอยมาจากการลงทุนตามวัตถุประสงค์

ประสงค์ในการกู้ ซึ่งทั้งผู้กู้และกรรมการก็ดูจะเข้าใจในสถานการณ์นี้ จึงมักมิได้ถือประเด็นนี้เป็นประเด็นความผิดพลาดร้ายแรง

1.3 การคืนเงินกู้

ในหมู่บ้านที่เป็นกรณีศึกษาทั้ง 10 กรณี อัตราการใช้คืนเงินกู้แก่กองทุนในปีแรกอยู่ที่ร้อยละ 100 ทุกหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการรณรงค์ประชาสัมพันธ์อย่างเข้มแข็งของภาครัฐ ทั้งตามสื่อสารมวลชนต่างๆและโดยข้าราชการในท้องถิ่น จนกรรมการกองทุนและสมาชิกส่วนใหญ่มีความเชื่อว่า ถ้ากองทุนของหมู่บ้านของตนสามารถบริหารงานจนมีคนใช้คืนเงินกู้ได้ครบและตรงตามกำหนดเวลาในปีแรก กองทุนนั้นก็จะได้รับอนุมัติให้ดำรงคงอยู่ในหมู่บ้าน เป็นสมบัติของชุมชนต่อไป ดังนั้น ทั้งกรรมการและสมาชิกจึงมีเป้าหมายตรงกันว่า จะต้องใช้คืนเงินกู้ให้ได้ครบตามเป้า แม้ว่าเงินที่นำไปลงทุนจะยังไม่ออกเงินเป็นรายได้ก็ตาม แต่การลงทุนในระยะเวลาที่ผ่านมาก็มีปัญหาหลายประการ ทำให้ผู้กู้ต้องมีวิธีการที่พลิกแพลงและยืดหยุ่นในการหาเงินมาใช้

ปัญหาในการลงทุนและการใช้คืนเงินกู้

การลงทุนและความสามารถในการใช้คืนเงินกู้เป็นประเด็นที่สัมพันธ์กัน การเลือกลงทุนในกิจการที่ก่อผลออกเงินเป็นรายได้ เป็นปัจจัยเบื้องต้นที่จะทำให้ผู้กู้สามารถคืนเงินกู้ได้ แต่ในหลายๆกรณีจะพบว่า สมาชิกมีปัญหาในเรื่องการลงทุนในหลายรูปแบบ ดังนี้

1. **กิจกรรมที่กู้เงินไปลงทุนประสบกับการขาดทุน** ในพื้นที่วิจัยพบมากในการลงทุนปลูกแตงกวาในปีเพาะปลูก พ.ศ. 2545 ซึ่งแตงมีราคาตกต่ำมาก ทำให้เกษตรกรที่บ้านหนองพระที่กู้เงินไปลงทุนประสบกับภาวะขาดทุนทั้งหมด
2. **กิจกรรมที่กู้เงินไปลงทุนไม่สามารถถอนทุนหรือสร้างกำไรได้ภายในระยะเวลา 1 ปี** ในพื้นที่วิจัยที่พบมากคือการลงทุนซื้อวัวควายมาเลี้ยงเพื่อเอาลูก ซึ่งลูกวัวควายจะยังไม่โตพอที่จะขายได้ภายในเวลา 1 ปี ในเรื่องนี้ เกษตรกรจะทราบดีตั้งแต่ก่อนกู้ แต่ก็คิดว่า จะสามารถหาเงินจากการรับจ้าง หรืออื่นๆ มาใช้คืนได้ นอกจากนี้ ยังมีการลงทุนอื่นๆอีกที่ไม่สามารถคืนทุนได้ใน 1 ปี เช่น การลงทุนปรับที่นา และการลงทุนขุดสระเพื่อทำเกษตรผสมผสาน อย่างไรก็ตาม สำหรับเกษตรกรแล้ว กิจกรรมทั้ง 3 ประการดังกล่าวนี้ สามารถสร้างผลกำไรและความมั่นคงทางเศรษฐกิจได้ในระยะยาว จึงนับว่าคุ้มกับการลงทุน เพียงแต่ไม่สอดคล้องกับเงื่อนไขของกองทุนเท่านั้น
3. **เงินที่กู้มาไม่เพียงพอกับการลงทุนจึงนำเงินไปใช้จ่ายด้านอื่นแทน** เพราะคาดการณ์ผิด หรือเพราะเงินตกมาช้า เช่นในการซื้อวัว วัวมีราคาขึ้นเร็ว เงินที่กู้มาได้ ไม่

พอที่จะซื้อ จึงนำเงินไปใช้จ่ายด้านอื่นแทน วิธีการแก้ปัญหา อาจใช้วิธีการหลบเลี่ยง เช่น ใช้วัวควายที่มีอยู่เดิมเป็นหลักฐานกลบเกลื่อนว่าได้มีการลงทุน ซึ่งกรรมการกองทุนก็มักจะรู้ทัน เพราะหมู่บ้านเป็นสังคมขนาดเล็กจึงมักรู้ข้อมูลภายในกันดี แต่การจะจัดการอย่างไรรู้แน่ อยู่ที่ว่าตัดสินใจในหมู่กรรมการ กรรมการส่วนใหญ่จะไม่เรียกเงินคืน แต่จะใช้วิธีการว่ากล่าวตักเตือน หรืออย่างที่เข้มงวดกว่านั้น คือการตัดสิทธิ์ไม่ให้กู้เงินในรอบต่อไป

4. บางกรณีจึงใจบอกเหตุผลในการกู้ผิดไปจากความเป็นจริง เช่น ต้องการกู้เงินเพื่อใช้จ่ายในการเดินทางไปทำงานในต่างถิ่น แต่กลัวว่าจะไม่ได้รับอนุมัติ จึงบอกว่าจะนำไปซื้อวัว หรือไปลงทุนทำนา เป็นต้น
5. ช่วงจังหวะเวลาที่เงินกู้ตกมาไปตรงกับรอบการผลิตอย่างอื่นที่ต้องการเงินพอดี จึงนำเงินไปลงทุนทางอื่นที่ไม่ใช่เหตุผลที่ระบุไว้ในตอนขอกู้ เช่นที่บ้านหนองพระ ชาวบ้านต้องการกู้เงินซื้อวัว แต่เงินตกมาในช่วงที่เป็นฤดูปลูกแตง ชาวบ้านจึงนำเงินไปลงทุนปลูกแตงก่อน โดยวางแผนว่าเมื่อได้กำไรจากแตงแล้วจึงค่อยนำไปซื้อวัว แต่ปรากฏว่า ปีนั้นแตงราคาตก จึงไม่มีเงินไปซื้อวัว

วิธีการหาเงินมาใช้คืนกองทุนหมู่บ้าน ในกรณีที่มีการลงทุนมีปัญหา

1. นำเงินจากกิจกรรมส่วนอื่น ๆ มาใช้คืน เช่นการไปรับจ้าง การขายผลผลิตทางการเกษตรอื่น วิธีการนี้จะทำสำเร็จในกลุ่มที่มีการวางแผนเตรียมการเพื่อหาเงินมาใช้คืนเป็นอย่างดี บางคนสามารถหาเงินมาใช้คืนได้ครบ บางคนหามาได้เพียงบางส่วน ก็ใช้การกู้เงินเสริม
2. การกู้ยืมเงินระยะสั้น มีแหล่งกู้ยืมเงินหลายแบบ ดังนี้
 - 2.1 กู้ยืมจากญาติพี่น้อง ส่วนใหญ่เป็นการกู้ยืมระยะสั้น (เพราะจะได้เงินกู้จากกองทุนอีกในรอบต่อไป) ก็มักจะไม่มีดอกเบี้ย เพราะถือว่าเป็นการช่วยเหลือกันในกลุ่มญาติพี่น้อง
 - 2.2 การหมุนกู้กันภายในกลุ่ม เช่น กลุ่ม 3 คนที่รับค่าประกันกัน จะไปกู้เงินมาเพียงคนเดียว (จากญาติ หรือนายทุนเงินกู้แล้วแต่กรณี) เมื่อได้เงินกู้รอบต่อไปจากกองทุน ก็คืนเงินไป และนำเงินกู้ของตนที่ยืมมาได้จากกองทุนหมู่บ้าน ให้อีกคนหนึ่งไปใช้หนี้กองทุน จนครบทั้งสามคน

- 2.3 กรรมการหรือผู้นำหมู่บ้านช่วยหาเงินกู้ที่ไม่มีดอกเบี้ยให้ เช่น นำเงินจากกลุ่มออมทรัพย์ของหมู่บ้าน มาหมุนให้สมาชิกกู้ยืมไปใช้หนี้กองทุน โดยไม่เสียดอกเบี้ย
- 2.4 กรรมการกองทุนหาแหล่งเงินกู้ระยะสั้นที่มีดอกเบี้ยให้ โดยเอาสถานภาพของตนเป็นประกัน

ในสองกรณีหลัง เป็นการกระทำโดยกรรมการก็รู้อยู่แล้วว่า ผู้กู้จะได้เงินกู้อีกในรอบต่อไป ซึ่งก็มีทั้งกรณีที่กรรมการประเมินแล้วว่า มีเหตุผลอันสมควรที่สมาชิกไม่สามารถหาเงินมาใช้หนี้คืนได้ (เช่น เป็นการลงทุนระยะยาวนานกว่า 1 ปี แต่เป็นการลงทุนที่คุ้มค่า เป็นต้น) และกรณีที่กรรมการรู้ว่าเป็นการใช้เงินผิดประเภท ที่ไม่สามารถสร้างรายได้ที่อกเงยขึ้นได้ แต่ก็ช่วยเหลือ เพื่อสร้างภาพว่ากองทุนสามารถบริหารงานได้ดี มีคนใช้หนี้ครบถ้วน

2. ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้านมีการบริหารงานโดยคณะกรรมการที่ได้มาจากการเลือกตั้งโดยประชาชนในหมู่บ้าน โดยส่วนใหญ่กรรมการกองทุนจะมีจำนวน 15 คน (ตามระเบียบให้มีได้ตั้งแต่ 9 คนถึง 15 คน) โดยเป็นสตรีครึ่งหนึ่งตามที่กำหนดไว้ในระเบียบ ถึงแม้ว่าหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเคยมีประสบการณ์มาบ้างแล้วในการบริหารจัดการโครงการพัฒนาต่างๆ ซึ่งหน่วยงานพัฒนาของรัฐนำเข้าไป รวมทั้งการบริหารกองทุนต่างๆ ด้วย เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กองทุน กข. คจ. กองทุนปันไถ่ ธนาคารข้าว ศูนย์สาธิตการตลาด (ร้านค้าชุมชน) เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่เงินและทรัพยากรเหล่านี้ในแต่ละโครงการจะเป็นจำนวนไม่มากนัก (แม้ว่าเมื่อนำมารวมกันจะเป็นจำนวนมากก็ตาม) ดังนั้นการบริหารงานกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นเงินทุนหมุนเวียน มีใช้เงินให้เปล่า จึงสร้างความหนักใจให้แก่กรรมการกองทุนทุกๆ แห่งมากทีเดียว

เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาและสนับสนุนงานกองทุนหมู่บ้าน ให้สามารถสร้างประโยชน์แก่มวลสมาชิกและสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยรวมต่อไปในอนาคต ผู้วิจัยจึงขอประมวลปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในระยะเวลาดำเนินงานประมาณ 2 ปี อันนับเป็นช่วงเริ่มต้นของโครงการ ปัญหาเหล่านี้ส่วนใหญ่เกิดขึ้นกับกองทุนที่ไม่เข้มแข็ง จากนั้น ผู้วิจัยจะกล่าวถึงจุดแข็งและการบริหารงานที่ทำได้ดีในบางกองทุน เพื่อเป็นบทเรียนแก่กองทุนอื่นๆ ต่อไป

ปัญหาและอุปสรรคที่พบในบางกองทุนที่ไม่เข้มแข็ง มีดังต่อไปนี้

1. **กรรมการไม่มีประสบการณ์และทักษะในการบริหารกองทุนหมุนเวียน** โดยเฉพาะอย่างยิ่งกองทุนหมุนเวียนซึ่งมีเงินจำนวนมาก ทำให้เกิดความไม่มั่นใจ กังวลใจ กลัวว่าจะทำผิดระเบียบ ประกอบกับการที่ระเบียบและแบบฟอร์มต่างๆ ในระยะแรกยังไม่ลงตัว มีการเปลี่ยนแปลงอยู่บ่อยๆ ก็ยิ่งทำให้กรรมการเกิดความสับสน บางส่วนที่ไม่ได้รับข้อมูลที่ชัดเจนก็มีผลต่อการปฏิบัติมาก

2. **การฝึกอบรมกรรมการมีน้อยและไม่มีคุณภาพ** ในสภาพที่กรรมการไม่มีประสบการณ์และทักษะ การอบรมเพิ่มพูนความรู้ ทักษะ และการจัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ตลอดจนการจัดศึกษาดูงาน จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง กรรมการเองส่วนใหญ่ยังขาดทั้งทักษะในด้านการบริหารกองทุน เช่น การทำบัญชี การพิจารณาโครงการ การติดตามงาน และทักษะด้านการพัฒนา แต่ปรากฏว่า การฝึกอบรมที่ทางราชการจัดให้กรรมการกลับมีน้อยมาก และไม่มีคุณภาพ ส่วนใหญ่กรรมการจะเรียนรู้ทักษะในการจัดระบบข้อมูล การทำบัญชี อย่างไม่เป็นทางการจากกรรมการบางคนที่เป็นข้าราชการครูหรือข้าราชการบำนาญ

3. **คนที่เสียสละทำงานเพื่อส่วนรวมมีจำนวนน้อย ทำให้กรรมการต้องรับตำแหน่งซ้ำซ้อน** ในปัจจุบัน คนในชุมชนชนบทต้องทำงานหลายๆ อย่างจึงสามารถอยู่รอดได้ ทั้งการทำนา ทำไร่ รับจ้างในท้องถิ่น รับจ้างต่างถิ่น คนจำนวนมากจึงมุ่งอยู่แต่การทำมาหากินเลี้ยงปากท้อง การที่จะหาคนที่เสียสละเวลามาทำงานส่วนรวมในบางชุมชนจึงเป็นเรื่องไม่่ง่าย กรรมการที่ถูกเลือกเข้ามาจึงมักมีงานส่วนรวมด้านอื่นอยู่แล้ว จึงต้องรับภาระหนัก และบางครั้งไม่สามารถทำงานได้เต็มที่ จนเกิดความท้อ อยากจะลาออก

“การทำงานของคณะกรรมการ มีตำแหน่งซ้ำซ้อนมาก แล้วก็มีแรงต่อต้านเยอะ ทำให้เกิดความรำคาญไม่มีใครอยากเข้ามาทำงาน บ้างก็ว่าบางคนได้น้อยได้มาก แล้วไม่ยอมรับฟังเหตุผลของคนอื่น มันไม่มีใครอยากรับตำแหน่ง เช่น พี่... เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน เป็นกรรมการประจำ แล้วก็เป็นกรรมการอีกหลายชุด แล้วยังจะเอาแกมาเป็นประธานกลุ่มเงินล้านกับกลุ่มเงินแสนอีก พูดง่ายๆ ว่าการทำงานแบบนี้มันไม่มีเงินเดือน มันก็เลยไปกระจุกตัวอยู่กับคนไม่กี่คนที่เข้ามาทำงาน แต่การมองของคนในชุมชนมันมองไม่เหมือนกัน บางคนก็คิดว่าพี่เขารวบอำนาจ มันก็เลยมีกระแสต่อต้าน ถ้า

เราจะแก้ปัญหานี้ มันต้องกระจายออกไป บางงานที่บอกว่าให้หาคนไปอบรม เช่น ดูงานป่าชุมชน ชาวบ้านก็จะบอกว่าให้คนมีตำแหน่ง มีเงินเดือนไป คนที่ไม่มีเงินเดือนก็ไม่อยากไป อย่างผมนี่เป็นเหรียญฎีกโครงการเงินแสน แล้วยังจะเอาผมไปเป็นเหรียญฎีกเงินล้านอีก ผมก็เลยลาออกจากการเป็นเหรียญฎีกเงินล้าน ผมว่าเป็นแค่กรรมการกลุ่มเงินแสนก็พอแล้ว."

4. กรรมการและสมาชิกขาดประสบการณ์และความเชื่อมั่นในการทำงานเป็นกลุ่ม บางชุมชนแม้จะเคยมีโครงการพัฒนาของรัฐเข้ามา ซึ่งมักเน้นในเรื่องการทำงานเป็นกลุ่ม แต่เป็นกลุ่มแบบฉาบฉวย บางทีกลุ่มก็ล้ม เพราะคนมักคิดเอาประโยชน์จากกลุ่ม จากประสบการณ์เชิงลบเช่นนี้ ทำให้ชาวบ้านมีทัศนคติไม่ดีต่อการทำงานเป็นกลุ่มและต่อคนที่เข้ามาทำงาน ทำให้คนดีและคนที่มีความสามารถไม่ต้องการทำงานเพื่อส่วนรวม

"ผมว่าชุมชนเราไม่ชอบทำอะไรที่เป็นสหกรณ์ มันยากที่สุด เพราะเขาเป็นตัวของตัวเอง เขาเคยบริหารเฉพาะในครอบครัวของตัวเอง---แม้แต่เครือญาติเป็นคนตระกูลเดียวกันยังรวมกันไม่ได้---ถ้าจะทำกลุ่มปลาร้าไม่ต้องคิดเลย ทำไม่ได้หรอก ผมก็ยังไม่รู้ว่ามันเป็นเพราะอะไร อย่างไปงานศพต่างๆ ผมก็พยายามไปถามดู ผมกำลังหาเหตุผลตรงนี้เหมือนกัน ที่แน่ๆคือ มันไม่เคยมีใครรวมกลุ่มมาก่อน ถ้ามันมีกลุ่มไหนที่ขึ้นมาแน่นๆ ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ยังไม่เคยมี เหตุผลหนึ่งที่รวมไม่ได้ อย่างมีงานบอกว่าให้ไปยกตั้งเครื่องไฟช่วยกัน ก็จะบอกว่า "ไปเถอะ ผมจะไปตลาด จะไปรับลูก จะไปเบิกเงิน" ทุกคนมีเหตุผลสารพัด คนที่เสียสละก็จะเป็นคนเก่า ชุดเดิม เคยมี 3 คน ก็ยังคงเป็น 3 คน เหมือนเดิม พอมีการดำเนินงานต่อไปเรื่อยๆ ก็จะแบ่งพรรคแบ่งพวกออกไปอีก เป็นพวกทำงาน พวกเห่า ที่ผมสังเกตมาเป็นแบบนี้ทุกงาน"

5 กรรมการไม่เข้าใจบทบาทหน้าที่ตามตำแหน่งของตน กรรมการกองทุนบางแห่งไม่เข้าใจในภาระหน้าที่ตามตำแหน่ง หรือบางทีเข้าใจแต่ไม่ทำงาน ทำให้งานไปตกหนักที่กรรมการเพียงบางคน "บางคนมีตำแหน่งประชาสัมพันธ์ ก็ไปทำหน้าที่ทวงหนี้" เป็นต้น

6 กรรมการไม่มีวิธีการควบคุมไม่ให้สมาชิกใช้เงินผิดวัตถุประสงค์ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการติดตามงานหย่อนยาน แต่อีกส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะกรรมการเองก็เข้าใจว่าเป็นวิถีปฏิบัติที่ทํากันอยู่เป็นประจำ ถือว่าเมื่อได้เงินก็ไปแล้วก็เป็นสิทธิของผู้กู้ ขอให้หาเงินมาใช้ให้ได้ก็

พอ (ในขณะที่บางชุมชนที่กรรมการเข้มแข็ง อาจมีการแยกแยะว่าการใช้เงินผิดวัตถุประสงค์ เป็นไปอย่างสมควรหรือไม่ ถ้าเป็นเหตุสุดวิสัยจริงๆ ก็จะไม่สนใจ แต่ถ้าไม่มีเหตุอันสมควร ก็จะตัดเงินกู้ในครั้งต่อไปลง เป็นต้น)

บทเรียนจากกองทุนที่บริหารงานได้ดี มีดังนี้

1. กรรมการสามารถนำบทเรียนจากประสบการณ์โครงการอื่นหรือกองทุนอื่น มาปรับใช้ในการบริหารกองทุนหมู่บ้าน หมู่บ้านส่วนใหญ่จะเคยมีประสบการณ์ในการทำโครงการพัฒนาต่างๆ ร่วมกับภาครัฐมาแล้ว บางโครงการก็ประสบความสำเร็จ บางโครงการก็ล้มเหลว เมื่อมาบริหารกองทุนหมู่บ้าน ถ้ากรรมการมีความตั้งใจจริงในการทำงาน ก็จะสามารถนำเอาบทเรียนจากการทำงานในอดีตทั้งที่ประสบความสำเร็จและที่ล้มเหลวมาปรับใช้ได้ กรรมการกองทุนหมู่บ้านที่เป็นผู้หญิงท่านหนึ่ง เล่าให้ฟังว่า

“พวกฉันก็พอรู้เรื่องการทำงานที่ผ่านมาคร่าวๆ เขาเล่าให้ฟังบ้าง พอเข้ามาทำแล้วรู้สึกการบริหารที่ผ่านมาล้มเหลว เกิดจากให้เจ้าหน้าที่คิดให้ บางครอบครัวได้กู้หลายโครงการจนไม่สามารถใช้เงินคืนได้ ก็มาจัดระเบียบกันใหม่ มีกรรมการเก่าเป็นพี่เลี้ยง บทเรียนประสบการณ์ที่ล้มเหลวจากหลายๆ โครงการ ทำให้เรารู้ว่าทำแบบเดิมไม่ได้อีกแล้ว เขาก็จะนำเสนอว่าทำอย่างนั้นมันล้มเหลว ถ้าทำอย่างนี้มีเงินหลายล้านแล้ว เราถึงรู้ว่าครอบครัวหนึ่งยืมได้หลายๆ กองทุนแล้วก่อให้เกิดปัญหา มันมีข้อมูลของการกู้ยืมอยู่ในแฟ้มใหญ่ เราจะรู้ตลอดว่าคนนี้ยืมไปทำอะไรบ้างแล้ว ใครส่งไม่ได้ ถ้าหากเรายังเอาอดีตและปัจจุบันมารวมกันแล้วมันก็จะล้มเหลวอีก เราต้องมาคุยกันทั้งหมด ทั้งสมาชิกและหัวหน้า (หมายถึงเจ้าหน้าที่จากองค์กรพัฒนาเอกชน-ผู้วิจัย) ก็มาให้คำแนะนำอยู่ประจำ เพื่อให้อนาคตมันดีขึ้น”

2. สามารถประสานทรัพยากรบุคคลในชุมชนหรือจากที่ใกล้เคียงมาช่วยงานกองทุนได้ เช่น ในกรรมการกองทุนมีทั้งผู้อาวุโสที่เป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน และมีคนรุ่นใหม่รุ่นสาวที่เรียนหนังสือจบชั้นมัธยม แต่ไม่ได้เรียนต่อและทำการเกษตรหรือประกอบกิจการอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งคนหนุ่มสาวจะเรียนรู้ไว สามารถจัดเก็บข้อมูลหรือทำบัญชีได้เก่งกว่าคนมีอายุ เป็นต้น

“การล้มเหลวของกลุ่มต่างๆ สอนให้เกิดความคิด กลุ่มคนรุ่นใหม่ได้เอาประสบการณ์ที่เราทำ ที่เราล้มเหลวมาเป็นบทเรียน---อีกอย่างหนึ่งคืออยากเอาคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ ความจำดีๆ เข้ามาทำงาน ร่วมกับผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีประสบการณ์---การศึกษาที่มีส่วน เด็กเดี๋ยวนี้ก็เรียนจบ ม.3 เขาก็จะเก่ง เขาไม่ได้ไปทำงานข้างนอก อยู่บ้านเฉยๆ ใน พลอย เลี้ยงหมู แล้วก็มาช่วยงานคณะกรรมการได้”

3. กรรมการมีประสบการณ์ในการทำงานพัฒนา ในพื้นที่ที่ศึกษาวิจัย มีบางพื้นที่ซึ่งเป็นพื้นที่ทำงานด้านการพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนมานาน ซึ่งการทำงานขององค์กรเอกชนส่วนหนึ่งจะให้ความสำคัญกับการเปิดประสบการณ์ของผู้นำ โดยการจัดการศึกษาดูงานตามหมู่บ้านต่างๆ ที่ทำงานพัฒนาประสบความสำเร็จ ในหมู่บ้านแบบนี้ กรรมการจะบริหารงานด้วยความมั่นใจ และมีทิศทางที่ชัดเจนกว่าชุมชนทั่วไป จากคำบอกเล่าต่อไปนี้ จะเห็นได้ว่า กว่าที่กรรมการและชุมชนจะสามารถร่วมมือร่วมใจในการพัฒนาชุมชน ก็ได้ผ่านบทเรียนที่ล้มเหลว และประสบการณ์ต่างๆ มากพอสมควร

“พวกผมก็ได้ประสบการณ์จากไปดูงานหลายๆ ที่ เขาก็แนะนำมาบ้าง เจ้าหน้าที่เข้ามาแนะนำบ้างว่าควรจะทำอะไรกับคนรุ่นใหม่เข้ามาเสริม และได้ไปดูงานที่มุกดาหาร ที่เขื่อนน้ำอูนบ้าง ที่กาฬสินธุ์บ้าง”

“การรวมกลุ่มเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2526 ที่แพลง [องค์กรพัฒนาเอกชน] เข้ามา ก่อนหน้านี้นี้บ้านหนองหินไม่มีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมในหมู่บ้าน แต่ก่อนผมไม่รู้จะทำอะไรเลย แพลงถามว่ามีปัญหาอะไรในหมู่บ้าน **ผมไม่รู้จริงๆ ว่าปัญหาคืออะไร** --- รูปแบบกิจกรรมเข้ามาจะมีการให้เปล่ามาก ก่อนที่จะให้เขาก็ถามเหมือนกับเดี๋ยวนี้แหละ แต่ว่าความบกพร่องของชุมชนคือ ไม่รู้ว่าจะเริ่มนับอย่างไร ไปนับปลายมาก่อนก็มี ล้มกันระเนระนาด ไม่เหมือนทุกวันนี้ สมัยนั้นเจ้าหน้าที่จะแนะนำมีปัญหาอะไร อยากให้แพลง (หมายถึง องค์กรพัฒนาเอกชน - ผู้วิจัย) ช่วยอะไร ชาวบ้านก็จะบอกว่าแล้วแต่หัวหน้า พวกผมไม่รู้จริงๆ ว่าจะทำอะไรดีทำเลย บางครั้งเจ้าหน้าที่จึงตัดสินใจเอง สุ่มสอบถาม แต่ก่อนทำคลองน้ำ ทำโอ่ง ทำส้วม ทำสระน้ำ น้ำบาดาล แต่ปัญหาจริงๆ ของหมู่บ้านคืออะไร เราก็ไม่รู้ มีแต่เจ้าหน้าที่พาทำ พอเริ่มมาทำเองก็เกิดการเปลี่ยนแปลง ได้ทำกับเจ้าหน้าที่มานานก็เริ่มเรียนรู้ว่า **ความจริงเป็นจริงๆ ไม่ใช่สิ่งที่กำลังทำอยู่** ก็ไปดูงานแรกๆ ก็ไม่ได้เกิดจากความคิดของชาวบ้านจริงๆ เจ้าหน้าที่ก็จะถาม

ว่าอยากไปดูงานใหม่ อยากไปเที่ยวใหม่ ชาวบ้านก็บอกว่า ไปก็ไป ไปดูพอมหาอยู่ พ่อชาลี พ่อผาย พ่อไปศึกษาดูงานแล้วก็เลยเริ่มมีแนวความคิดกลับมาทำ เริ่มมีการบริหารจัดการเอง ช่วงมีธนาคารวัว-ควายก็เริ่มมีการขยายผลไปเรื่อยๆ”

4. กรรมการเปิดโอกาสให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วม ในหมู่บ้านที่จัดการกองทุนได้ดีพบว่ากรรมการให้ความสำคัญกับการพบปะกับสมาชิกอย่างสม่ำเสมอ บางทีก็ในรูปของการประชุม บางทีก็ในรูปของการพบปะแบบไม่เป็นทางการ มีการตรวจสอบและซักเตือนหากสมาชิกนำเงินไปใช้ผิดวัตถุประสงค์ และมีการนำปัญหาต่างๆมาปรึกษาหารือกัน ไม่ใช่กรรมการทำไปโดยสมาชิกไม่รู้ด้วย

“นัดส่งเงินกองทุนออมทรัพย์ทุกวันที่ 4 ของเดือน ส่วนกองทุนเงินล้าน ถ้าไม่มีวาระอะไรเปลี่ยนแปลงก็ไม่ได้ประชุม ทุกวันที่ 4 ทุกคนจะต้องมา ทั้งมาส่งและมาเยี่ยม จำเป็นต้องมา ก็จะประชุมทุกเดือนทุกวันที่ 4 แต่ถ้ามีเรื่องด่วนก็อาจจะประชุมก่อนซักเตือนสมาชิกกลุ่ม เรื่องให้ทำจริงตามที่เยี่ยม มีการตรวจสอบ ประธานก็เป็นห่วงว่าลูกบ้านเอาเงินไปทำจริงหรือไม่ เอาไปใช้วัตถุประสงค์อื่นหรือไม่ ภูไปเลี้ยงหมูทำจริงหรือไม่ --- นอกนั้นก็จะเป็นงานส่วนอื่น เช่น เรื่องจากราชการ สมาชิกก็ให้ความสนใจดี มีการซักถามการทำงานของรัฐบาล”

5. กรรมการเข้าใจปัญหาของสมาชิกและมีความยืดหยุ่นในการบริหารงาน
ไม่ยึดกฎเกณฑ์แบบตายตัว ในหมู่บ้านที่กรรมการบริหารงานได้ดีพบว่ากรรมการเข้าใจปัญหาของสมาชิก สามารถแยกแยะออกมาว่า สมาชิกคนใดมีความตั้งใจในการประกอบอาชีพ หรือสมาชิกคนใดไม่มีความรับผิดชอบ ก็มีวิธีการจัดการตามความเหมาะสมด้วยความปรารถนาดีต่อสมาชิก ไม่ได้ยึดกฎเกณฑ์ตายตัว รวมทั้งให้คำแนะนำที่เหมาะสม เช่น แนะนำให้มีการวางแผนสร้างรายได้ระยะสั้นและระยะยาว นอกจากนี้ เมื่อรู้แน่ชัดในการลงทุนซื้อวัว ผู้กู้ไม่สามารถใช้เงินคืนได้แน่ หากต้องขายวัวก็จะขาดทุน หากไม่ขายต้องไปกู้เงินเสียดอกเบี้ย ก็จะตกอยู่ในวัฏจักรของการเป็นหนี้ กรรมการก็ช่วยหาทางออก โดยการให้กู้เงินกลุ่มออมทรัพย์ โดยคิดดอกเบี้ยต่ำ เป็นต้น

ในกรณีที่สมาชิกไม่สามารถสร้างรายได้จากกิจกรรมที่นำเงินไปลงทุนภายในระยะเวลา 1 ปี เพราะเป็นการลงทุนระยะยาว เช่น การเลี้ยงวัว ซึ่งต้องใช้ระยะเวลาในการเลี้ยงนานกว่า 2-3 ปี จึงจะได้กำไร คณะกรรมการก็จะพิจารณาช่วยเหลือด้วยวิธีการต่างๆ เช่น (ก) ให้กู้

เงินจากกองทุนอื่นๆ ในหมู่บ้าน มาส่งเงินคืนกองทุนหมู่บ้าน เป็นการป้องกันไม่ให้สมาชิกเกิดปัญหาภาระหนี้สินนอกระบบ หรือต้องอพยพแรงงานไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน เพื่อหาเงินมาส่งคืนกองทุนหมู่บ้าน (ข) แนะนำให้กู้เงินไปลงทุนทำกิจกรรมอื่นๆ ที่ให้ผลตอบแทนระยะสั้นควบคู่ไปด้วย เพื่อจะได้มีรายได้มาหมุนเวียนชำระหนี้ ผู้ใหญ่บ้านเล่าว่า

“พอเงินล้านเข้ามาในช่วงแรกเรา (เขา) รู้สึกกังวล เนื่องจากกิจกรรมที่เขา (สมาชิก) ทำบางอย่างมันไม่ไ้รายได้เป็นปี มันเป็นรายได้ 2-3 ปี ถ้าซื้อวัวมา 1 ปี แล้วขายเพื่อใช้หนี้จะขาดทุน พวกหัวการค้า (พ่อค้าวัว) เขาจะดูว่าช่วงนี้คนจะต้องขายวัวใช้หนี้ เขาก็จะกดราคา ช่วงนี้จะต้องเอาเงินออกเขาก็จะเพิ่มราคา ผมกำลังเป็นห่วงว่าถ้าส่งเงินเป็นปี สถานะความเป็นอยู่ก็จะได้ดีขึ้น ก็จะต้องเป็นหนี้อยู่ เขา (สมาชิก) ต้องทำอีกกิจกรรมหนึ่งคือ การเลี้ยงรายเดือน เช่น การเลี้ยงหมู เขาก็จะมีกิจกรรมเสริมอยู่เช่น เอาเงินหมูมาใช้หนี้เงินวัว”

“ผมก็จะมองเห็นปัญหาที่จะเกิดขึ้นในหมู่บ้าน เมื่อพิจารณาคำขอกู้ ส่วนใหญ่ซื้อวัวกับซื้อหมู ซื้อวัวส่วนใหญ่ปีแรกจะขายไม่ได้กำไร เพราะมันกำลังท้อง มันไม่มีอะไรดีขึ้น ก็เลยคิดว่าจะเอาเงินกลุ่มออมทรัพย์ให้เขากู้ก่อน เพื่อให้เขาได้เลี้ยงวัวต่อ ก็เลยปรึกษากับกรรมการ มาดูเงินกองทุนในบัญชีหมู่บ้าน มีอยู่ 61,000 บาท แล้วคุยกับสมาชิกให้เขากำหนดดอกเบี้ยเอง แล้วเอาเงินให้เขาไปส่งกองทุนหมู่บ้าน แล้วทำสัญญากู้ใหม่ เขาจะได้ไม่ต้องขายวัว และกองทุนของหมู่บ้านก็จะเพิ่มขึ้น ดอกเบี้ยร้อยละ 50 สตางค์ ให้กู้ 2 วัน ถ้ายืม 10,000 บาท ก็ต้องจ่ายดอกเบี้ย 50 บาท แล้วถึงจะกู้เงินล้านต่อได้... เงินทุนที่เอามาให้กู้ได้เงินก็เอามาจากเงินกองทุนของแพน กองทุนประปา เงินสงเคราะห์ เป็นเงินจากหลายๆ โครงการ ชาวบ้านก็จะได้เลี้ยงวัวต่อ เขาก็เห็นว่าเราคิดดี เพราะเงินที่เอามาช่วยก็เป็นเงินของเขาเหมือนกัน ขณะเดียวกันเงินนั้นก็จะถ่ายทอดไปถึงลูกถึงหลาน”

6. สามารถบริหารงานกองทุนโดยเชื่อมโยงกับงานกองทุนอื่นในชุมชน การบริหารงานแบบเชื่อมโยงกันนี้ มิได้หมายความว่าเอาเงินมารวมกัน หรือวางกฎระเบียบให้เป็นแบบเดียวกัน แต่หมายถึง การถ่ายทอดข้อมูล บทเรียน และประสบการณ์ระหว่างกรรมการของแต่ละกองทุน หรือบางที่มีกรรมการที่อยู่ในทั้งสองกองทุนบ้างจำนวนหนึ่ง เวลาได้ไปอบรมหรือได้ความรู้

มาก็มาเล่าสู่กันฟัง รวมทั้งการแลกเปลี่ยนข้อมูลเกี่ยวกับสถานภาพการกู้และการชำระคืนของ สมาชิกที่มีปัญหาด้วย

“การเชื่อมโยงกับกลุ่มเงินล้าน จะเชื่อมในรูปแบบของคณะกรรมการ คือ คณะกรรมการจะเป็นคนที่เคยดำเนินการในกลุ่มออมทรัพย์มาก่อน กิจกรรมก็จะคล้ายๆ กัน กิจกรรมที่ปล่อยกู้ก็พิจารณาจาก ความเป็นไปได้ และใช้ประสบการณ์จากกลุ่ม ออมทรัพย์มาเป็นฐาน แต่ก่อนจะยืมเงินล้านจะต้องเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ ก่อน เป็นหลักประกัน”

“เราถึงรู้ว่าครอบครัวหนึ่งยืมได้หลายๆ กองทุนแล้วก่อให้เกิดปัญหา มันมีข้อมูล ของการกู้ยืมอยู่ในแฟ้มใหญ่ เราจะรู้ตลอดว่าคนนี้ยืมไปทำอะไรบ้างแล้ว ใครส่ง ไม่ได้ ถ้าหากเรายังเอาอดีตและปัจจุบันมารวมกันแล้วมันก็จะล้มเหลวอีก เราต้อง มาคุยกันทั้งหมด ทั้งสมาชิกและหัวหน้าก็มาให้คำแนะนำอยู่ประจำ เพื่อให้ อนาคตมันดีขึ้น”

7. กรรมการมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้และพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่อง และ มีการคัดเลือกคนที่เหมาะสมไปรับการอบรม ในกองทุนที่กรรมการทำงานได้ดี พบว่า กรรมการส่วนใหญ่มีความสนใจที่จะเพิ่มพูนความรู้ของตนเองในส่วนที่ยังไม่รู้ และยังมีการคัดเลือกคนที่เหมาะสมไปรับการอบรมด้วย ไม่เป็นการผูกขาดความรู้อยู่ในคนเพียงไม่กี่คน

“กรรมการอยากเพิ่มความรู้ เพราะที่ทำอยู่นี้มันแค่กิจกรรมประจำเดือน เหมือนเราหนึ่ง ชาวนี้แหละ อยากรู้มากกว่านี้ อยากแปรรูปอาหาร อยากเปิดเชิงหมู เป็นต้น อยาก ให้เรียนรู้เกี่ยวกับบัญชี การบันทึกให้มากๆ ในอนาคตกองทุนเงินล้านเราก็มีแล้ว เรา อาจจะบันทึกข้อมูลในคอมพิวเตอร์ ผมกำลังติดต่อ กศน. มาสอน ตอนนี้เขาจับฉลาก สอนวันละ 2 ตำบล เขาจะออกมาสอนที่ อบต. สอนโดยอาจารย์ของ กศน. เขาจะ สอนทุกวันพฤหัสบดี สอนพื้นฐาน แต่ยังไม่เคยไปเรียน ยังไม่รู้ข้อมูลมาก”

8. กรรมการทำงานด้วยจิตใจอาสาสมัคร

การทำงานส่วนรวมต้องการจิตใจทำงานแบบอาสาสมัคร ในการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในปีแรกไม่มีค่าตอบแทนให้กรรมการเลย บางครั้งกรรมการก็ต้องออกเงินส่วนตัวเป็นค่ารถ

ค่าถ่ายเอกสารก็มี แม้ว่าในปีต่อมา กองทุนส่วนใหญ่จะมีการจัดสรรเงินส่วนหนึ่งไว้ตอบแทนกรรมการ แต่ในความเป็นจริงแล้ว ค่าตอบแทนที่ให้นั้น นับว่าน้อยมาก ถ้าจะคิดในแง่เศรษฐกิจแล้วถือว่าไม่คุ้ม การมีจิตใจแบบอาสาสมัคร ที่เสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนรวมจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น

“กรรมการ 8 คน แต่ปีนี้เขาไม่เอาเงิน เพราะทุนยังน้อย แต่ถ้าเงินขาดกรรมการก็ต้องเอาเงินส่วนตัวออก พวกค่าเดินทางต่างๆ ของกรรมการ ตอนนั้นเงินค่าเดินทางไปฝาก-ถอน ค่าเอกสารต่างๆ กรรมการเอาเงินส่วนตัวออกไปก่อน แล้วค่อยมาเบิกคืนตอนได้ดอกเบี้ยเข้ามาหมดแล้ว”

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในการดำเนินงานในระยะหนึ่งปีกว่าที่ผ่านมา นั้น กองทุนหมู่บ้านสามารถจัดสรรเงินกู้ออกไปให้แก่สมาชิกและติดตามให้มีการใช้คืนเงินกู้ได้ตามเป้าหมาย แต่ก็ยังมีได้หมายความว่า เป็นการดำเนินงานได้ตามเป้าหมายของโครงการ ในเชิงของการบริหารงานนั้น กองทุนหมู่บ้านได้ประสบปัญหาหลายประการ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกรรมการไม่มีประสบการณ์ในการบริหารจัดการกองทุนแบบเป็นเอกเทศมาก่อน รวมทั้งขาดประสบการณ์และความเชื่อมั่นในการทำงานเป็นกลุ่ม ผิดกับระบบการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก เช่นการฝึกอบรม ยังไม่เข้มแข็งและยืดหยุ่นเพียงพอ แต่ในขณะเดียวกัน ก็มีบางกองทุนที่สามารถบริหารจัดการได้เป็นอย่างดี และมีบทเรียนที่จะเป็นประโยชน์ต่อการทำงานในพื้นที่อื่นๆ ได้ด้วย

ในลำดับถัดไป ผู้วิจัยจะได้ประเมินถึงผลการดำเนินงานกองทุนที่มีต่อยุทธศาสตร์ครอบครัว รวมทั้งผลกระทบของกองทุนหมู่บ้านต่อการกระตุ้นเศรษฐกิจระดับรากหญ้า และผลกระทบต่อทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชนโดยรวม

3. กองทุนหมู่บ้านกับยุทธศาสตร์ครอบครัว

ในท่ามกลางแรงกดดันจากภายนอก ซึ่งครอบครัวชาวนาและชาวชนบทอีสานโดยทั่วไปสามารถควบคุมได้น้อยมาก คือสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ และระบบตลาด ชาวนาอีสานได้พยายามสร้างความมั่นคงในการทำมาหากินเพื่อการดำรงชีวิตให้อยู่รอดได้ขึ้นมา สรุปได้เป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญ 5 ประการ ดังนี้ (ดูรายละเอียดในบทที่ 3)

1. การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อมๆ กับการผลิตเพื่อการค้า
2. การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งนอก

ไร่นาและนอกภาคการเกษตร

3. การพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้
4. การคงบทบาทของครอบครัวไว้ในฐานะเป็นหน่วยในการจัดสรรแรงงานและ
5. การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยอิงอยู่บนฐานทุนชุมชน คือทุนธรรมชาติ
ทุนความรู้ และทุนสังคม

ในสถานการณ์เช่นนี้ เมื่อกองทุนหมู่บ้านได้ตกไปถึงหมู่บ้านในฐานเงินทุนเงินตรา ซึ่งครัวเรือนต่างๆสามารถที่จะหยิบยืมมาใช้ได้ โดยจ่ายดอกเบี้ยต่ำ และมีกรรมการที่เป็นสมาชิกของชุมชนเองเป็นผู้บริหารงาน และสามารถกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์ต่างๆได้ในระดับหนึ่ง จึงปรากฏว่าครัวเรือนต่างๆก็ได้นำเงินจากกองทุนหมู่บ้าน ไปตอบสนองยุทธศาสตร์เพื่อการดำรงชีวิตของครอบครัว ตามจุดเน้นที่ผันแปรไปตามศักยภาพของแต่ละครัวเรือน ภายใต้เงื่อนไขของกองทุน เช่น ยุทธศาสตร์ที่สำคัญของชาวชนบทอีสานประการแรกคือการผลิตทางการเกษตรเพื่อยังชีพ (เช่น ข้าวนาปี เก็บ ล่า หาอาหารจากธรรมชาติ) ไปพร้อมๆกับการผลิตพืชพาณิชย์ เงื่อนไขของกองทุนหมู่บ้านคือเป็นเงินยืมที่ต้องใช้คืน ดังนั้น ในด้านการผลิตทางการเกษตร จะมีการนำเงินไปลงทุนในการผลิตพืชพาณิชย์มากที่สุด แต่ก็มีที่เอาไปผลิตข้าวนาปีด้วย เพราะแม้ว่า ข้าวนาปีจะมีวัตถุประสงค์หลักในการผลิตคือเพื่อการบริโภค แต่ชาวนาก็ขายข้าวด้วย สำหรับยุทธศาสตร์ที่สองที่ว่าด้วยการแตกการผลิตออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งในและนอกการเกษตร นอกการเกษตรที่สำคัญคือการออกไปรับจ้างในต่างถิ่นทั้งในและนอกประเทศนั้น จะปรากฏว่ามีการกู้เงินไปเพือนั้นน้อยมาก หรือกู้แบบหลบเลี่ยง ทั้งนี้เนื่องจากกรรมการยังไม่แน่ใจว่า เป็นสิ่งที่สามารถทำได้หรือไม่ตามกฎหมายระเบียบที่มีอยู่ เป็นต้น

โดยสรุป การกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านไปตอบสนองต่อยุทธศาสตร์การดำรงชีพ จะปรากฏให้เห็นในรูปแบบต่างๆ ดังนี้

- การกู้เงินส่วนใหญ่เป็นการกู้ไปลงทุนด้านการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรเพื่อการค้า ซึ่งมีความเสี่ยงสูง จากปัจจัยที่ควบคุมไม่ได้คือ ธรรมชาติและตลาด ทำให้ในหลายๆที่ การลงทุนไม่ได้ผลตอบแทนตามที่คาดคิด (วัว แดงกว่า ไก่) แต่ชาวบ้านก็พร้อมที่จะเสี่ยงต่อไป วิธีการแก้ปัญหาที่เป็นไปตามแบบที่เคยทำมาคือ หันไปหารายได้จากการประกอบกิจการอื่นๆ ที่หลากหลาย เช่น การรับจ้าง ขายข้าว หัตถกรรม มาใช้หนี้

- การกู้เงินบางส่วน เอาไปลงทุนเพื่อปรับปรุงพื้นที่ดิน ซึ่งจะให้ผลที่ยั่งยืนในระยะยาว เช่น การปรับที่นา การขุดสระทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งก็สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการเกษตรในมุมมองของชาวนา รวมทั้งความผูกพันกับที่ดินด้วย
- การลงทุนในกิจการค้า และวิสาหกิจรายย่อยมีน้อย เพราะเศรษฐกิจพื้นฐานในชนบทอีสานยังเป็นแบบเกษตรกรรม และมีส่วนที่เป็นเกษตรกรรมยังชีพอยู่มาก กิจกรรมเหล่านี้จะมีมากขึ้นในเขตใกล้เมือง
- กิจการด้านหัตถกรรมและอุตสาหกรรมครัวเรือนที่สร้างรายได้ที่ดีและมีตลาดรับซื้อ เป็นกิจการที่มีตลาดหลักคือตลาดในท้องถิ่น ซึ่งผู้บริโภคคือชาวบ้านในชนบททั่วไป (กิจกรรมเหล่านี้ ได้แก่ ครัว ไน หวด กะเดี๋ยว)

ส่วนอุตสาหกรรมครัวเรือนที่มีตลาดคือชนชั้นกลาง ผู้ผลิตไม่มีเครือข่ายข้อมูลและตลาดเลย ทำให้ต้องตกเป็นเบี้ยล่าง เพราะไม่สามารถทุนสังคมแบบเชื่อมโยงได้

เป็นที่น่าสังเกตว่าการแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปอย่างหลากหลาย ทั้งในและนอกการเกษตร ทั้งแบบยังชีพและแบบการค้า ทั้งในชนบทและในเมือง ทั้งเกษตรกรรม พาณิชยกรรม บริการ ทำให้ชาวบ้านในอีสานอยู่รอดได้ บางทีก็สะสมทุนได้ แต่การใช้เงินลงทุนในกิจการเหล่านี้ก็มีความหลากหลายไปด้วย บางทีก็ขึ้นกับฤดูกาล จังหวะเวลา และโอกาส ทำให้สภาพที่เกิดขึ้นในสายตาของคนภายนอก เป็นการใช้จ่ายเงินที่ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ แต่ในสายตาของชาวนาเป็นเรื่องปกติ

กล่าวโดยสรุปก็คือ ในสายตาของชาวบ้าน กองทุนหมู่บ้านก็เป็นแหล่งทรัพยากรอีกแหล่งหนึ่งที่ชาวบ้านสามารถเข้าถึงได้ และด้วยเหตุนี้ เงินกู้จากกองทุนหมู่บ้านจึงถูกนำมาใช้เพื่อตอบสนองต่อการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจภายใต้พื้นฐานวิถีคิดแบบเดิม และยุทธศาสตร์เดิม อาจมีบางครัวเรือน ที่เริ่มขยับเข้าไปทดลองประกอบกิจการใหม่ๆ แต่ก็ยังอยู่ภายใต้ยุทธศาสตร์เดิมที่ได้กล่าวมาแล้ว แม้จะมีการสร้างสรรค์ใหม่ที่น้อยมาก แต่ในแง่มุมหนึ่ง การที่การออกแบบของกองทุนจากระดับมหภาค เป็นไปในลักษณะที่เงินทุนสามารถถูกดึงไปใช้ประโยชน์ได้ในระดับครัวเรือนในลักษณะที่หลากหลาย ภายใต้ยุทธศาสตร์ครอบครัวยุคใหม่ที่ผ่านการพิสูจน์มาแล้วด้วยกาลเวลาด้วยตัวของชาวชนบทเอง ว่ายุทธศาสตร์เหล่านี้สามารถนำพาชีวิตของชาวชนบทยากจนให้รอดได้ ก็นับได้ว่าเป็นความสำเร็จที่สำคัญประการหนึ่ง

4. กองทุนหมู่บ้านกับการสร้างทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชน

การที่โครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ได้จัดสรรเงินลงไปในชุมชน ชุมชนละ 1 ล้านบาท โดยให้เป็นกองทุนของชุมชนเอง และให้ชุมชนเป็นผู้บริหารจัดการกองทุนเอง ได้ส่งผลกระทบในด้านการเรียนรู้ของชุมชนส่วนใหญ่เป็นอย่างมาก แม้ว่าบางกองทุนจะมีปัญหาอยู่บ้างในการบริหารงาน แต่โดยรวมแล้ว นับเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน ในช่วงระยะเวลาประมาณ 2 ปีที่ผ่านมา สามารถสรุปการเรียนรู้ และการสร้างทุนสังคมของชุมชน ได้ดังนี้

1. การเรียนรู้ทักษะใหม่เกี่ยวกับการบริหารจัดการ เช่น การทำบัญชี การจัดเก็บข้อมูล แม้ว่าการอบรมในเรื่องดังกล่าวยังมีจุดอ่อนอยู่มาก แต่หลังจากที่อบรม กรรมการจะต้องนำความรู้ไปปฏิบัติจริง ต้องถูกตรวจสอบ และแก้ไข ทำให้กรรมการสามารถพัฒนาความรู้และทักษะได้อย่างต่อเนื่อง มีการหาความรู้เองเพิ่มเติม เช่น จากเยาวชนที่มีความรู้ในชุมชน ครู เป็นต้น

2. การนำบทเรียนจากความสำเร็จและความล้มเหลวในการทำงานพัฒนาในอดีต มาปรับใช้ในการบริหารกองทุนให้ดีขึ้น ชุมชนส่วนใหญ่ล้วนมีประสบการณ์ในการทำงานพัฒนามาก่อน ประสบการณ์ของความล้มเหลวอาจมีมากกว่าประสบการณ์แห่งความสำเร็จ แต่บางชุมชนก็สามารถสรุปบทเรียนจากประสบการณ์เหล่านี้ได้ ซึ่งนับเป็นการเรียนรู้ที่สำคัญมาก

“เรา (เขา) ได้เรียนรู้ปัญหาในอดีต ทำแบบนี้มันไม่ดี ถ้าทำต่อไปมันก็จะล่มจม---โครงการมีทั้งที่ล้มเหลวและประสบความสำเร็จ ในส่วนที่ล้มเหลว ก็ไม่ได้ล้มเหลวซะทีเดียว ยังมีการส่งคืนเงินอยู่ แม้จะไม่มากตามข้อกำหนด วิธีการเลือกการจัดการกองทุนต่างๆ มาสู่การจัดการกองทุนในปัจจุบัน สิ่งที่เราได้เรียนรู้จากโครงการต่างๆ มันส่งผลต่อการทำงานทุกวันนี้ ความรู้ที่ได้มาจากการดูงาน นำมาประยุกต์ใช้ ทั้งจากประสบการณ์ที่ล้มเหลว มันล้มเหลวเพราะอะไร เพราะว่าบางคนคิดว่าเงินเขาให้มาฟรี เขาไม่เข้าใจว่าสิ่งเหล่านี้มันจะเป็นมรดกให้ลูกหลานได้ จากประสบการณ์การล้มเหลว การไปยืมเงินจากภายนอก การไปขอคนอื่น กับสิ่งที่ตัวเองมีอยู่ในมือ มันสอนเรา”

3. การดึงทรัพยากรบุคคลในชุมชนที่มีความรู้ ความชำนาญที่หลากหลายมาร่วมงาน เป็นการขยายขอบข่ายของการเรียนรู้ เช่น ผู้อาวุโสและอดีตผู้นำชุมชน เยาวชนที่ผ่านการศึกษจากระบบโรงเรียน สตรีแม่บ้าน ครูในโรงเรียน ทำให้เกิดการเรียนรู้จากความแตกต่างเห็นคุณค่าของกันและกัน และตระหนักว่าทรัพยากรบุคคลที่มีค่าและมีความหลากหลาย

“อยากเอาคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ ความจำดีๆ เข้ามาทำงาน ร่วมกับผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีประสบการณ์... เขาก็จะนำเสนอว่าทำอย่างนั้นมันล้มเหลว ถ้าทำอย่างนี้จะมีเงินหลายล้านแล้ว... พวกกรรมการเก่าและกรรมการใหม่ก็มาร่างระเบียบช่วยกัน เด็กพวกนี้เก่ง แม้แต่เงินค่าง 4 บาทก็ต้องตามให้เอามาคืนกลุ่มก่อนถึงจะปล่อยกู้ได้ การไปอบรมต่างๆ ก็ไปพอๆ กัน เรียนรู้เหมือนกันหมด แต่คนรุ่นใหม่เขาความจำดีกว่า----กลุ่มคนใหม่ๆ เข้ามา ทำให้กลุ่มดีขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงไป ความเปลี่ยนแปลงจากหน้ามือเป็นหลังมือเลย ดิดขึ้นสูง เก็บดอกเบี้ยยดี ตรวจสอบงานทุกอย่างดี เงินเห็นทุกบาท นอกจากเก็บเงินได้ดีแล้ว ความสามัคคี ความสัมพันธ์ การมีส่วนร่วมในกิจกรรมดีขึ้น”

4. ชุมชนเรียนรู้ถึงศักยภาพในการทำงานบริหารของสตรี การมีสตรีร่วมเป็นกรรมการถึงกิ่งหนึ่ง เป็นการทำให้ชุมชนได้ตระหนักถึงความสามารถของสตรีที่สามารถช่วยงานส่วนรวมของชุมชนได้เป็นอย่างดี ซึ่งในอดีตในบางชุมชนไม่ได้ให้ความสำคัญแก่บทบาทในด้านนี้ของสตรีเท่าใดนัก เช่น กรรมการชายมีการยอมรับว่า ผู้หญิงมีความละเอียดถี่ถ้วนในการทำงานมากกว่า ซึ่งเหมาะกับการทำงานเกี่ยวกับเงิน นอกจากนี้ ยังมีความสามารถในการเจรจาโน้มน้าวเวลาทวงหนี้ก็ทำได้ดีกว่า มีความรับผิดชอบในการเข้าร่วมประชุมมากกว่า เป็นต้น

“ความคิด ความถนัดของผู้หญิงกับผู้ชายมันแตกต่างกันอยู่แล้ว... ผู้หญิงมีความละเอียดอ่อนกว่าผู้ชาย ผู้หญิงมีความอ่อนน้อม ละเอียดอ่อน ใจเย็น ผู้หญิงไม่กินเหล้า แต่ผู้ชายกินเหล้า ในเรื่องความสัมพันธ์กับสมาชิกที่เป็นผู้หญิงก็จะเข้าถึงได้ดีกว่าผู้หญิงกับผู้ชายด้วย การพูดการจากก็เป็นกันเอง เพราะถ้าเป็นผู้ชาย สมาชิกผู้หญิงก็อาจจะไม่กล้าแสดงออก ไม่กล้าพูด เพราะสมาชิกเรามีทั้งผู้หญิงผู้ชาย กรรมการจึงต้องมีทั้งผู้หญิงผู้ชาย---จากประสบการณ์กลุ่มออมทรัพย์ ส่วนใหญ่ก็จะเป็นผู้หญิงทำงาน เหมาะสมดีกว่าผู้ชาย ไม่จู้จี้จ้าน บางครั้งผู้หญิงก็เด็ดขาดกว่าผู้

ชาย ถ้าให้ก็คือให้ ถ้าไม่ให้ก็ไม่ให้ ผู้ชายมักจะเกรงใจกัน ถ้าทำไม่ถูกผู้หญิงก็จะทัก
ท้วง ผู้ชายก็จะเกรงใจผู้หญิงด้วยเหมือนกัน”

5. การกู้ศักดิ์ศรีของบางชุมชนจากการถูกเพ่งเล็งหรือดูถูกจากคนภายนอกและ
ทางราชการ ในพื้นที่วิจัย มีหมู่บ้าน 2 แห่งที่ตกอยู่ในสถานภาพเช่นนี้ คือ หมู่บ้านหนึ่งถูกกล่าว
หาว่าเป็นหมู่บ้านที่เล่นการพนันและเล่นหวย ไม่มีศักยภาพในการพัฒนา ส่วนอีกหมู่บ้านหนึ่งถูก
ร้องเรียน (เข้าใจว่าจากคนในหมู่บ้านเดียวกัน) ผ่าน website ของกรมการปกครองเกี่ยวกับการ
บริหารงานกองทุนหมู่บ้านตั้งแต่ช่วงเริ่มโครงการในปีแรก ทำให้กรรมการกองทุนของทั้งสองหมู่บ้าน
ต่างพยายามปรับปรุงในด้านการบริหารงาน เพื่อพิสูจน์ให้คนภายนอกเห็นว่า ชุมชนไม่ได้เป็น
อย่างที่ถูกกล่าวหา และเรียกศักดิ์ศรีของชุมชนกลับคืนมา ปรากฏว่าทั้ง 2 ชุมชนสามารถบริหารจัดการ
กองทุนได้เป็นอย่างดี

6. ความพยายามในการคิดค้นหาทางแก้ปัญหาความอ่อนแอของชุมชน บาง
ชุมชนมีทุนสังคมอ่อนแอเป็นพื้นฐาน และประสบการณ์ในการพัฒนาส่วนใหญ่ก็เป็นความล้ม
เหลว ทำให้คนในหมู่บ้านหมดความศรัทธาในการทำงานเพื่อส่วนรวม ในชุมชนแบบนี้ชุมชนหนึ่ง
ในพื้นที่วิจัย กรรมการกองทุนได้ร่วมกันปรึกษาหารือ เพื่อหาทางสร้างจุดร่วมในชุมชนขึ้น ความคิด
ที่สรุปได้คือต้องสร้างโครงการเล็กๆที่ก่อประโยชน์โดยตรงต่อชาวบ้าน ทำให้สำเร็จ เพื่อสร้างความ
เชื่อมั่นและกำลังใจในหมู่ชาวบ้าน โครงการที่คิดขึ้นคือโครงการซื้อเครื่องอัดฟาง (กองทุนหมู่บ้าน
ทำให้มีวัวควายมากขึ้นในชุมชน จนขาดแคลนหญ้าสำหรับวัวควาย) ซึ่งถ้าทำสำเร็จ ก็จะทำให้คน
ในชุมชนเห็นประโยชน์ของการทำงานร่วมกัน

5. ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนากองทุนหมู่บ้านในระยะต่อไป

บทบาทที่สำคัญของกองทุนต่อการเสริมสร้างทุนชุมชนที่กล่าวมาข้างต้นนั้น หาก
พิจารณาให้ดีจะเห็นว่า เป็นเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับการบริหารจัดการ ซึ่งในโลก
ปัจจุบันก็นับว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญ แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาถึงเป้าหมายในระยะ
ยาวของกองทุนที่วาดหวังว่า กองทุนจะเป็นกลไกที่จะ “มีส่วนในการเสริมสร้างกระบวนการพึ่ง
พาตนเองของชุมชน และมีส่วนร่วมในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และสร้างความรู้เพื่อแก้ไข
ปัญหาของชุมชน ตลอดจนการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชนในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอ
เพียงและพึ่งตนเองได้ เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศใน
อนาคต” นั้น ก็อาจกล่าวได้ว่า กองทุนยังอยู่ในระยะที่เพิ่งเริ่มออกเดินทางไปสู่เป้าหมายเท่านั้น

ในสภาพปัจจุบัน ยังขาดกลไกที่จะสนับสนุนการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านอย่างเพียงพอ ดังนั้น จึงเกิดสภาพที่ว่า กองทุนที่ดำเนินการได้ดี ก็เพราะมีพื้นฐานเดิมของชุมชนมาดี (เช่น มีผู้นำที่เข้มแข็ง เสียสละ ชุมชนมีความสามัคคี หรือเคยมีประสบการณ์ในการทำงานร่วมกับนักพัฒนาที่มุ่งมั่นตั้งใจทำงานมาก่อน เป็นต้น) ส่วนชุมชนที่มีความอ่อนแอเป็นพื้นฐานเดิม ก็จะมีปัญหาในการทำงานต่อไป อีกประการหนึ่งคงต้องยอมรับว่า ทุนเงินตราที่ใส่เข้าไปในชุมชนจำนวน 1 ล้านบาท หรือคิดเป็นเงินกู้ประมาณ 10,000-20,000 บาทต่อครัวเรือนนั้น มีใช้เงินจำนวนมากเลย และไม่สามารถที่จะสร้างการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้ จากที่กล่าวมาในตอนต้นของงานวิจัยนี้ จะเห็นได้ว่า เงินกู้จากกองทุนหมู่บ้านถูกนำไปใช้ในกิจการเดิมที่ชาวบ้านได้ทำอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่ คือเป็นการไปเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนเท่านั้น ในการก้าวไปสู่การพัฒนาอย่างยั่งยืนบนพื้นฐานของเศรษฐกิจพอเพียงนั้น การลงทุนของรัฐเฉพาะในด้านทุนเงินตราเพียงอย่างเดียว ย่อมไม่เพียงพอ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนผ่านกลไกกองทุนหมู่บ้านจึงควรพิจารณาถึงประเด็นต่อไปนี้

1. ควรมีการจัดประเภทกองทุน เพื่อจะได้ให้การสนับสนุนอย่างตรงจุด

การจัดประเภทอาจจัดตามความสามารถของกองทุน กองทุนที่มีความเข้มแข็งและความสามารถต่างกันจะมีความต้องการในการพัฒนาต่างกัน เช่น กองทุนที่บริหารเงินกู้ระดับครัวเรือนได้ดีอยู่แล้ว อาจต้องการแนวคิด เทคนิค ทักษะเสริมในเรื่องการลงทุนประกอบกิจการในรูปแบบกลุ่ม เป็นต้น

2. ควรสร้างกลไกสนับสนุนเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างชุมชน

แม้ว่าจะมีการพูดถึงเรื่องเครือข่ายการเรียนรู้อยู่ทั่วไปในหมู่นักวิชาการและนักพัฒนามานานนับ 10 ปีแล้ว แต่ในส่วนของชาวบ้านนั้น การรับรู้และการเข้าถึงข้อมูลเหล่านี้ยังมีอยู่อย่างจำกัดหรือแทบจะเรียกได้ว่าไม่มีเลย อย่างไรก็ตาม จากการสอบถามพบว่ากรรมการกองทุนส่วนใหญ่จะมีความต้องการที่จะไปเรียนรู้จากกองทุนหรือชุมชนอื่นๆ ที่ประสบความสำเร็จ หรือได้แก้ปัญหาที่ตนเองแก้ไม่ได้ ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดระบบข้อมูลแหล่งเรียนรู้ของชุมชน และกลไกที่จะทำให้ชาวบ้านเข้าถึงข้อมูลนี้ได้โดยสะดวก เช่นผ่านธนาคารออมสินหรือสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอ หรือ สำนักงานขององค์การบริหารส่วนตำบล การไปดูงานอาจมีการงบประมาณสนับสนุนจากภาครัฐ หรือให้ใช้งบประมาณที่ได้จากดอกเบี้ยสะสมของกองทุนเอง (ในกรณีนี้จะต้องมีการประชาสัมพันธ์ ให้เห็นความสำคัญในเรื่องนี้ในระดับชุมชนโดยกว้างขวางด้วย)

3. การสร้างกลไกสนับสนุนด้านการลงทุนและเทคนิค

ในบางกิจการที่การเรียนรู้จากชุมชนด้วยกันยังไม่เพียงพอ อาจต้องการความรู้จากภายนอกเสริม ก็ควรมีช่องทางที่จะให้ชาวบ้านได้รับรู้ถึงแหล่งการเรียนรู้ และกลไกสนับสนุนด้วย ซึ่งต้องการการทำงานเชิงรุก ทั้งนี้ กลไกนี้ควรประสานเข้ากับกลไกของโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์

4. ควรจัดสรรงบประมาณกองทุนหมู่บ้านตามจำนวนประชากรหรือครัวเรือนในแต่ละหมู่บ้านมิใช่จัดสรรเท่ากันทุกหมู่บ้าน เพราะขนาดประชากรและครัวเรือนในแต่ละหมู่บ้านต่างกันมาก ทำให้ความต้องการเงินทุนไม่เท่ากัน

5. ควรปรับกฎระเบียบกองทุนให้มีความยืดหยุ่นมากขึ้น

เมื่อกองทุนได้ดำเนินงานมาจนเข้าสู่ปีที่ 3 จะเห็นถึงความแตกต่างของกองทุน ดังนั้น จึงควรปรับแก้ไขกฎระเบียบให้สามารถมีความยืดหยุ่นได้มากขึ้นในแต่ละพื้นที่ ได้แก่ ระเบียบว่าด้วยเพดานเงินกู้ ระยะเวลาใช้คืน และระบบการค้ำประกัน ซึ่งจะทำให้กองทุนสามารถตอบสนองความจำเป็นของแต่ละพื้นที่ได้ดียิ่งขึ้น นอกจากนี้ ในหลายๆพื้นที่ เจ้าหน้าที่รัฐยังแสดงบทบาทในลักษณะที่เข้าไปกำกับและควบคุม (มิใช่การสนับสนุน) การดำเนินงานของกรรมการเป็นอย่างมาก เช่น เป็นผู้อนุมัติการนำดอกเบี้ยของกองทุนไปใช้ประโยชน์ ทั้งที่ในตอนต้น ก็ได้เป็นผู้อนุมัติเรื่องกฎระเบียบประจำแต่ละกองทุนอยู่แล้ว จึงควรมีการพิจารณาถึงบทบาทของเจ้าหน้าที่ของรัฐให้ชัดเจน และลดบทบาทในการควบคุมกำกับมาเป็นการสนับสนุนให้มากขึ้น

5. กองทุนที่ดำเนินงานได้ดีและมีโครงการลงทุนที่ดีควรสามารถขอเงินกู้จากธนาคารเพื่อไปดำเนินกิจการได้โดยเสียดอกเบี้ยต่ำ และมีกลไกสนับสนุนดังได้กล่าวมาแล้ว

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (บรรณาธิการ)

- 2534 **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า** กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชน
ท้องถิ่นพัฒนา

นิธิ เอียวศรีวงศ์

- 2513 “บทนำ” ใน เต็ม วิพากษ์พจนกิจ **ประวัติศาสตร์อีสาน** กรุงเทพฯ: สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

ดรรรัตน์ เมตตาริกานนท์

- 2546 **การเมืองสองฝั่งโขง** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน

นภาพร ณะวานนท์ และคณะ **โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน (เค้าโครงวิจัย)**

- 2544 กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พิพัฒน์ พงศ์พิพร

- 2542 **สหวิทยาการของอ้อยและน้ำตาล**. กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ตะวันออกจำกัด

- ศุภสิทธิ์ ศรีสว่าง การปรับตัวในการดำรงชีพของชุมชนภายหลังจากการสร้างเขื่อน: กรณีศึกษา
2545 บ้านภูไค้ง ตำบลเขื่อนอุบลรัตน์ อำเภอบุขลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น

- สุวิทย์ ธีรศาสตร์ **เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน:ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลก**
2546 ครั้งที่สอง ถึงปัจจุบัน (2488-2544)

ภาษาอังกฤษ

- Baron, Stephen et. al.
2000 **Social Capital : Critical Perspectives.** Oxford : Oxford University Press.
- Falvey, Lindsay
2000 **Thai Agriculture: Golden Cradle of Millennia.** Bangkok: Kasetsart University Press.
- Keyes, Charles F.
1967 Isan: Regionalism in Northeastern Thailand. Data paper,65. Ithaca: Southeast Asia Program, Cornell University.
- Ingram, James C.
1971 **Economic Change in Thailand 1850-1970.** Stanford: Standford University Press.
- Maniemai Thongyou
2000 Transformation of Thai Peasant Economy: The Case of Peasantry in The Nam Pong Watershed. Ph.D. Dissertation. Nagoya University.
- Pasuk Pongpaichit and Chris Baker.
1995 **Thailand : Economy and Politics.** Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Somrudee Nicrowattanayingyong
1989 Development Planning, Politics, and Paradox: A Study of Khon Kaen, a Regional City in Northeast Thailand. Ph.D. Dissertation. Syracuse University

ทุนชุมชน:รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

วิจัยเชิงปฏิบัติการ

เศรษฐกิจครัวเรือนกับสถาบันสินเชื่อ

อภิชาติ ทองอยู่

ชุดที่ 1: บทเรียนจากภาคเหนือ

การสะสมเงินตราของชุมชนชายขอบในกระแสความเปลี่ยนแปลง

ดร. พรใจ ลีทองอิน

สืบสานความรู้สวนโบราณไทยเลื่อง

ศรีชัย พรประชาธรรม

พลิกฟื้นหัตถกรรมพื้นบ้านเพื่อสืบสานชุมชน

ดร. เกตุมณี มากมี

เกาะสินยุคเมียง:สู่การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

ดร. เกตุมณี มากมี

บ้านน้อทราย: ความเข้มแข็งจากอดีตสู่ปัจจุบัน

ดร. ศศิธร ศิริประเสริฐกุล

หนี้สินของชุมชนชายขอบและกองทุนหมู่บ้านในกระแสความเปลี่ยนแปลง

ดร. พรใจ ลีทองอิน

ชุดที่ 2: บทเรียนจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัว และกองทุนหมู่บ้าน

ดร.มณีนัย ทองอยู่

ชุดที่3: บทเรียนจากภาคกลาง

ชุดที่3.1: บทเรียนจากภาคกลางตอนบน

ทุนชุมชนภายใต้การจัดการของนายทุนท้องถิ่นในจังหวัดนครสวรรค์

ดร. พิสมัย รัตนโรจน์กุล

ทุนชุมชนภายใต้การจัดการของประชาคมในจังหวัดนครสวรรค์

ดร. พิสมัย รัตนโรจน์กุล

ชุดที่ 3.2: บทเรียนจากภาคกลาง

ทุนชุมชน:ภาพสะท้อนแห่งความเป็นชุมชนบ้านมะกอกใต้

ดร. พนารัช ปรีดากรณ์

บ้านกุลแก้ว: จากชาวนาสู่ผู้ค้าและการแปรรูปผลผลิตรายย่อย

ดร. อุษณีย์ ธโนสวรย์

การต่อ ยอดทุนชุมชนจากภูมิปัญญาด้านการจักสาน

ดร. พนารัช ปรีดากรณ์

น้ำตาลมะพร้าว: รสหวานที่จางหาย

ผศ.ดร.ทศพร มณีศรีจำ

จากนา...สู่สวนส้มแลร์สอร์ทิมภู

พ.อ.ดร. จิรศักดิ์ สุขวัฒนา

อาชีพทำนา:วิถีแรงงานที่เปลี่ยนแปลงไปในสังคมโลกาภิวัตน์

ดร.อภิชัย ศรีโสภิต

ทุนชุมชน:รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

ชุดที่ 4 : บทเรียนจากภาคตะวันออก

การดำรงอยู่ของชุมชนชาวสวน

ผศ.ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง

ชาตรี ทองสารี

คนสู่ทะเล: วิธีการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวประมง

ผศ.ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง

วัลยา ภูมิภักดีพรรณ

กองทุนหมู่บ้านริมฝั่งทะเลกับการปรับพื้นที่ทุนชุมชน

ดร.ศิริกาญจน์ โกสุมภ์

กองทุนหมู่บ้านเขามัน: ภาพสะท้อนจากผู้แปรรูปผลผลิตกลุ่มย่อย

ดร.ศิริกาญจน์ โกสุมภ์

ชุดที่ 5: บทเรียนจากภาคตะวันตก

พลวัตการเรียนรู้เพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน

ผศ.ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล

มณฑนา พิพัฒน์เพ็ญ

ทุนชุมชนในกระแสการพัฒนา

ดร.พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน

ปฏิบัติการทุนนิยม: การปะทะ ประสานของสังคมเกษตรกรรม

นรินทร์ สังข์รักษา

ชุดที่ 6: บทเรียนจากภาคใต้

การจัดการกองทุนภายใต้ศรัทธาแห่งอิสลาม

ดร.พิทักษ์ ศิริวงศ์

ดวงรัตน์ ดีแม

การจัดการกองทุนหมู่บ้านกับการเปลี่ยนแปลงแห่งจินตนา

ดร.พิทักษ์ ศิริวงศ์

กองทุนเงินล้านกับการสร้างโอกาส

การเติมเต็มความมั่นคงทางสังคมของชุมชน

ดร. อัจฉรา วงศ์วัฒนามงคล

บ้านโคกสัก: วิถีชีวิตจากชานาสู่สวนยาง

ผศ.ดร. วันชัย ธรรมสังการ

บ้านหาดไข่เต่า: วิถีชาวเลกับการเปลี่ยนแปลง

ผศ.ดร. วันชัย ธรรมสังการ

กองทุนหมู่บ้านจังหวัดท่องเที่ยว

ดร.จิรพันธ์ ไตรทิพจรัส

กองทุนหมู่บ้านจังหวัดเขียวจี

ดร.จิรพันธ์ ไตรทิพจรัส